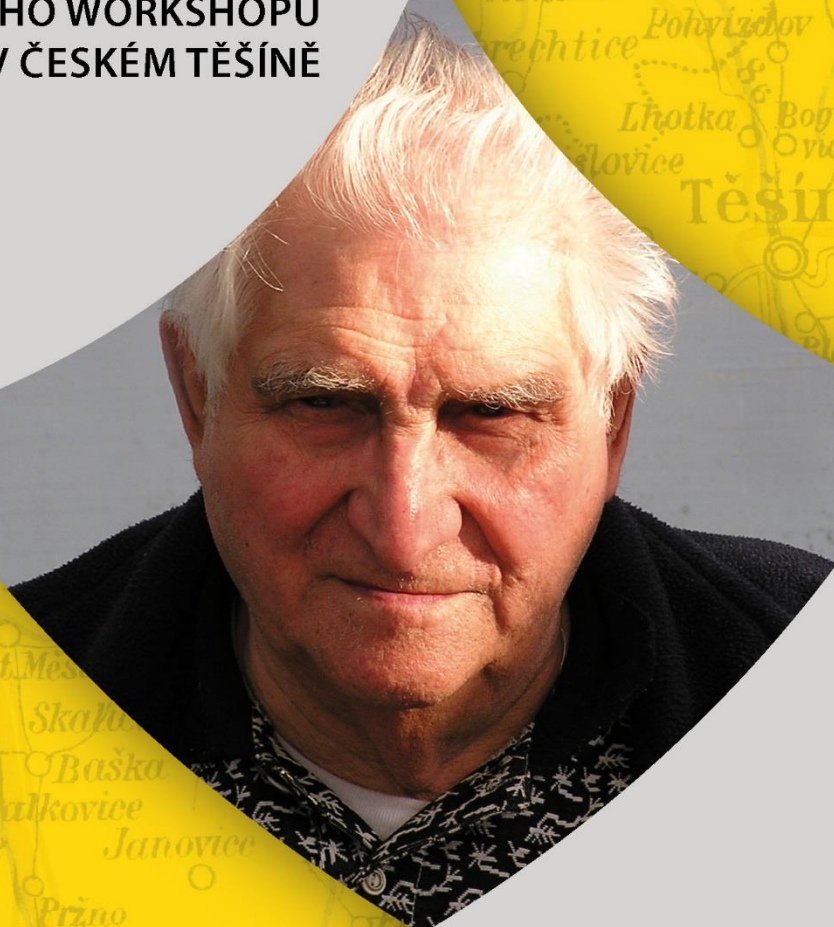

2019

ACCENDO – Centrum pro vědu a výzkum, z.ú.

REGIONÁLNÍ A NÁRODNÍ IDENTITA

RECENZOVANÝ SBORNÍK
Z MEZINÁRODNÍHO ODBORNÉHO WORKSHOPU
KONANÉHO DNE 16. 10. 2019 V ČESKÉM TĚŠÍNĚ

MINISTERSTVO
KULTURY

Workshop je pořádán v rámci projektu **VELKÝ HISTORICKÝ ATLAS ČESKÉHO SLEZSKA – Identita, kultura a společnost českého Slezska v procesu společenské modernizace s dopadem na kulturní krajinu**; identifikační kód projektu: **DG18P02OVV047**; projekt je financován z **Programu na podporu aplikovaného výzkumu a experimentálního vývoje národní a kulturní identity na léta 2016 až 2022 (NAKI II)**.

Předmětem projektu je komplexní zmapování historických procesů, které ovlivňovaly obyvatelstvo i krajinu především po roce 1848 do současnosti, na území českého Slezska a územně souvisejícího „moravského klínu“. Jedná se o syntetizující multidisciplinární projekt, který propojuje historii, demografii, sociologii, ekonomii, urbanismus a přírodní vědy. Projekt integruje poznatky získané z předchozích výzkumných projektů na území českého Slezska a doplňuje je o další potřebné výzkumy. Díky této syntéze dojde k získání nového pohledu na vývoj území, vystaveného velkým historickým změnám v rámci středoevropského prostoru včetně vzájemné interakce mezi společnostmi a krajinou, hospodařením v krajině (historie lesnictví, zemědělství) a dalším procesům v území (vliv těžby, války na krajinu). Multidisciplinární projekt má potenciál identifikovat zcela nové kauzality mezi historickými procesy a současným stavem společnosti a krajiny (více informací na stránkách projektu: <http://atlas-slezska.cz/>).

Hlavní řešitel: *ACCENDO – Centrum pro vědu a výzkum, z.ú.*

Spoluřešitel: *Slezské zemské muzeum*

Spoluřešitel: *Filozofická fakulta, Ostravská univerzita*

Spolupráce: *Muzeum Těšínska, příspěvková organizace*

Editoři:

Doc. Ing. Lubor Hruška, Ph.D., ACCENDO – Centrum pro vědu a výzkum, z.ú.

PhDr. Olga Šrajeroová, CSc., Slezské zemské muzeum

Recenzenti:

Doc. PhDr. Anna Václavíková, CSc., Ústav veřejné správy a regionální politiky, Fakulta veřejných politik Slezské univerzity v Opavě

Mgr. Lucia Heldáková, Ph.D., Centrum spoločenských a psychologických vied, Slovenská akadémia vied, Bratislava

Citační vzor: Hruška, L., Šrajeroová, O. (eds.). *Regionální a národní identita*. Recenzovaný sborník z mezinárodního odborného workshopu. Konaný dne 16. 10. 2019 v Českém Těšíně. Ostrava: ACCENDO – Centrum pro vědu a výzkum, z.ú., 2019.

Regionální a národní identita. Mezinárodní odborný workshop konaný dne 16. 10. 2019 v Českém Těšíně
© 2019 ACCENDO – Centrum pro vědu a výzkum, z.ú.

ISBN: 978-80-87955-08-6

Obsah

Představení workshopu	4
I. BLOK: VÝZKUM IDENTITY SLEZSKA.....	6
I.I SLEZSKO A ČESKÉ SLEZSKO Zbyšek Ondřeka	6
I.II LOKÁLNÍ A REGIONÁLNÍ IDENTITA VERSUS NÁRODNÍ A STÁTNÍ IDENTITA. HISTORICKÝ EXKURZ NA PŘÍKLADECH SLEZSKA A MORAVY. Pavel Kladiwa	7
I.III VÝVOJ SLIEZSKEJ IDENTITY – POROVNANIE DLHODOBÝCH SOCIOLOGICKÝCH VÝSKUMOV (1967 – 2018) Olga Šrajerová	20
I.IV ÚZEMNÍ IDENTITA VE SLEZSKU V SOUČASNOSTI – ROZDÍLY V ÚZEMÍ A ROZDÍLY MEZI GENERACEMI Lubor Hruška, Andrea Hrušková	49
II. BLOK: LIDÉ V ÚZEMÍ (ZMĚNA PROSTOROVÉHO USPOŘÁDANÍ SÍDEL A JEHO VZTAH K ÚZEMÍ)....	69
II.I TRADIČNÍ TYPY VENKOVSKÝCH SÍDEL ČESKÉHO SLEZSKA Dagmar Saktorová.....	69
II.II VIDIECKY PRIESTOR, VIDIECKE SÍDLA A VIDIECKE SPOLOČENSTVO NA SLOVENSKU PO ROKU 2000 Lubomír Falťan.....	88
II.III PŘÍSPĚVEK KOMUNITNĚ VEDENÉHO MÍSTNÍHO ROZVOJE (CLLD) K FORMOVÁNÍ REGIONÁLNÍ IDENTITY A ROZVOJI VENKOVA Richard Nikischer	109
II.IV Změny v krajině při výstavbě Košicko-bohumínské dráhy Zbyšek Ondřeka	110
III. BLOK: NÁRODNÍ A REGIONÁLNÍ IDENTITA VE STŘEDOEVRÓPSKÉM PROSTORU	129
III.I ETNICKÁ IDENTITA AKO DIFERENČNÝ FAKTOR POHLÁDU NA DEJINY A SPOLOČNOST Štefan Šutaj.....	129
III.II ETNICKÉ HRANICE V GEOGRAFICKÉM PROSTORU: JAK JE MAPOVAT? Tadeusz Siwek.....	138
III.III AKTIVNÍ HRANICE JAKO FORMA EVROPEIZACE OBČANSKÉ VEŘEJNOSTI. ZPRÁVA Z VÝZKUMU PŘESHRANIČNÍ SPOLUPRÁCE VE DVOU TROJZEMNÍCH EUROREGIONECH Luděk Fráně	149
III.IV VÝZNAM TRADIČNEJ ĽUDOVEJ KULTÚRY PRI VYTVÁRANÍ REGIONÁLNEJ/LOKÁLNEJ IDENTITY Zuzana Beňušková	158
III.V PAMIĘĆ O PRZESZŁOŚCI A WYTWARZANIE TOŻSAMOŚCI GRUPOWEJ NA PRZYKŁADZIE MIEJSC PAMIĘCI NA ŚLĄSKU CIESZYŃSKIM Andrzej Kasperek	168
III.VI TOŻSAMOŚĆ REGIONALNA W PERSPEKTYWIE SOCJOLOGICZNEJ Anna Śliz; Marek S. Szczepański	175
III.VII PREPLETENECIE IDENTITY A JAZYKA V STREDOEURÓPSKOM PRIESTORE (POHLÁD SOCIÁLNOPSYCHOLOGICKÝ) Magda Petrjánošová; Alicja Ewa Leix.....	183

PŘEDSTAVENÍ WORKSHOPU

Název: Mezinárodní odborný workshop k regionální a národní identitě

Interaktivní multidisciplinární odborný workshop pro přední odborníky ve středoevropském prostoru, který se bude věnovat vymezení nových směrů ve vývoji identity, soudržnosti obyvatel s územím a sídelní struktury ve středoevropském prostoru ve 21. století.

Termín: 16. 10. 2019

Místo: Muzeum Těšínska, Masarykovy sady 103/19, 737 01 Český Těšín

Jednací jazyk: čeština, slovenština, polština

PROGRAM

9:00 - 10:20 – Blok I - Výzkum identity Slezska - představení původních výsledků sociologických výzkumu

I.I Slezsko a české Slezsko – časoprostorové zakotvení; PaedDr. Zbyšek Ondřeka, Muzeum Těšínska

I.II Pohled historický: Lokální a regionální identita versus národní a státní identita. Historický exkurz na příkladech Slezska a Moravy. - prof. PhDr. Pavel Kladiwa, Ph.D., OSU Filozofická fakulta Katedra historie

I.III Vývoj slezské identity – porovnání dlouhodobých sociologických výzkumů (1967- 2018);
PhDr. Olga Šrajnerová, CSc. Slezské zemské muzeum (SZM), Opava

I.IV Územní identita ve Slezsku v současnosti - rozdíly v území a rozdíly mezi generacemi;
Doc. Ing. Lubor Hruška, Ph.D. / PhDr. Andrea Hrušková, ACCENDO – Centrum pro vědu a výzkum, z.ú.

10:30 – 12:00 - Blok II - Lidé v území (změna prostorového uspořádání sídel a jeho vztah k území)

II.I Tradiční typy venkovských sídel českého Slezska - Ing. arch. Dagmar Saktorová, Odbor územního plánování a stavebního řádu - Moravskoslezský kraj

II.II Vidiecky priestor, vidiecke sídla a vidiecke spoločenstvo na Slovensku po roku 2000
- Mgr. Ľubomír Falčan, CSc., Sociologický ústav SAV

II.III Příspěvek komunitně vedeného místního rozvoje (CLLD) k formování regionální identity a rozvoji venkova - RNDr. Richard Nikischer, Ph.D., Ministerstvo pro místní rozvoj ČR

II.IV Změny v krajině při výstavbě Košicko-bohumínské dráhy
- PaedDr. Zbyšek Ondřeka, Muzeum Těšínska

II.V Závěrečné zhodnocení: Jaký bude vývoj sídelní struktury - Doc. Ing. Lubor Hruška, Ph.D., ACCENDO – Centrum pro vědu a výzkum, z.ú.

13:00 – 15:30 – Blok III - Národní a regionální identita ve středoevropském prostoru - komparativní multidisciplinární přístup

III.I Úvodní přednáška bloku: Etnická identita ako diferenčný faktor pohľadu na dejiny a spoločnosť - Prof. Štefan Šutaj, DrSc., Spoločenskovedný ústav SAV Košice.

III.II Pohled geografický: Etnické hranice v geografickém prostoru: jak je mapovat?

prof. RNDr. Tadeusz Siwek, CSc., OSU Přírodovědecká fakulta Katedra sociální geografie a regionálního rozvoje

III.III Pohled politologie: Aktivní hranice jako forma evropeizace občanské veřejnosti. Zpráva z výzkumu přeshraniční spolupráce ve dvou trojzemních euroregionech

- prof. PhDr. Karel Müller, Ph.D., VŠE - Fakulta mezinárodních vztahů, Katedra politologie

III.IV Pohled etnografický: Význam tradiční lidové kultury při vytváření regionální/lokální identity -

prof. PhDr. Zuzana Beňušková, CSc., Ústav etnologie a sociální antropologie SAV

III.V Vzpomínky na minulost a utváření skupinové identity na příkladu míst paměti v Těšínském Slezsku -

dr hab. Andrzej Kasperek, Wydział Etnologii i Nauk o Edukacji w Cieszynie, Uniwersytet Śląski w Katowicach

III.VI Sociologický pohled na národní a regionální identitu v Horním Slezsku - prof. dr hab. Anna Śliz,

Department of Sociology, SGGW Warszawa; prof. zw. dr hab. Marek S. Szczepański, Uniwersytet Śląski/Akademia WSB w Dąbrowie Górniczej

III.VII Prepletence identity a jazyka v stredoeurópskom priestore (pohľad sociálnopsychologický) -

Magdaléna Petrjánošová, PhD., Ústav výskumu sociálnej komunikácie SAV; Alicja Ewa Leix, PhD.

III.VIII Úloha a význam německých hudebních spolků na tradici sborového zpěvu, koncertního života

a hudebního školství v Opavě a jejich vliv na zvyšování soudržnosti obyvatel s územím – MgA. Boris Míček, muzikolog, SDV a BGZ Opava

III.IX Závěrečné zhodnocení - PhDr. Olga Šrajzerová, CSc., Slezské zemské muzeum;

PhDr. Andrea Hrušková, ACCENDO – Centrum pro vědu a výzkum, z.ú.

I. BLOK: VÝZKUM IDENTITY SLEZSKA

I.1 SLEZSKO A ČESKÉ SLEZSKO

„Kdyby byla Morava jako je Slezsko..., ale že je Morava malučká, ošidila dcérečka synečka...“, zpívá se v jedné z neznámějších moravských lidových písní. Všichni ji známe. Ale jen málokdo z nás se nad sdělením této krásné lidové písně zamyslí. Z jejího textu je ale přece zřejmé, že Morava je co do rozlohy podstatně menším historickým územím než Slezsko. Ale v dnešní české veřejnosti si tuto skutečnost uvědomí jen málokdo. Stejně jako skutečnost, že Slezsko bylo nejen po staletí vedle Čech a Moravy třetí nejdůležitější českou korunní zemí a součástí českého státu. I když se o to historiografie a historická geografie v poslední době usilovně snaží, nedaří se jí vrátit Slezsko do povědomí lidí. Také náš krátký historicko-geografický úvod k následnému workshopu nastíní jeho účastníkům alespoň územní vývoj Slezska v minulých staletích a postupné formování území dnešního českého Slezska a odpovídá na otázku, kde vlastně leží. Drtivá většina české veřejnosti totiž dnes netuší, kde historické zemské hranice Slezska s Moravou případně Čechami hledat. Snad je to tím, že Slezsko je rozděleno do území dvou států, snad tím, že v průběhu staletí prošlo složitým procesem postupného dělení na stále menší a menší územní části, snad tím, že po několika poválečných desetiletích se nesmělo u nás o Slezsku mluvit ani psát, doslova vymizelo ze školních atlasů, map a učebnic. Přesto sledujeme jak v dnešní polské, tak v české části Slezska renesanci slezského povědomí, snahu o návrat ke slezským tradicím a kultuře. Nejedná se o renesanci jakéhosi vágně definovaného slezského národa, ale o renesanci tradičních hodnot našich předků a lidí, kteří po staletí v prostoru dnešního českého Slezska žili a pracovali. Náš workshop se pokouší na tyto tendence reagovat, zaznamenat a popsat je, a možná tak i přispět k pomyslnému návratu Slezska do povědomí dnešních obyvatel České republiky.

PaedDr. Zbyšek Ondřeka

ředitel Muzea Těšínska

I.II LOKÁLNÍ A REGIONÁLNÍ IDENTITA VERSUS NÁRODNÍ A STÁTNÍ IDENTITA. HISTORICKÝ EXKURZ NA PŘÍKLADECH SLEZSKA A MORAVY¹.

LOCAL AND REGIONAL IDENTITY VERSUS NATIONAL AND STATE IDENTITY.
A HISTORICAL EXCURSION EXEMPLIFIED BY SILESIA AND MORAVIA.

Pavel Kladiwa

Ostravská univerzita, Filozofická fakulta, Katedra historie, Česká republika

Pavel.Kladiwa@osu.cz

Abstrakt:

Příspěvek se zabývá komplikovaným vztahem národní a státní identity prosazované státem a/nebo centry národních hnutí a regionálních/lokálních identit v regionech nacházejících se na „periferiích“. Časově je vymezen od 2. poloviny 19. století do druhé světové války s kontextuálními přesahy až do současnosti. Geografickým rámcem je Morava a obzvláště Pruské a Rakouské Slezsko, z něhož jsou vybrány i dva příklady specifických regionů, Hlučínska a Těšínska, v nichž se národní identita značně lišila od situace v centrálních Čechách.

Klíčová slova: *národní identita, regionální identita, regiony na pomezí, národní hnutí, zemský patriotismus, monarchický patriotismus, Morava, Rakouské Slezsko, Pruské Slezsko*

Abstract:

The article deals with complicated relation between national and state identity enforced by the state and/or by the centers of national movement on the one hand and regional/local identities situated on the “peripheries” on the other hand. It covers the time period from the second half of the 19th century to the WWII with the contextual excursions up to the present. The geographical scope includes Moravia and especially Prussian and Austrian Silesia, from which two examples of specific regions are chosen – the Hlučínsko region and the Těšínsko region. In these regions, the national identity differed significantly from the situation in Central Bohemia.

Key words: *National Identity, Regional Identity, Borderland, National Movement, Provincial Patriotism, Monarchical Patriotism, Moravia, Austrian Silesia, Prussian Silesia*

1 Úvod: národní identita v 19. století – otázky prostorového a sociálního dosahu

V 19. století se v evropském prostředí postupně prosadila národní idea, jež nahradila náboženství na pozici vůdčí formy kolektivní identity. Moderní národy vznikly v průběhu procesu, v němž národní aktivisté přesvědčovali široké vrstvy obyvatelstva o tom, že loajalita k národu se jim vyplatí, neboť pomůže vyřešit společenské a hospodářské problémy. V polovině 19. století začali někteří městští obyvatelé Moravy a Slezska přidávat nacionální identifikaci ke směsi lokální, regionální, dynastické či profesně-stavovské

¹ Studie byla vypracována v rámci řešení projektu NAKI VELKÝ HISTORICKÝ ATLAS ČESKÉHO SLEZSKA - Identita, kultura a společnost českého Slezska v procesu společenské modernizace s dopadem na kulturní krajinu, i.č. projektu DG18P02OVV047.

loajality. Teprve v pozdním 19. století začala národní hnutí energickou agitační akcí mezi dělníky a rolníky, tedy nejpočetnějšími složkami populace. Multietnicita, byť existovala na Moravě i ve Slezsku staletí, nabyla až koncem 19. století na společenské důležitosti,² což souviselo s otevíráním se společnosti, její demokratizací, prosazením občanských práv, zkrátka s koncem stavovské společnosti. Stalo se tomu tak proto, že kolektivní identita vyjadřuje vztah jedince k nadosobním společenským celkům a výrazné společenské změny nutně vyvolávají i změny v kolektivním vědomí.³ Nacionalizací etnických rozdílů směrem k posledním desetiletím před Velkou válkou se zvýšil konfliktní potenciál společnosti.

Na vzrůst významu národnostní identifikace zareagovaly i státy – v Předlitavsku se v posledních desetiletích jeho existence staly národy komponentou ústavního systému a začaly být institucionalizovány. Národnost byla zakotvena do státního a společenského systému. Článek 19 státního základního zákona o všeobecných právech předlitavských občanů z 21. prosince 1867 uznal rovnoprávnost všech v zemi obvyklých řečí ve vzdělávacích ústavech, v úředním styku i ve veřejném životě. Národnostní princip začal být uplatňován ve školství (právo dětí na základní vzdělání ve „svém“ jazyce; na Moravě později dokonce povinnost základního vzdělání v mateřském jazyce) a po uzákonění tzv. Moravského paktu v roce 1905 na Moravě i ve volbách do říšské rady a zemského sněmu. Gerald Stourzh pojmenoval situaci na Moravě po roce 1905 jako povinnou etnickou klasifikaci osob. Příslušnost k etnické skupině podle něj zvítězila nad občanstvím, občan státu (Staatsbürger) uvolnil místo národnímu příslušníkovi (Volksbürger).⁴

Považuji za prokazatelné, že vědomí příslušnosti k národu v posledních desetiletích před I. světovou válkou značně zesílilo. O jeho dosahu však existuje rozepře mezi značně etnocentrickou českou historiografií a některými zahraničními historiky píšícími o střední Evropě a českých zemích v předlitavském období.⁵

Česká historiografie zdůrazňuje plošné vítězství českého národního hnutí v celé rozloze českojazyčných oblastí českých zemí. Zaměříme-li se na Moravu, nejpodrobnější analýzu provedl Milan Řepa. Jeho slovy, na přelomu 18. a 19. století „převážná část obyvatel Moravy byla národně indiferentní, nanejvýš s nejasně pociťovanou etnicitou, výrazně spojenou s jazykem a do určité míry i se sociálním původem“. Oproti tomu „koncem 19. století už většina česky mluvícího obyvatelstva sdílela českou národní kolektivní identitu“⁶. Závěr 19. století byl podle Řepy dobou, kdy české národní vědomí dobylo i venkov a nižší vrstvy moravské společnosti.⁷ Milan Řepa si uvědomuje, že naprostá většina relevantních textů, které pro svou analýzu vývoje českého národního vědomí na Moravě využil (novinové články, korespondence, deníky), jsou výtvozem velmi úzké skupiny inteligence, tedy elit, a má tedy omezenou vypovídací hodnotu pro celou společnost.⁸ Na druhou stranu právě tyto elity utvářely veřejné mínění.⁹

Zatímco česká historiografie se věnuje spíše centrům národního hnutí, zahraniční autoři jsou mnohem více fascinováni fenoménem Borderland spjatým s bilingvností, nejednoznačností identit, identifikačními pobídkami přicházejícími z různých států. Takové uvažování je namísto právě pro Moravu a Slezsko. Pieter M. Judson se zabýval nacionální agitací na jazykovém pomezí a její percepcí místním obyvatelstvem. Za objekty své analýzy zvolil Pošumaví (česko-německé pomezí), jižní Tyroly (německo-italské) a Štýrsko (německo-slovinské). Nalezl bilingvismus, lhostejnost k národní identitě a oportunní jednání, jež jsou podle něj fundamentální logikou lokální kultury ve vícejazyčném prostředí. Tuto logiku nebyl schopný zbořit ani národnostní aktivismus, ani tzv. modernizační procesy. Místní organizace nacionálních spolků podle něj příliš neoslovily starousedlíky a byly závislé na práci přistěhovalých „bílých límečků“. Starousedlíci mohli třeba sdílet nacionální pohled v určitých situacích, ale v jiných už nikoliv.¹⁰

² ŠTAIF 1999, s. 221.

³ ŘEPA 2014, s. 239.

⁴ STOURZH 1994, s. 81. Celá problematika podrobně viz KLADIWA 2014, s. 7-33.

⁵ K tomu podrobně KLADIWA 2015, s. 989-1008.

⁶ ŘEPA 2014, s. 10.

⁷ ŘEPA 2001, s. 208.

⁸ Tamtéž, s. 9-10.

⁹ ŘEPA 2014, s. 14.

¹⁰ JUDSON 2006, třetí kapitola (Zkušenosti na venkovském pomezí).

Další Američanka zabývající se habsburskou monarchií a českými zeměmi moderní éry, Tara Zahra, na Judsonovy myšlenky navázala. Nacionalizace politického diskurzu elity podle ní nereflktuje nutně intenzitu nacionální loajality či polarizaci každodenního života. Autorka konstatuje, že vědec hledající nacionalismus v pramenech ho najde všude, analyzuje však jen obsah nacionalistické ideologie a kultury, zatímco opomenuto zůstává to nejdůležitější, a sice míra dosahu této ideologie v populaci. O fenomén národnostní lhostejnosti se oproti tomu historiografie dosud nezajímala, neboť není v pramenech, v národnostních mapách, ve sčítáních lidu, její nositelé nebyli organizováni ve spolcích.¹¹

Nestor rakouských bádání o mnohonárodnostní monarchii, Gerald Stourzh, považuje v reakci na tento nový přístup za žádoucí odklon od fascinace fenoménem etnického či nacionálního konstruktivismu směrem k habsburské říši jako multinacionálnímu státu. Pohled amerických autorů je podle něj zavádějící v jednom směru: národnostní lhostejnost nebyla tak docela možná, neboť by to předpokládalo jazykovou lhostejnost, a ta nemohla nastat, neboť většina populace ovládala jen svůj mateřský jazyk.¹² K tomu dodejme, že spontánní uvědomování si národnostních, zejména jazykových rozdílů, je příznačné už pro předmoderní dobu. V moderní době, tedy od druhé poloviny 19. století, i lidé, kteří necítili potřebu identifikovat se s nějakým národem, byli k takové identifikaci nutně „strženi“ svým okolím (národní diskurz se šířil prostřednictvím spolkového života, tisku, školství) a rovněž státem, jenž sčítáním lidu (bylo nutno uvést jen jednu obcovací řeč) a dalšími klasifikačními procedurami nutil své občany k zaujetí stanoviska.

Přesto je způsob uvažování amerických autorů inspirativní a pro analýzu situace na Moravě a zvláště ve Slezsku platnější než pro Čechy, byť s jistými usměrňováními. Pieter M. Judson má pravdu v tom, že nacionalismus byl do agrárních oblastí v podstatě importován, že zvýšené národní vědomí bylo v přímé úměře k počtu „bílých límečků“ (učitelů, lékařů, úředníků, železničních zaměstnanců). Nebere však dostatečně v potaz to, že vychází z atypicky retardovaného prostředí Šumavy, a že v jiných regionech, kde už bylo i rurální prostředí vyspělejší, s četnějšími komunikačními vazbami, se nacionalismus rychleji „domestikoval“.

Postoj obyvatel rurálních oblastí tvořících stále největší díl společnosti, k různým integračním nabídkám, ať už národně-aktivistickým či jiným, byl veden pragmatickými důvody, zvažováním užitekosti. Rozhodující přínos do integračního procesu znamenalo rozšíření volebního práva. Národní idea získala atraktivitu teprve ve spojení s konkrétními přísliby přítomnosti a budoucnosti.¹³ Venkované byli pragmatičtí, z modernizačních impulsů přijali nejdříve ty, v nichž viděli praktický užitek. Proto je nejdříve oslovily hospodářské (zemědělské) spolky. I národně aktivistické organizace (národní jednoty, Bundy) vnímali primárně z hlediska hospodářského přínosu. A tyto organizace si to uvědomovaly a přicházely nejen s nacionálními hesly, ale i s konkrétní hospodářskou pomocí (např. zprostředkováním subvencí).

Pro analýzu myšlenkového světa prostého venkovana nemáme téměř žádné prameny, až na deníkové zápisky nepočtených písmáků. Kupříkladu vsetínský rolník a hostinský Josef Lukotka byl znechucen klerikální agitací proti Masarykovi v říšských volbách 1907, zaznamenal si úmrtí Svatopluka Čecha a Jana Palackého v roce 1908, ve svém deníku kritizoval postup vídeňské radnice proti české soukromé škole ve Vídni v roce 1911, ústupnou českou politiku v říšské radě v roce 1912, česko-německé vyrovnávací konference v roce 1913, Švihovu aféru v roce 1914.¹⁴ Byť tedy žil na odlehleém Vsetínsku, nezaznamenával si jen lokální události, ale evidentně se považoval za člena národního společenství. Při rozbití světa malých struktur lidé přirozeně žili i tím, co je obklopovalo, co bylo ve veřejném diskurzu. Nemuselo je to nutně pohlit, ale minimálně o tom měli povědomí.

Více toho víme o elitách venkovské společnosti – národní identitou už byli plně zasaženi venkovští učitelé, faráři a obecně všichni s vyšším vzděláním. Nacionální momenty projevující se v solidárnosti se členy národního společenství se zjevně dostávaly i do smýšlení členů venkovských samospráv. Na počátku 20. století už obecní výbory běžně odsouhlasovaly drobné finanční příspěvky Ústřední Matici

¹¹ ZAHRA 2010, s. 94, 96–97, 106, 111–112, 119.

¹² STOURZH 2011, s. 296–306.

¹³ DÖRNER 2006, s. 327, 331, 332.

¹⁴ SOKA Vsetín, fond Archiv města Vsetín, kniha 132, deník Josefa Lukotky.

školské/Schulvereinu či jejich lokálním pobočkám, národním jednotám/Bundům nebo na stavbu či provoz střední školy či divadla té či oné národnosti. Venkovská města a v trochu omezenější míře i vesnice se podepisovaly pod velké „národní“ rezoluce, jako například pod tu za zrušení či proti zrušení Badeniho jazykových nařízení. Malá obec Huštěnovice na Uherskohradištsku již v roce 1863 udělila bez impulsu z vnějšku, jen na základě iniciativy své vlastní obecní samosprávy, čestné občanství Františku Ladislavu Šromovi, Aloisi Pražákovi, Františku Ladislavu Riegerovi, Františku Palackému, Egbertu Belcrediovi a Gáboru Sérenymu, tedy třem Moravanům a dokonce třem Čechům (nepočítáme-li Palackého k Moravanům).¹⁵

Pěkně je nacionální smýšlení vyvěrající primárně z významu znalosti jazyka úřední komunikace (mající praktickou důležitost) zdokumentováno v usnesení přijatém v polovině 60. let 19. století obecním výborem české vesnice Troubelice na jazykově smíšeném Uničovsku: „Za příčinou, an obec naše na čisto moravská jest, a údové výboru obecního jakož i představenstvo místní též jen jazyka moravského mocní jsou, a v německé řeči, ačkoli někteří něco málo sprosté mluvě rozumí, předce ale spisovnímu a tím méně kancelářskému slohu naprosto nic nerozumí, což i o ostatních občanech obce platí; a že výborů dle § 39 zákona obecního náleží přihlížeti ku pracem představenstva obecního a ku pracem správy ústavů obecních: tedy zastupitelstvo obce ustanovuje tímto moravskou naši mateřskou řeč za vnitřní správní jazyk jak při jednáních v obci, tak při sestavování jakýchkoliv matrik soupisů, výkazu a těm podobných elaborátů, potom při dopisování si buď výboru buď představenstva neb správců ústavů obecních s úřady světskými i duchovními v záležitostech obce a oudův její neb ústavů. Neb tak to žádá šetrnost k osadě, tak to žádá i pojem spravedlnosti, kteroužto skutky provozovati přísluší především představeným, správcům a ouřadům.

A že při uvážení toho, an německé úřadování neb jen takové si dopisování orgánů obecních s úřady vyššími, jakož i německé vedení podacího protokolu neb jakých kolivěk písebních seznamů a matrik o obci s obyvatelstvem moravským – jest nepřislušné, pro nás a občanstvo nesrozumitelné, národní cit potlačující, a zmáhající se samosprávě obecní znamenitě překažující;

A jelikož za to máme, že v utrakvistických okresích s obyvatelstvem různým, jako náš okres jest, ouředníci, správcové a jakkoliv představení státní, obou řečí zemských slovem i písmem /podtrženo v originále/ mocní býti, a tudíž i poddanými v oné řeči úřadovati a dopisovati si mají, která v místě onom převládá a které strany dobře rozumí;

A že jest to velmi smutný úkaz, když se s naším sprostým lidem moravským, který se pro svou ostychavost ani ozvati netroufá, když se s nimi kvůli pohodlnosti úředníků v německé řeči protokole zavádějí a německé výměry a předvolání dodávají, kdežto onino, chtějí věděti, co písebnost obsahuje, sobě třeba v jiné obci někoho vyhledávati musí, aby jim jen obsah toho sdělil...

Tedy z těchto zde uvedených příčin, nechťce ani již jiných uváděti, vybízí se představenstvo místní, aby nejen usnesení toto slavnému c.k. okresnímu úřadu (i kde by jinde třeba bylo) sdělil, nýbrž i tu slušnou žádost připojil, by ráčil slavný c.k. okresní úřad šetřiti spravedlivého přání našeho v ohledu jazykové rovnoprávnosti...“¹⁶

2 Morava a Slezsko – proč se neprosadila celomoravská či celoslezská identita

Dosud jsme se zmiňovali hlavně o národní myšlence, tedy o vědomí příslušnosti k národu. Zapojme nyní do úvah i zemské uspořádání. Na Moravě a ve Slezsku nevznikl samostatný národ moravský či slezský – zřejmě především proto, že národ je v moderní době spjat především se státností. Slezsko, které bylo osídleno třemi etniky, nikdy netvořilo samostatný státní útvar, nýbrž se v něm střetávaly zájmy tří sousedících států. Ani Morava, osídlená českým a německým etnikem, nebyla nikdy samostatná (nepočítáme-li Velkomoravskou říši). V moderní době, kdy je základním strůjcem identity státní moc a ideální stav, v němž je nejsilnější etnikum zároveň státním národem, to představovalo základní hendikep ve vztahu k německé a polské národní ideologii v pruské části Slezska, k české a německé národní ideologii na Moravě a ke všem třem národním ideologiím v Rakouském Slezsku. Moravský zemský patriotismus byl silnější v době stavovské

¹⁵ SOKA Uherské Hradiště, *Archiv obce Huštěnovice, kniha č. 1, výborová sezení od roku 1863.*

¹⁶ SOKA Olomouc, *Archiv obce Troubelice, protokol schůzí obecního výboru 1862 – 1897, i. č. 21, protokol z 8. 12. 1865. Při přepisu zachován jazyk pramene.*

společnosti, protože jeho nejvýznamnějšími nositeli byly právě stavy. Ještě za revoluce 1848 převládalo na Moravě vědomí zemské svébytnosti – v textech (novinových článcích, dopisech, deníkových záznamech) vytvořených moravskou inteligencí se vyskytovaly symboly jako Radhošť, Hostýn, Cyril a Metoděj, Svatopluk atd. Moravský zemský patriotismus měl však do budoucna jednu podstatnou nevýhodu – nebyl podpořen prací historiografa Palackého formátu a neměl ani silné zastánce v měšťanstvu. Zatímco v Čechách se rodící se český nacionalismus mohl opřít o vzrůstající se českou buržoazii a bohatší rolníky na venkově, na Moravě ekonomicky mnohem slabší českojazyčné vrstvy (všechna větší města byla ovládána německojazyčnými elitami) neměly šanci „prorazit“ se samostatnou moravskou identitou a zapojily se, či byly postupně zapojeny, do českého národního projektu. I když máme doklady o tom, že ještě v 80. letech 19. století bylo národní vědomí většiny Moravanů ještě pořád slabé, obzvláště na Valašsku a Slovácku, směrem k první světové válce se situace stále rychleji měnila.¹⁷

Německojazyčné elity, které na Moravě ekonomicky i politicky dominovaly, neměly kvůli početní slabosti německého etnika zájem něco měnit na centralistickém uspořádání Předlitavska. Tento typ centralismu jim vyhovoval, neboť považovaly Rakousko za stát založený na německé kultuře. Němečtí navíc dlouho vnímaly kulturně, tzn. jako přístupné každému, kdo byl ochoten asimilovat se do německé vyšší kultury.¹⁸

Po zániku monarchie už neměl moravský patriotismus a autonomismus žádnou šanci, neboť jak První republika, tak obnovený stát po roce 1945 byly zcela pragocentrické. Moravismus měl více prostoru pod Vídní než pod Prahou. Zemské pravomoci byly za I. republiky výrazně omezenější, v roce 1948 zemské uspořádání zaniklo úplně.

Nejzajímavější a nejsložitější byla situace ve Slezsku. Věnujme se mu proto nejpodrobněji. V 18. století zde byl zemský patriotismus slabý, respektive omezený na úzkou skupinu osob. Byl slabší než jinde kvůli tradičnímu rozbití Slezska do množství knížectví.¹⁹ Navíc, v roce 1740 bylo Slezsko rozděleno mezi Prusko (jež získalo naprostou většinu území) a Rakousko. Pro vytvoření zvláštní hornoslezské identity, oddělující se v Prusku od té dolnoslezské, mělo velký význam vytvoření vládního obvodu Opolí v roce 1816. Členové hornoslezských stavů se identifikovali hlavně s provincií a Pruskem, protože se prostřednictvím stavovských sněmů zúčastnili rozhodovacích procesů týkajících se těchto dvou entit. K diverzifikaci identit přispěla i skutečnost, že Dolní Slezsko bylo převážně německojazyčné a vzdorující protireformaci, kdežto Horní Slezsko převážně katolické a více ovlivněné slovanskou kulturou a jazykem. Dalším komplikujícím faktorem bylo diecézní rozdělení, které se po slezských válkách neshodovalo s hranicemi států – dvě třetiny Rakouského Slezska spadaly pod vratislavské biskupství a naopak olomoucká arcidiecéze spravovala malou část pruského Horního Slezska okolo Hlubčic, Hlučína a Ketře.²⁰

Právě Hornímu Slezsku byla v historiografii věnována větší pozornost, jak tomu pruskému (a po I. světové válce i polskému), tak tomu rakouskému. Z hlediska uchování svébytné identity pruského záboru sehrála klíčovou roli náboženská a jazyková odlišnost většiny obyvatelstva, které bylo polskojazyčné (malá část, na Ratibořsku, českojazyčná) a katolické – podle údajů ze sčítání lidu z roku 1910 hovořilo v Horním Slezsku 1 170 000 obyvatel polsky, 891 000 německy a 58 000 česky. V západních částech Horního Slezska se v 18. století rozšířilo užívání němčiny, ve střední a východní části setrvaly i v 19. století polština a čeština jako jazyky pastorální služby a základního vzdělávání. Po roce 1866, hlavně za Bismarckova Kulturkampf, nastal i tam germanizační tlak. Ten však příliš neuspěl a naopak posílil pozice katolické církve a politické strany hájící její zájmy, strany Centrum. V Horním Slezsku tedy došlo k posílení náboženské identity, katolická církev v zájmu zachování svých pozic také podporovala udržení polštiny a češtiny, což paradoxně připravilo půdu pro průnik polského a českého nacionalismu ve 20. století.²¹

Nárůst sociální a prostorové mobility dovolil nižším vrstvám populace vyvinout identifikační vztah k politickým a administrativním entitám větším než farnost či lokalita, avšak neněmecká majorita obyvatel

¹⁷ ŘEPA 2001, s. 81, 128, 169, 208.

¹⁸ ŘEPA 2014, s. 174; JUDSON 1996, s. 49.

¹⁹ GAWRECKI 1993, s. 50.

²⁰ KAMUSELLA 2002, s. 46, 47, 50.

²¹ Tamtéž, s. 51, 55, 56.

Horního Slezska se s moderní německou národní identitou mohla těžko identifikovat z důvodu náboženské a jazykové odlišnosti, takže zůstala u silné regionální identity překryté prušáctvím (hohenzollernským patriotismem). Navíc, v době průmyslových migrací do hornoslezské uhelné pánve, došlo ke vzniku zvláštního fenoménu – hornoslezské hovorové „pidgin“, směsice němčiny a polštiny.²²

Od 90. let 19. století se v Horním Slezsku snažil uchytit polský národní projekt šířený z Velkopolska. V té době bylo polské národní hnutí ideově pozměněno – z myšlenky na obnovu státu z doby před trojím dělením Polska se přeorientovala na myšlenku, že polský národní stát se má shodovat s územím, na němž žijí Poláci. Tak se mohli polští národní aktivisté hlásit i o Horní Slezsko, byť bylo odděleno od piastovského Polska již ve středověku. Avšak ekonomické úspěchy Německa měly vliv i na lojalitu lidí – polští národní aktivisté v Horním Slezsku nedosáhli na širší vrstvy populace a polské národní hnutí se stalo v oblasti masovým až poté, co se východní část dostala v roce 1922 k Polsku. Vzájemné anulování polského a německého nacionalismu pomohlo k vývoji etnické skupiny Šlonzáků, která však nepřerostla do podoby národa, neboť neměla standardizovaný jazyk. Přesto měli Šlonzáci zvláštní multiple identitu, mj. i z toho důvodu, že i když úspěšně ovládli spisovnou němčinu či polštinu, bylo na ně Berlínem a po první světové válce i Varšavou hleděno s nedůvěrou kvůli užívání dialektu a potenciálně bilingvistu. Svaz Hornoslezanů byl sice úspěšný – v roce 1919 měl 150 000 členů – neměl však silnou podporu, která by mohla konkurovat Polsku a Německu, a tak neprosadil ideu vytvoření samostatného státu.²³

Po první světové válce byl z celého Horního Slezska nejpestřejší a nejzajímavější vývoj na Opolsku, které bylo rozděleno mezi Německo a Polsko. Podle rozhodnutí mírové konference ve Versailles měl na území Horního Slezska proběhnout plebiscit, v němž mělo obyvatelstvo rozhodnout, zda území zůstane u Německa či připadne Polsku. K plebiscitu však nedošlo a po třech konfliktech vedených ozbrojenými bojůvkami a z německé strany i armádou (1919, 1920, 1921) rozdělila Rada Společnosti národů Horní Slezsko mezi oba státy, a to tak, že Polsko získalo třetinu území, ale polovinu obyvatelstva a většinu uhelné pánve. Obyvatelstvo v obou nyní státní hranicí rozdělených částech mělo možnost optovat pro druhý stát a přestěhovat se – této možnosti využilo z polské i německé strany asi 100 000 lidí. Ženevská konvence chránila v polské i německé části Horního Slezska národnostní práva menšin (školská, kulturní, náboženská, jazyková), a to až do svého vypršení v roce 1937. Poté došlo v německé části k přitvrzení postupu vůči Polákům, avšak polština se udržela v kostele i v běžné mluvě obyvatel i za války.²⁴

Po druhé světové válce ztratilo obyvatelstvo Horního Slezska právo jakékoliv volby. Do té doby se přiklíněli k polství, němectví či hornoslezanství podle aktuální hospodářské a politické situace, tedy atraktivní nabídky. Po druhé světové válce polské úřady určovaly, kteří z Hornoslezanů jsou Poláky či dostatečně polskými, aby nebyli odsunuti. Na západních územích Polska zůstalo podle sčítání lidu 1950 1,1 milionu autochtonů, z toho 850 000 v opolském Slezsku. Zdaleka ne všichni měli vyhraněné polské národní cítění a časté byly spory s přistěhovalci, hlavně v majetkových záležitostech. Hornoslezané reagovali na tlak polského státu a komunistů uzavřením se do sebe a vlastního společenství, nedůvěrou. Jak ukázal Ossowského sociologický průzkum prováděný v letech 1946-47, starousedlíci se cítili především jako Hornoslezané. Vláda ale takové identity nedůvěřovala. Následně se ukázala kontextuálnost identity – mezi Hornoslezany se rozšířila německá identita a při umožnění vystěhovalectví se ve druhé polovině 50. let odstěhovalo na 100 000 lidí z vojvodství Opole a Katovice do SRN.²⁵

Přesuňme se do Rakouského Slezska. Ještě Faustin Ens psal v roce 1835 o Slezanech jako o národu (příslušnost k zemi),²⁶ ale rozdělením Slezska v roce 1740 a soutěžením českého, německého a polského národního programu od poloviny 19. století prakticky vymřela idea slezanství integrujícího všechno obyvatelstvo bez ohledu na národnost. Přelomovým je rok 1848, kdy němečtí, čeští i polští aktivisté měli

²² *Tamtéž*, s. 57-59. *Pidgin je popsána v KAMUSELLA 1998.*

²³ *KAMUSELLA 2002*, s. 61-64, 68.

²⁴ *Tento faktor byl velmi důležitý. Církev se v Horním Slezsku nepřiklonila se ani k jednomu jazykovému nacionalismu, užívala pořád oba jazyky.*

²⁵ *THER 2002*, s. 177, 182, 184, 185, 191, 196, 198-201.

²⁶ *GAWRECKI 2002*, s. 113.

rozdílné představy o budoucím státoprávním uspořádání a začlenění Slezska – velké Německo, autonomní Koruna česká uvnitř federativního Předlitavska, respektive Polsko vzniklé ze tří záborů. Od té doby se vždy jednalo o „naše Slezsko“, tedy Slezsko německé, polské či české. V období od druhé poloviny 19. století do I. světové války zde slábly, podobně jako v Pruském Slezsku, regionální identity - ta celohornoslezská se v Rakouském Slezsku vytratila zcela - a důležitější byly národní identity nevylučující se se státní (dynastickou) identitou.²⁷

Němci byli v Rakouském Slezsku nejpočetnějším a hlavně politicky a ekonomicky dominantním etnikem. Určitým přelomem pro jejich identitu byl rok 1866 (a následně sjednocení Německa v roce 1871) znamenající rozpolcení sympatií mezi Berlín a Vídeň. Češi byli v Rakouském Slezsku nejslabší a až do roku 1918 politicky bezvýznamní. Polští národní aktivisté získali poměrně silné pozice v Těšínském Slezsku, kde se odvrátili od původní spolupráce s Čechy proti Němcům a naopak jejich největším konkurentem se stal český nacionalismus. Oslabovalo je však soupeření mezi katolíky a evangelíky a také hnutí Šlonzáků – učitel (a pozdější starosta Českého Těšína) Josef Koždoň založil v roce 1908 politickou stranu reprezentující Šlonzáky – Slezskou lidovou stranu. Šlonzáci se v předlitavských sčítáních lidu hlásili převážně k polské obcovací řeči, ale agitovali proti velkopolské propagandě. Za války potom byli proti připojení k Polsku, ihned po válce se vyslovili pro německé neutralizační projekty (tedy vznik nezávislého Slezska) a později pro připojení k ČSR. Velmi je zasáhlo rozdělení Těšínska mezi ČSR a Polsko.²⁸

V předvečer první světové války se tedy na Těšínsku vedl intenzivní boj zastánců českého, polského (a v městských centrech Těšína a Bílsku i německého) národního hnutí. Přitom na tomto území až do konce 30. let 19. století chyběly jakékoliv náznaky národnostní sounáležitosti k českému či polskému národu.²⁹ V předlitavské éře se na Těšínsku mohla vcelku nerušeně rozvíjet regionální identita – jak napsal Janusz Spyra, unifikační faktory, které by mohly brzdit rozvoj regionální identity, byly v pohraničním regionu poměrně slabé. Přináležitost do větších státních celků – Polska, Koruny české či habsburské monarchie – byla až do 19. století významná jen pro příslušníky tzv. politického národa.³⁰ Ještě na počátku 20. století slovanští rolníci v Těšínském a Opavském Slezsku definovali svou identitu spíše v termínech bezprostřední komunity. Někteří vnímali i náboženské společenství, případně společenství pod rakouským císařem.³¹

Podobně jako v německém a polském Horním Slezsku, i v Českém Slezsku představuje mezník konec monarchie, neboť nastal centralizační a asimilační tlak – nový národní stát nedůvěřoval regionalismům (částečně i proto, že mohly být instrumentalizovány pro politické zájmy Německa a Polska), nářečím na pomezí mezi vícero jazyky, obyvatelstvu nevykazujícímu jednoznačnou národní identitu. Praze bylo nepříjemné, že v Českém Slezsku žilo více Němců než Čechů, a to i podle sčítání lidu v roce 1921. Tento fakt byl zjevně hlavní příčinou zrušení samostatné Země slezské a její sloučení s Moravou zákonem ze dne 14. 6. 1927, č. 125/1927 Sb. s účinností od 1. 12. 1928.

3 Specifické regiony ve Slezsku – příklad Hlučínska a Těšínska

Nyní sestupme ze zemské úrovně níže. Na regionální úrovni byl z celého území Moravy a českého Slezska tlak proti lokálním specifikům nejsilnější na Hlučínsku a na Těšínsku. Hlučínsko bylo do února 1920 součástí Pruského Slezska, konkrétně okresu Ratiboř. Právě jižní polovina Ratibořska (pozdější Hlučínsko) byla osídlena obyvatelstvem hovořícím nářeční češtinou, kterou ono samo nazývalo moravštinou (a samo sebe pak Moravci). Během 180 let, kdy žilo v rámci Pruska, se u obyvatelstva Hlučínska zformovalo propruské (proněmecké) smýšlení a silný hohenzollernský patriotismus, navzdory odlišnému jazyku a odlišné víře – velmi silné pozice měla katolická církev. Etnicita obyvatelstva se neshodovala s jazykem, což je neobvyklé, ale ne výjimečné – připomíná to situaci polských Mazurů. Zatímco obyvatelstvo Mazurska bylo polsky hovořícími Němci,³² Hlučičany bychom mohli nazvat česky hovořícími Prušáky. Prusko považovalo za svou vlast, pruská

²⁷ GAWRECKI 2015, s. 85; GAWRECKI 1993, s. 47, 48, 57.

²⁸ GAWRECKI 2002, s. 131, 133.

²⁹ GAWRECKI 2017, s. 20-21.

³⁰ SPYRA 2009, s. 42.

³¹ HANNAN 2002, s. 232.

³² Viz BLANKE 2001.

vítězství (např. války 1866 a 1871) za svá vítězství – spolky válečných veteránů byly na Hlučínsku velmi populární.

Rozhodnutím pařížské mírové konference připadlo Hlučínsko k ČSR. ČSR žádala celé území Ratibořska plus rybnickou uhelnou pánev, obdržela však jen jižní část Ratibořska (až od té doby zvané Hlučínsko), hospodářsky zaostalé agrární území s velkým přebytkem pracovních sil, které vlivem modernizace zemědělství musely už od poloviny 19. století hledat práci jinde, především v německé části slezské průmyslové oblasti a v dalších částech Německa, a to hlavně jako horníci, zedníci, podomní obchodníci a zemědělství nádeníci. Několik obcí ležících severně od nové státní hranice, v nichž se hovořilo převážně česky (respektive moravským nářečím), zůstalo v Německu.

Obyvatelstvo Hlučínska, byť vykazovalo objektivní znaky české etnicity a hovořilo českým nářečím, se tedy za Čechy samo nepovažovalo, a dokonce je nemělo rádo. Konfliktními poli byly zejména náboženská otázka (silná religiozita na Hlučínsku kontra „husitská“ republika) a ekonomická a jazyková otázka, jež spolu souvisely. Československo pochopitelně nerado vidělo pracovat Hlučičany v Německu, neboť tam byli indoktrinováni protičeskou ideologií, avšak neumělo jim zajistit dostatek pracovních příležitostí doma, a to ani v době konjunktury (natož za Velké hospodářské krize). Nemalá část Hlučičanů měla z ekonomických důvodů a zřejmě i z důvodu určitého vzdoru zájem na tom, aby jejich děti navštěvovaly německé školy. ČSR však německé obecné školství na Hlučínsku plošně zrušila (s výjimkou převážně německých obcí Sudic a Třebomi). Když nepomohly protesty obyvatelstva, bylo v několika obcích s pomocí německé iredenty a finanční podpory z Německa zavedeno tzv. domácí vyučování v němčině (Privatunterricht), tedy část dětí nenavštěvovala veřejné školy. Na zákaz domácího vyučování v roce 1936 reagovaly německé organizace působící na Hlučínsku zavedením doučování němčiny, jež se dělo po školní výuce.³³

Sčítání lidu 1921 i 1930 sice vykazovalo na Hlučínsku jasnou převahu české (moravské) národnosti, nutno však podotknout, že státní moc, která měla zájem na dosažení co „nejpříznivějších“ čísel, neumožnila svobodný zápis na základě vůle sčítané osoby. Tisícům lidí byla provedena úřední oprava zapsané národnosti, a to i bez souhlasu sčítané osoby, která se sice mohla odvolat, ale její odvolání nemělo odkladný účinek. Například v Bobrovníkách se při sčítání lidu 1921 z 552 obyvatel přihlásilo k národnosti moravské pouze 165, teprve na základě opravného řízení bylo docíleno oficiálního výsledku 502 občanů čs. národnosti (91,6 %) a 46 občanů německé národnosti. V Dolním Benešově byl obdobným způsobem snížen podíl německé národnosti ze 79 % na 12 %.³⁴ Není tedy divu, že podle oficiálních výsledků sčítání lidu publikovaných ve statistické příručce v roce 1924 bylo s německou národností zapsáno jen 7 707 (16,3 %) čs. státních občanů na Hlučínsku, což bylo v obrovském rozporu s výsledky dosahovanými německými politickými stranami v obecních, zemských i parlamentních volbách – například v parlamentních volbách v roce 1925 získali v hlučínském okrese 51,7 % hlasů němečtí křesťanští sociálové a německé politické strany obdržely celkem 61,9 %.

Na základě Mnichovské dohody bylo Hlučínsko připojeno znovu k Německu. Mnozí Hlučičané, zřejmě většina, tuto změnu uvítali. Domnívali se, že bylo zažehnáno nebezpečí války a že v Německu pro ně bude dostatek pracovních příležitostí – hospodářská krize zasáhla Hlučínsko velmi tvrdě. Autochtonní Hlučičané získali automaticky říšskoněmeckou státní příslušnost, což se po vypuknutí války ukázalo jako osudné – muži obdrželi povolávací rozkaz. Postupně jich narukovalo 12 000, z nichž čtvrtina se nikdy nevrátila zpět a 5 000 bylo zraněno či zmrzačeno. Děti byly za války indoktrinovány nacistickou ideologií – ve školách (jen německých), v HJ a BDM.

Po válce bylo Hlučínsko plné rodin bez otců (bezprostředně po konci války se stovky přeživších mužů nacházely v zajateckých táborech). Hlučínsko se vrátilo do ČSR, ale mezi státem a Hlučičany panovala – stejně jako za I. republiky – vzájemná nedůvěra. Nicméně většina obyvatel Hlučínska nebyla potrestána ani odsunem do Německa, ani konfiskací majetku. Odsunuto bylo asi 1 300 lidí, dalších 700 civilistů odešlo ještě před koncem války. Hlučínsko zůstalo specifickým, odlišujícím se regionem se zvláštní identitou a mentalitou. V žité přítomnosti a rodinné paměti zde zůstávalo následující:

³³ K tomu podrobně viz KLADIWA 2015b.

³⁴ PLAČEK 2007, s. 46-47.

- 1) Válečné události: Jelikož muži sloužili v německé armádě, „my“ a „ti druzí“ je v hlučínské paměti opačné než ve zbytku českých zemí (kromě Těšínska). Ve veřejném diskurzu bylo toto téma do roku 1989 tabu, v rodinné paměti bylo samozřejmě zachováno.
- 2) Nemalá část Hlučíňanů měla příbuzné v západním Německu a tito příbuzní posílali balíčky a od uvolnění poměrů koncem 50. let přijížděli na návštěvy. Hlučíňané měli možnost srovnání jejich životní úrovně se svou.
- 3) Přibližně dvacet let po válce začaly vdovy po německých vojácích dostávat z SRN válečné renty. Německo je posílalo v markách, ale Československo marky zadržovalo a směňovalo je za tuzexové poukázky, tzv. bony. Směna probíhala ve velmi nevýhodném kurzu; stát de facto okrádal vlastní občany.
- 4) Na Hlučínsku se ještě v 80. letech 20. století mluvilo velmi specifickým nářečím plným germanismů, které už však dnes vymírá, protože mladá generace ho mnohdy neovládá ani pasivně.
- 5) Z centra státu vyzařovala směrem k Hlučínsku jistá nedůvěra jako k území, které bylo v minulosti problémové. Situace se postupně lepšila. V 90. letech 20. století však byla částečně obnovena, když Hlučíňané masově využívali možnosti získat po svých předcích německé občanství, což jim umožňovalo volný přístup na západoevropský (hlavně německý) pracovní trh, který získali ostatní občané ČR až po přistoupení do schengenské zóny v roce 2007.

Kromě Hlučínska je dnes v Českém Slezsku identita odlišující se od typického „českého průměru“ přítomna zvláště na Těšínsku, které rovněž nepostihla totální poválečná výměna obyvatel, na rozdíl od celého západního Slezska. I dnes je v regionální paměti obyvatelstva Těšínska známá historie 20. století – soupeření českých a polských národních aktivistů, sedmidenní válka a rozdělení území i města Těšína v roce 1920, polský zábor české části Těšínska v roce 1938, Volkslista a služba v německé armádě...

Jak už jsme uvedli výše, v souboji českého a polského národního aktivismu dominoval ve východním Slezsku před I. světovou válkou ten polský. V české části Těšínska se situace změnila nástupem nové státní moci. O průběhu nové hranice přitom nerozhodlo ani referendum místního obyvatelstva, ani dohoda nástupnických států, ale zájmy podnikatelských kruhů (Schneider-Creusot, Larisch aj.) a to, že arbitři měli větší porozumění pro československou ekonomickou a dopravní argumentaci než pro etnografickou argumentaci polskou.³⁵ Československá republika sice musela uznat práva národnostních menšin (tedy i menšiny polské), zároveň však měla zájem na potlačení polského nacionalismu a co možná nejrozsáhlejší české asimilaci obyvatelstva Těšínska. Situaci jí ulehčovala nevyhraněná národní identita nemalé části populace hovořící specifickým nářečím, které sice mělo blíže k polštině než k češtině, ale od standardní polštiny se značně lišilo.

Hned po vzniku československého státu došlo ke změně vyučovacího jazyka z polského na český v několika desítkách škol. Rovněž bylo propuštěno mnoho polských státních zaměstnanců. Zvláště v prvních letech po rozdělení Těšínska byl přístup československých úřadů k polské menšině podezřivý až nepřátelský. Pak se situace stabilizovala.³⁶

Československé úřady mohly využít dvou institutů – školní docházky a udělování československého státního občanství. Co se školní docházky týče, na rozdíl od Moravy, kde platil zákon, že dítě smí navštěvovat jen takovou obecnou školu, jejíž vyučovací jazyk se shoduje s jeho mateřštinou (aby nemohly české děti chodit do německých škol), ve Slezsku nic takového neplatilo a na polské rodiče byl vyvíjen tlak, aby své děti dávali do českých škol. Tlak vyvíjeli někteří zaměstnavatelé a u části obyvatelstva Těšínska především stát. Využil skutečnosti, že mnozí Těšíňané neměli československé občanství. Po vzniku Československé republiky se v ní stali cizinci automaticky všichni, kdo neměli domovské právo v některé obci na jejím území, včetně těch, kdo domovskými příslušeli do některé jiné země bývalé monarchie, tedy i do Haliče. Zájemci o udělení čs. státního občanství procházeli zformalizovanou procedurou, o níž nám vydávají svědectví tzv. státoobčanské archy. Státní správa pečlivě prošetřovala, zdali je zájemce „vhodný“ k získání státního občanství. Mezi neúspěšnými žadateli převažovali ti, kteří neposílali děti do českých škol, trvali na své původní národnosti uváděné ve

³⁵ GAWRECKI 1999, zvl. s. 25–63.

³⁶ BARAN 2009, s. 33–35.

sčítání lidu (polské), neznali dostatečně český jazyk a vyhýbali se českému společenskému životu (např. spolkům).³⁷ Zkrátka od žadatele se očekávalo, že projeví svůj kladný vztah k novému státnímu zřízení. V politickém okrese Český Těšín bylo v roce 1921 37 521 cizinců, v roce 1930 stále ještě 15 434 a z nich bylo 12 884 polských občanů, přičemž více než polovina z nich se nehlásila k polské národnosti, nemalá část zjevně z oportunních důvodů – alespoň navenek proklamovala „československou identitu“, protože usilovala o získání občanství.

Až nádech tragikomedie měla meziválečná sčítání lidu na Těšínsku (1921, 1930). ČSR měla zájem na tom, aby statisticky vypadal počet národnostních menšin co nejnižší. Mohla při tom využít i skutečnosti, že na Těšínsku žila dosti početná skupina obyvatel, jež hovořila polským dialektem, ale nechtěla přijmout polskou národní identitu. Mezi těmito lidmi převládalo vědomí o místním slezském původu, nechtěli se ztotožňovat s Poláky z Haliče. Sami sebe nazývali Šlonzáky. Československé úřady rozhodly, že na Těšínsku bude uznána jako odpověď na otázku na národnost i národnost slezská (šlonzácká), bude však třeba uvést ještě bližší charakteristiku do tří větví: šlonzácká-polská, šlonzácká-československá, respektive šlonzácká-německá. Ve statistických přehledech byli následně ti, kdo zapsali šlonzáckou národnost, připočtení podle druhé části sousloví k národnosti československé, polské či německé. V roce 1921 se jednalo o 24 299 Šlonzáků-Čechoslováků, 21 607 Šlonzáků-Poláků a 1 408 Šlonzáků-Němců. Celkem bylo na čsl. Těšínsku podle sčítání lidu 1921 zjištěno, kromě cizinců, 177 626 Čechů, 69 360 Poláků a 23 005 Němců.

I podle sčítání lidu z roku 1930 měl být rozhodujícím znakem pro určení národnosti mateřský jazyk. Na Těšínsku však opět došlo k účelovému odklonu od celostátně platné zásady, neboť podle logiky věci by museli být všichni lidé sice bez polské národní identity, avšak hovořící polským dialektem, zařazeni k Polákům (tak jako byli Hlučíňané povinně řazeni k Čechům). Česká nacionalistická organizace, Slezská matice osvěty lidové, připravila před sčítáním lidu pro úřady v této záležitosti memorandum, v němž se stavěla proti tomu, aby byla při sčítání lidu na Těšínsku zjišťována řeč, která prý je spravedlivě nezjistitelná. SMOL v podstatě chtěla po úřadech, aby byla stejně jako v roce 1921 zavedena šlonzácká kategorie, v jejímž rámci by si mohl každý svou národnost svobodně zvolit. Tak se také stalo. Avšak záměr snížit počet Poláků ponecháním šlonzácké „národnosti“ vyšel až tak dobře, že statistikové odmítli výsledky sčítání lidu na Těšínsku zveřejnit - byli toho názoru, že přírůstek pouhých 2575 Poláků oproti předchozímu sčítání je s ohledem na vysokou polskou natalitu nízký a vědecky neobhájitelný. Nakonec se československé úřady rozhodly formou verifikace sčítání „přidělit“ polské národnosti dalších pár tisíc lidí, takže výsledné číslo bylo 77 309 Poláků na Těšínsku.³⁸

V roce 1938 si Polsko vynutilo na oslabeném Československu odstoupení Zaolzí. Polské obyvatelstvo Zaolzí tuto změnu uvítalo, což mu lze těžko vyčítat – o 18 let dříve se nevyslovilo pro připojení k ČSR. Euforie však trvala jen necelý rok, do srpna 1939. Od počátku okupace Polska Německem do jara 1940 bylo na Těšínsku zatčeno asi 1 200 osob, hlavně se jednalo o důstojníky, představitele veřejného života, inteligenci. Byli deportováni do koncentračního tábora v Dachau, kde několik stovek z nich zemřelo.³⁹ Nacisté využili na Těšínsku toho, že značná část obyvatel se považovala za Slezany (Šlonzáky) a v podstatě je přinutili k podpisu na tzv. Německou volkslistu (Deutsche Volksliste), „soupisu osob německé národnosti“. Podepsala zhruba polovina obyvatel Těšínska. Na základě tohoto zápisu muži rukovali do německé armády. Několik set narukovavších mužů z Těšínska ve válce padlo.

V roce 1945 prodělal region další přemet. Češi, kteří se začali v prvních mírových dnech vracet na Těšínsko, obviňovali místní obyvatelstvo z kolaborace. Za důkaz považovali hlavně volkslistu a nebrali v potaz, že podpis byl mnohdy vynucený (jinak hrozilo vězení či fyzická likvidace) a že procento obětí nacistického režimu byl na Těšínsku mnohem vyšší než v Protektorátu. Příslušníci polské menšiny doufali, že celé Těšínsko zůstane Polsku, což se nestalo. V české části pak museli Těšíňáci prodělat jakousi „rehabilitaci“, která byla rychlejší a snazší, pokud se přihlásili k české národnosti.⁴⁰

³⁷ SOJČÁK 2008.

³⁸ BARAN 2008, s. 24, 26, 30-31.

³⁹ BORÁK 2009, s. 51.

⁴⁰ FRIEDL 2009, s. 60-61.

V následujících desetiletích pokračovala asimilace obyvatelstva Těšínska zahájená již za I. republiky. Byla přirozená (smíšené sňatky) i de facto vynucená („zjednodušovalo“ to život). Na Zaolzí ubývalo polských škol i obyvatel hlásících se k polské národnosti, z 56 tisíc v roce 1970 na 43,5 tisíce v roce 1991.

V roce 1998, kdy hranice ve své fyzické podobě mizely, vznikl Euroregion Těšínské Slezsko, který dnes pojímá 16 obcí v Polsku a 46 obcí v ČR, dohromady asi 650 tisíc obyvatel. Na Zaolzí fungují více než dvě desítky polských škol a polské gymnázium v Českém Těšíně. Obyvatelstvo Těšínska, hlavně Českého Těšína, si je vědomo složité moderní historie regionu a svých specifík, zejména bilingvnosti a užíváním zvláštního hovorového jazyka na pomezí polštiny a češtiny, který je pro Středočecha zcela nesrozumitelný.

4 Závěr

V dnešní postmoderní globalizované době nejsou lokální a regionální identity tak silné jako dříve. Vše je stále stejnorodější, uniformnější. Mladá generace většinou neumí aktivně používat nářečí typické pro svůj region. Přesto lze předpokládat, že hrdost na rodnou obec a rodný kraj nevymře, neboť patří k základním antropologickým konstantám. Regionalismus dostal nejtvrďší ránu v období rozpadu multietnických impérií a vzniku států, které toužily být národní, ale ve skutečnosti byly národnostní. Po druhé světové válce se státy jako Polsko a ČSR přiblížily stavu skutečných národních států a po roce 1989 je umožněna činnost různých regionálních organizací – spolků, sdružení, muzeí. V regionech, o kterých jsem se zmiňoval nejvíce, tedy na Hlučínsku a na Těšínsku, pracují muzea (Muzeum Hlučínska a Muzeum Těšínska) příkladně a svými webovými stránkami, výstavami, přednáškami a publikačními aktivitami udržují či ožívují regionální a lokální paměť.

Pocházím z Hlučínska a jako jeden z důležitých úkolů pro historiky pocházející ze specifických regionů, jejichž dějiny se „lišily“, považuji upozorňovat na momenty, kdy centrální národní narativ z pohledu periferních regionů „nesedí“, kdy je třeba výklad zpřesnit, doplnit. Mám za to, že psát dějiny českých zemí předpokládá, že historik má dostatečnou představu nejen o vývoji v Čechách, které bezesporu udávaly tón a mají logicky dostat nejvíce prostoru, ale rovněž o vedlejších zemích. Z tohoto pohledu kriticky konstatuji, že v syntézách českých dějin výrazně převládají dějiny centrální národní ideje nad dějinami českých zemí. Ta je často vykládána jako něco obecně platného, hodného následování, kdežto odlišnosti jsou pranýřovány, což zavání kulturním nacionalismem (česká národní identita se v regionu xy prosadila velmi pozdě, protože byl velmi zaostalý). Regionální modifikace „celostátních“, „národních“ dějin je veskrze minimální, což je špatně - dějiny je třeba chápat v jejich regionální diferencovanosti a proměnlivosti.

Použitá literatura:

BARAN, Ivo (2008) Otázka národnosti při československém sčítání lidu na Těšínsku v meziválečném období. *Slovanský přehled*, 94, č. 1, s. 15–32. ISSN 0037-6922.

BARAN, Ivo (2009) Polská menšina v Československé republice. In KASZPER, Roman, MAŁYSZ, Bohdan (eds.) *Poláci Na Těšínsku. Studijní materiál. Český Těšín: Kongres Poláků v České republice*, s. 30-35. ISBN 978-80-87381-00-7.

BLANKE, Richard (2001) *Polish-speaking Germans?: Language and National Identity Among the Masurians Since 1871*. Köln: Böhlau. 372 s. ISBN 978-3412120009.

BORÁK, Mečislav (2009) Německá okupace Těšínského Slezska. In KASZPER, Roman, MAŁYSZ, Bohdan (eds.) *Poláci Na Těšínsku. Studijní materiál. Český Těšín: Kongres Poláků v České republice*, s. 42-59. ISBN 978-80-87381-00-7.

DÖRNER, Ruth (2006) *Staat und Nation im Dorf: Erfahrungen im 19. Jahrhundert : Frankreich, Luxemburg, Deutschland*. München: Peter Lang GmbH, Internationaler Verlag der Wissenschaften. 367 s. ISBN 978-3899755824.

FRIEDL, Jiří (2009) In KASZPER, Roman, MAŁYSZ, Bohdan (eds.) *Poláci Na Těšínsku. Studijní materiál. Český Těšín: Kongres Poláků v České republice*, s. 60-67. ISBN 978-80-87381-00-7.

GAWRECKI, Dan (1993) *Śląskość w państwie Habsburgów 1742-1918*. *Studia Śląskie* 52, č. 1, s. 47-60. ISSN 0039-3355.

- GAWRECKI, Dan (1999) Politické a národnostní poměry v Těšínském Slezsku 1918–1938. (Studie o Těšínsku 15.) Český Těšín: Muzeum Těšínska. 403 s. ISBN 80-902355-4-9.
- GAWRECKI, Dan (2002) Regionale und nationale Identitäten in Österreichisch-Schlesien in langen 19. Jahrhundert. In STRUVE, Kai – THER, Philipp (eds.) Die Grenzen der Nationen. Identitätswandel in Oberschlesien in der Neuzeit. Marburg: Verlag Herder-Institut, s. 111-136. ISBN 978-3-87969-298-9.
- GAWRECKI, Dan (2015) Auf Suche nach kolektiven Identitäten in Oberchlesien. In BAHLCKE, Joachim, GAWRECKI, Dan, KACZMAREK, Ryszard (eds.) Geschichte Oberschlesiens. Politik, Wirtschaft und Kultur von den Anfängen bis zur Gegenwart. Oldenburg: De Gruyter, s. 74-98. ISBN 978-3110441826.
- GAWRECKI, Dan (2017) Jazyk a národnost ve sčítáních lidu na Těšínsku v letech 1880-1930. Český Těšín: Muzeum Těšínska. 286 s. ISBN 978-80-86696-44-7.
- HANNAN, Kevin (2002) Ethnic Identities in Austrian and Czech Silesia before the Second World War. In STRUVE, Kai – THER, Philipp (eds.) Die Grenzen der Nationen. Identitätswandel in Oberschlesien in der Neuzeit. Marburg: Verlag Herder-Institut, s. 225-243. ISBN 978-3-87969-298-9.
- JUDSON, Pieter M. (1996) Exclusive Revolutionaries: Liberal Politics, Social Experience, and National Identity in the Austrian Empire, 1848-1914. Ann Arbor: The University of Michigan Press. 320 s. ISBN 978-0472107407.
- JUDSON, Pieter M. (2006) Guardians of the Nation. Activists on the Language Frontiers of Imperial Austria. Cambridge: Harvard University Press. 313 s. ISBN 0674023250
- KAMUSELLA, Tomasz (1998) Das oberschlesische Kreol: Sprache und Nationalismus in Oberschlesien im 19. und 20. Jahrhundert. In KRZOSKA Markus, TOKARSKI, Peter (eds.) Die Geschichte Polens und Deutschlands im 19. und 20. Jahrhundert. Ausgewählte Beiträge. Osnabrück: Fibre 1998, s. 142-161. ISBN 3-929759-32-2.
- KAMUSELLA, Tomasz (2002) Language and the Construction of Identity in Upper Silesia During the Long 19th Century. In STRUVE, Kai – THER, Philipp (eds.) Die Grenzen der Nationen. Identitätswandel in Oberschlesien in der Neuzeit. Marburg: Verlag Herder-Institut, s. 45-70. ISBN 978-3-87969-298-9.
- KLADIWA, Pavel (2014) Etnická klasifikace a institucionální zakotvení národnosti v českých zemích 1880-1914. Moderní dějiny, 22, č. 1, s. 7-33. ISSN 1210-6860.
- KLADIWA, Pavel (2015) Národ jako jediné hodnotící kritérium? České země v Předlitavsku a (stále) etnicistní česká historiografie. In Český časopis historický, 113, č. 4, s. 989-1008. ISSN 0862-6111.
- KLADIWA, Pavel (2015b) Národnostní politika na meziválečném Hlučínsku (s důrazem na základní školství). In Slezský sborník, 113, č. 1, s. 105-128. ISSN 0037-6833.
- PLAČEK, Vilém (2007) Prajzáci II aneb Hlučínsko ve staronové vlasti 1920-1938. Háj ve Slezsku: Maj-Tiskárna. 235 s. ISBN 978-80-86458-24-3.
- ŘEPA, Milan (2001) Moravané nebo Češi? Vývoj českého národního vědomí na Moravě v 19. století. Brno: Doplněk. 221 s. ISBN 80-7239-084-8.
- ŘEPA, Milan (2014) Moravané, Němci, Rakušané. Vlasti moravských Němců v 19. století. Praha: Historický ústav AV ČR. 261 s. ISBN:978-80-7286-226-9 (váz.)
- SOJČÁK, Michal (2008) Nabývání československého státního občanství v letech 1918–1935 (Na příkladu politického okresu Moravská Ostrava). Ostrava: Ostravská univerzita (diplomová práce obhájená na KHI FF OU).
- SPYRA Janusz (2009) O świadomości regionalnej mieszkańców Śląska Cieszyńskiego przed I wojną światową. Przyczynek do relacji między badaniami historycznymi a socjologicznymi. In RUSEK, Halina, DROŹDŹ, Anna (eds.) Tożsamość etniczna i kulturowa Śląska w procesie przemian. Prace i Materiały Etnograficzne, tomus 36, s. 38-53. ISSN 0083-4327.

STOURZH, Gerald (1994) Ethnic Attribution in Late Imperial Austria: Good Intentions, Evil Consequences. In ROBERTSON, TIMMS, Edward, *The Habsburg Legacy. National Identity in Historical Perspective. Austrian Studies 5*. Edinburgh: Edinburgh University Press, s. 67-83. ISBN 978-0748604876.

STOURZH, Gerald (2011) The Ethnicizing of Politics and „National Indifference“ in Late Imperial Austria. In: STOURZH, Gerald, *Der Umfang der österreichischen Geschichte. Ausgewählte Studien 1990-2010*, Wien – Köln – Graz: Böhlau. 334 s. ISBN 978-3205786337.

ŠTAIF, Jiří (1999) Multiethnicita jako číslo: Čechy v dlouhém 19. století. In *Acta Universitatis Carolinae – Philosophica et Historica 1. Studia Historica 51, 1*, s. 221–239. ISBN 80-246-0612-7.

THER Philipp (2002) Schlesisch, deutsch oder polnisch? Identitätswandel in Oberschlesien 1921-1956. In STRUVE, Kai – THER, Philipp (eds.) *Die Grenzen der Nationen. Identitätswandel in Oberschlesien in der Neuzeit*. Marburg: Verlag Herder-Institut, s. 169-201. ISBN 978-3-87969-298-9.

ZAHRA, Tara (2010) Imagined Noncommunities: National Indifference as a Category of Analysis. *Slavic Review* 69, 1, s. 93-119. ISSN 0037-6779.

Představení autora

Prof. PhDr. Pavel Kladiwa, Ph.D., působí na katedře historie Ostravské univerzity. Věnuje se sociálním dějinám českých zemí „dlouhého“ 19. století, zejména v souvislosti s národnostními vztahy, spolkovým životem, kolektivní pamětí a identitotvornými procesy.

I.III VÝVOJ SLIEZSKEJ IDENTITY – POROVNANIE DLHODOBÝCH SOCIOLOGICKÝCH VÝSKUMOV (1967 – 2018)

THE DEVELOPMENT OF SILESIAN IDENTITY – A COMPARISON OF LONG- TERM SOCIOLOGICAL RESEARCHES (1967 – 2018)

Olga Šrajerová

Slezské zemské muzeum, Opava, Česká republika

srajerova@szm.cz

Abstrakt:

Cieľom predloženého príspevku ⁴¹je zhodnotiť doterajší stav výskumu problematiky identity v pohraničných regiónoch ČR, charakterizovať hlavné výsledky výskumov Slezského ústavu SZM od konca 60. rokov do súčasnosti. Slezský ústav SZM (ČSAV) v Opave bol prvým akademickým pracoviskom, ktoré sa v rámci Československa začalo systematicky zaoberať štúdiom národnostnej problematiky a v rámci toho výskumom etnickej identity českej majority a národnostných menšín Poliakov a Slovákov ako aj regionálnej identity obyvateľov českého Sliezka. Príspevok bude sledovať metodiku, výsledky výskumov a možnosti komparácie so závermi nového výskumu realizovaného v rámci projektu NAKI II v roku 2018.

Kľúčová slova: *identita, Sliezsko, sociologické výskumy*

Abstract:

The aim of the paper is to evaluate current condition of identity research in border regions of the Czech Republic and to describe the results of research made by the Silesian Institute since the end of the 1960s to present. The Silesian Institute of SZM (Czechoslovak Academy of Sciences) in Opava was the first academic institution to systematically deal with the study of nationality issues within Czechoslovakia and to research ethnic identity of both Czech majority and national minorities of Poles and Slovaks as well as the regional identity of inhabitants of the Czech Silesia. The paper will apply the methodology, research results and comparison possibilities with the conclusions of the research carried out under the NAKI II project in 2018.

Key words: *identity, Silesia, sociological researches*

1 Úvod

V rámci jednotlivých sociálnovedných disciplín zaznamenal v posledných 60 rokoch koncept identity rozhodujúci rozmach. Hlavne v priebehu 90. rokov sa stal pojem identita takmer všadeprítomný. Bol vnímaný dvomi základnými perspektívami ako individuálny fenomén (ovplyvňujúci stratégiu jednania konkrétnych aktérov), ako kolektívny fenomén (historicko-kritický prístup k nacionalizmu a rade ďalších historických fenoménov).

⁴¹ Štúdiá vznikla v rámci riešenia projektu NAKI, *Identita, kultura a spoločnosť českého Sliezka v procese modernizácie s dopadom na kultúrny krajinu*, reg. č. DG18P02OVV047.

Definície sa rôznia, koncept identity vychádzajúci z prostredia analytickej psychológie, sa vyskytoval v psychológii a sociológii odkiaľ ho prebrala historiografia - prechod od individuálneho psychosociálneho chápania smerom ku kultúrnej sociálnej rámku ako základnému nástroju pre vysvetlenie kolektívneho sociálneho jednanja a vzniku pôsobenia moderných sociálnych štruktúr (otázky sociálnych a kultúrnych interakcií). Metodologické východisko knovo koncipovaným priestorovým analýzám spočívalo na predpoklade, že kolektívne identity nie sú formované len v sociálnom, ale tiež v geografickom priestore. Podobne ako v prípade sociokultúrnych identít prebiehala „teritorializácia“ priestoru na základe rozdelenia kategórií „naše“ a „cudzie“ a vedomie súňaležitosti s určitým teritóriom tvorilo základ procesu formovania sociopriestorových identít. Priestorová škála, na ktorej boli jednotlivé typy sociopriestorových identít vytvárané siahala od lokálnej cez regionálnu a národnú až k nadnárodnej úrovni. Základný rozdiel medzi identitou regionálnou a národnou je v ich samotnej podstate - kým regionálne identity sú spojené s určitým územím, regiónom, národná identita je naviazaná na určité spoločstvo.⁴²

Ľudská prirodzenosť spočíva v usilovaní o identitu, ktorá je založená na dvoch základných princípoch. Jednak je to princíp kompetencie vo výrobných, sociálnych a personálnych vzťahoch. Druhým princípom našej identity je vedomie našej sociálnej integrity vo svete zdieľaných významov. Kým v tradičnej spoločnosti bola identita súčasťou systému sociálnych úloh, statusov a väzieb, v modernej spoločnosti je osobná identita stále menej výsledkom predom daných historických a sociálnych kontextov a musí byť naopak aktívne konštruovaná. V tradičnej spoločnosti prevládali náboženská, dynastická a hlavne teritoriálna dimenzia kolektívnej identity, ktoré podopierali politické inštitúcie, v modernej spoločnosti prevláda ako kolektívna dimenzia identity národná identita, ktorá sa stala zdrojom legitimacy moderného štátu.⁴³

Identitu človeka nemožno chápať staticky ako navždy danú a stabilizovnú štruktúru, v priebehu života sa mení vedomie súňaležitosti, či stotožnenia s nejakým sociálnym celkom, hodnotou, ideou, so sebou samým apod. Životný beh prináša stále novú a novú aktualizáciu vzťahu medzi identitou, spoločnosťou a vonkajším svetom vôbec. Je žiadúce v tejto súvislosti poznamenať, že identita má pluralitnú povahu a vzťahuje sa nielen k jednotlivcom, sociálnym subjektom, skupinám, hodnotám, vzorom, kultúram, ale tiež k rôznym udalostiam, fyzickému prostrediu a rôznym hmotným objektom. Je to mnohovrstvový sociálno psychologický fenomén. Záleží na danom okamžiku a druhu ľudskej činnosti, ktorý faktor identity práve dominuje. Identita človeka je tvorená mnohými vzťahmi k okolitému svetu, má mnoho podôb a aspektov. Územná identita býva spojovaná s určitým územím, lokalitou, regiónom, miestom. Región chápeme ako prirodzené spoločstvo ľudí s rovnakými záujmami, identitou, históriou, folklórom, kultúrou. Na vyššom stupni sa nachádza identita národná, ktorá predstavuje vzťah k štátu či národnému spoločstvu. V súčasnosti je tejto identite venovaná najväčšia pozornosť.

Prirodzenou potrebou každého jedinca je niekde patriť, identifikovať sa s nejakým sociálnym organizmom, s nejakou sociálnou skupinou. Každý človek je členom početných sociálnych skupín, má viacvrstvovú skupinovú identitu.⁴⁴ Identifikácia sa človeka s určitým sociálnym organizmom vyplýva z jeho prirodzenej potreby začleniť sa do určitého sociálneho, kultúrneho, politického a ekonomického kontextu a je determinovaná celým radom faktorov. Konštrukcia národných identít vychádza práve z tejto prirodzenej túžby človeka po zaradení do určitej primárnej ľudskej komunity, z prirodzenej ľudskej potreby patriť k vyššiemu celku, z túžby po kolektívnom vyjadrení sebaidentifikácie a sebainterpretácie. Kolektívne identity v streoeurópskom priestore neformulovala homogénna národná tradícia, ale etnicko-kultúrna pluralita a heterogenita. Preto tu bola kolektívna národná identita konštruovaná väčšinou ako uvedomelá úloha (zabúdanie, potlačanie), alebo ako (znovu) vynájdenie tradície (invention of tradition).⁴⁵

⁴² POWER, Martina., KUČERA, Rudolf. Úvod: kategorie identity v současné historiografii. KUČERA, Rudolf. a kol. Identity v českých zemích 19. a 20. století. Hledání a proměny, Praha 2012, s. 9 - 23.

⁴³ MÜLLER, Karel B., Formování pozitivních identit mezi minulostí a budoucností. Příspěvek k projektu evropské identity In Sociologický časopis 2007, Vol 43, No 4. soc cas2007-4indb 785 [cit. 30. 3. 2013].

⁴⁴ KILIÁNOVÁ, Gabriela. Teoretické východiská pre výskum etnických otázok v národopise /etnológii na Slovensku. Identita etnických spoločstiev. Bratislava: Ústav etnológie SAV, 1998. s. 9 - 24.

⁴⁵ PODOBA, Juraj. Identita a moc:etnický konflikt v kontexte transformačných procesov . KILIÁNOVÁ, G., KOWALSKÁ, E., KREKOVIČOVÁ, E.(eds.) My a tí druhí v modernej spoločnosti, Bratislava: Veda 2009, ISBN978-80-224-1025-0, s. 562 - 563.

Predmetným obsahom tohoto zdelenia je charakteristika vývoja regionálnej a národnej identity cez prizmu sociologických výskumov Sliezskeho ústavu SZM (ČSAV) v Opave realizovaných od polovice 60. rokov do súčasnosti v pohraničných oblastiach českých krajín, predovšetkým v oblasti českého Sliezska. Cieľom príspevku je podať analýzu metodiky jednotlivých výskumov, popísať priebehu ich realizácie a hlavne priblížiť ich výsledky v návaznosti na otázky sliezskej identity skúmané v projekte NAKI *Identita, kultura a spoločnosť českého Sliezska v procese modernizácie s dopadom na kulturní krajinu*.

2 Sliezsko a regionálna identita

Regionálna identita je jednou z foriem identity, predstavuje vzťah medzi človekom a miestom, v ktorom žije alebo žil. Človek si vytvára určitú väzbu a stotožňuje (identifikuje) sa s priestorom, s prostredím, v ktorom žije. Regionálna identita sa vzťahuje k rôzne vymedzeným územiám (miesto, obec, mesto, štát, Európa etc.), ktoré nechápeme len ako prírodné prostredie, ale berieme do úvahy aj ich sociálne obsahy, medzilidské vzťahy, zážitky a spomienky, teda sociokultúrny systém miesta a ľudí, ktorí v tomto priestore žijú. Je sprostredkovaná inštitúciami, médiami, kolektívnou pamäťou. Väzbu na miesto vnímame ako fenomén, ktorý pozostáva z viacerých zložiek, podstatné sú zložky emocionálna a kognitívna.⁴⁶ Ľudia si musia uvedomiť, že niečo ako región existuje a má svoje priestorové limity. Pre identifikáciu s daným regiónom je potrebné poznať aj ostatné regióny, s ktorými môžu obyvatelia svoj domovský región porovnávať.

Dôležitým konceptom pri formovaní regionálnej identity je tiež proces inštitucionalizácie regiónu, vytvorenie jeho funkčných priestorových štruktúr v rámci spoločnosti. Každá regionálna identita má aj rozmer etnický. Zjednocuje také antropologické a sociologicko politické javy ako je príslušnosť k etniku, vlastenectvo, národná hrdosť, lokálpatriotizmus, spoločná história, hmotné i duchovné kultúrne tradície.

Zdanlivo homogénna spoločnosť prihraničných regiónov bola v skutočnosti zmesou obyvateľov rôzneho národnostného, etnického, náboženského a regionálneho zakorenenia v oveľa širšej miere ako v ostatných regiónoch Českej republiky. Napriek homogenizačným snahám socialistického obdobia sa zachovali určité kultúrne rozdiely, ktoré môžu čiastočne (pozitívne aj negatívne) ovplyvňovať aj súčasný rozvoj regiónov a krajiny a multikultúrnym prienikom, pokiaľ existuje, môže vzniknúť nová kvalita.

Sliezsko predstavovalo v minulosti národnostne heterogénny región, v ktorom popri slovanskom obyvateľstve (poľskom a českom) žilo aj obyvateľstvo nemecké a židovské. Jeho národnostný vývoj bol veľmi zložitý. Národné povedomie bolo často nahradzované jazykovou príslušnosťou a pojem národnosti pocitom príslušnosti teritoriálnej.⁴⁷ Národnostná pestrosť regiónu Sliezska determinovala nielen vzťahy medzi obyvateľmi, ale aj vzťah k regiónu, formovanie regionálnej identity. Iná bola u starousadlíkov, ktorí si uvedomovali špecifickosť a odlišnosť tejto oblasti od ostatných častí Česka, iná bola u prisťahovalých obyvateľov, u ktorých sa formoval vzťah k regiónu postupne a nemal takú intenzitu ako u pôvodných obyvateľov.

V prvorepublikovom období existovalo Sliezsko ako administratívna jednotka a rozvíjali sa tam prvky sliezskej identity, ktorá vyrastala v tomto období z lokálneho patriotizmu so silným historicko-kultúrnym zafarbením a opierala sa o existenciu samosprávnej Zeme sliezskej, ako jednej z historických českých zemí.⁴⁸ Vytvorenie Zeme moravskoslezskej koncom r. 1928 znamenalo síce koniec sliezskej autonómie, pretože v predchádzajúcej podobe nebola nikdy obnovená, ale myšlienka slezanstva, regionálna sliezska identita zostala zachovaná. Stále existoval rad inštitúcií s okruhom sliezskej pôsobnosti. Obdobie po Mníchove do konca druhej svetovej vojny znamenalo deštrukciu československého Sliezska, jeho časti boli pričlenené k Nemecku, Poľsku a protektorátu a ani jedna z teritoriálne organizačných zmien nevyjadrovala nejakú sliezske identitu.⁴⁹

⁴⁶ ROUBAL, Ondřej. *Když se řekne identita.... regionální identita. 3. část [online]*. Praha: Sociologický ústav AV ČR, 2011. [cit. 2013-06-26]. Dostupné z <http://www.socioweb.cz/index.php?disp=teorie&shw=149&lst=103>; LÁŠTICOVÁ, Barbora. a BIANCHI, Gabriel. *Výskum identity v českej a slovenskej sociálnej psychológii*. Bratislava, 2001. s. 3; ZICH, František. (ed.). *Regionální identita obyvatel v pohraničí*. Praha: Sociologický ústav AV ČR, 2003, s. 13, ISBN 80-7330-039-7.

⁴⁷ PALLAS, Ladislav. *Jazyková otázka a podmínky vytváření národního vědomí ve Slezsku*. Ostrava: Profil, 1970. s. 5-7.

⁴⁸ JANÁK, Dušan. (2007) *Sliezska identita jako politický fenomén po roce 1945*.

In: www.interreg.uni.opole.pl/biblioteka/docs/cz-janak.pdf [cit. 3.3.2013].

⁴⁹ GAWRECKI, Dan. a kol. *Dějiny českého Sliezska 1740 -2000*. Sv. 1-2. Opava: Sliezska univerzita v Opavě, 2003. ISBN 80-7248-226-2, s. 514 - 515.

Nová situácia z hľadiska existencie sliezskej identity nastala po roku 1945 a najmä po roku 1948. Zložité politické, hospodárske aj kultúrne pomery v pohraničí v povojnovom období sa premietali aj do identifikácie obyvateľstva s regiónom. Celá oblasť českého Sliezska bola vojnou silne postihnutá. Došlo tiež k radikálnej zmene národnostných pomerov, keď po odsune nemeckého obyvateľstva prichádzali osídľovať Sliezsko noví obyvatelia jednak z vnútrozemia českých krajín, jednak zo Slovenska a vracali sa aj reemigranti zo zahraničia - prichádzali novoosídlenci, ktorí nemali vytvorené žiadne väzby k regiónu.

V prvých dvoch povojnových rokoch sa sliezska identita u pôvodného českého obyvateľstva ešte pomerne úspešne rozvíjala. Vo svojej činnosti pokračovali inštitúcie, ktoré podporovali jej rozvoj (Slezský kulturní ústav v Prahe, Slezské zemské muzeum a Slezské divadlo v Opave, Slezská matice osvěty lidové na Tešínsku, Matice opavská, Slezská studijní knihovna v Opave). S nástupom komunistického režimu vo februári 1948 nastalo obdobie marginalizácie sliezskej identity, boli potlačované, alebo utlmované takmer všetky prvky slezanstva. Samotný pojem Sliezsko bol redukovaný len na kultúrnu sféru a uvažovalo sa o ňom maximálne v rámci regionálnych historických výskumov, alebo v rozsahu neškodného folklóru. Dôraz sa kládol na rozvoj priemyslového Ostravska formou socialistickej industrializácie a Sliezsko bolo vnímané ako nejaký anachronizmus. Územno správne zmeny v rokoch 1949 a 1960 rozčlenili sliezske územie na úrovni krajov aj okresov a vypustili aj termín sliezske z názvu kraja. Zlikvidované boli tiež sliezske inštitúcie lokálneho charakteru.⁵⁰

Napriek všetkým snahám komunistického režimu o marginalizáciu sliezskej identity sa pocit príslušnosti k regiónu Sliezska, pocit slezanstva nepodarilo z vedomia miestnych obyvateľov úplne vytlačiť. Svedčilo o tom oživenie sliezskej identity koncom 60. rokov 1968-1969. Sliezska idea v tomto období ožila, nestačila sa však plne sformovať. Rozvinuli sa určité kultúrne a vzdelávacie aktivity, v r. 1968 vznikla Matica slezská s pobočkami na Opavsku aj na Tešínsku. Vznikli aj snahy o obnovenie sliezskej samosprávy. Všetky tieto prejavy však nastupujúce obdobie normalizácie zatlačilo opäť do úzadia a marginalizácia sliezskej identity pokračovala až do konca 80. rokov. Nebolo žiadúce ani vítané hlásiť sa k sliezskej identite.

Po novembri 1989 došlo v súvislosti s prechodom k demokratickému politickému a právnomu systému, s vytváraním občianskej spoločnosti, obnovením samosprávy a zásadnej reforme verejnej správy, k oživeniu úvah o slezanstve. Boli obnovené kultúrne a vzdelávacie aktivity na regionálnej úrovni: svoju činnosť v roku 1990 obnovila Matica slezská, v roku 1991 vznikla Slezská univerzita v Opave. Rozvinula sa diskusia o novom územno správnom členení Českej republiky a názov Sliezsko sa začal opäť používať. V r. 2001 začalo fungovať nové krajské zriadenie a Sliezsko sa stalo súčasťou Moravskoslezského kraja, len jeho najzápadnejšia časť - Jesenicko spadalo do kraja Olomouckého.

3 Výskumy Slezského ústavu SZM (ČSAV)

Jednou z inštitúcií, ktorej cieľom bolo skúmať dejiny Sliezska a rozvíjať tak prvky sliezskej identity bol Slezský studijný ústav, základy ktorého boli položené v Opave už v roku 1946 s úlohou „*zabývati se výzkumem a studiem Sllezska i kraje mezi Odrou a Ostravicí... po stránce historické, archeologické, geografické, jazykospytné, národopisní, folkloristické, přírodovědecké, technické, sociologické, zdravotní atd.*“⁵¹.

Po organizačných aj obsahových premenách v 50. rokoch, kedy bol položený dôraz na výskum v hospodárskych dejinách, na výskum dejín robotníckeho hnutia v Sliezsku a na Ostravsku a výskum regionálnej problematiky sa musel brániť nálepke nežiadúceho lokálneho patriotizmu, sa v roku 1958 ústav sa stal súčasťou akadémie vied a pod názvom Slezský ústav ČSAV pôsobil v jej rámci ako samostatné vedecké pracovisko, zaoberajúce sa prírodovednou a spoločenskovednou problematikou.

V polovici 60. rokov sa zmenil výskumný profil Slezského ústavu ČSAV, keď sa z mnohooborového ústavu stal ústavom spoločenskovedným, zameraným okrem dejín Sliezska, na problematiku priemyslových oblastí. V rámci vtedajšieho štátneho plánu vedeckého výskumu mu bola zverená úloha „*Vznik a vývoj průmyslových oblastí v Československu*“, ťažisko ktorého bolo položené na výskum vývoja ostravskej priemyselnej oblasti s perspektívou rozšírenia na celé územie ČSSR⁵² S týmto novým výskumným zameraním veľmi úzko súvisela

⁵⁰ JIRÁSEK, Zdeněk. *Slezská idea v poválečném Československu. Časopis Slezského zemského muzea, série B, 40, 1991, s. 185-191.*

⁵¹ KNAPÍK, Jiří, *Slezský studijní ústav v Opavě 1945-1958. Praha: Výskumné centrum pro dějiny vědy 2004, s. 19.*

⁵² KALUS, Jaromír. *60. let Slezského ústavu SZM, SLEZSKÝ ÚSTAV SZM, PROFIL – VÝZKUM – PERSPEKTIVY Sborník z mezinárodní vědecké konference konané ve dnech 4. a 5. listopadu 2008 v Opavě, Slezské zemské muzeum, Opava 2009.*

aj problematika národnej a regionálnej identity, vzťahov rôznych národností a postavenie národnostných menšín žijúcich v pohraničných oblastiach, ktorá až dovtedy stála mimo záujem vládnucích a straníckych štruktúr.

Práve narastajúci záujem o národnostnú problematiku a spoločenská potreba poznať bližšie vzťahy medzi väčšinovou spoločnosťou a národnostnými menšinami, viedol v druhej polovici 60. rokov k tomu, že sa zrodila potreba skúmania týchto vzťahov: „*Nutnosť poznať na empirickom materiálu skutočný stav ve vzťahoch medzi jednotlivými národnostmi se intenzívne pociťoval již od druhé poloviny 60.let. z této společenské potřeby vznikl v r. 1966 záměr hlouběji prozkoumat vztahy v průmyslové, silně národnostně smíšené oblasti Ostravska, které je současně etnickým pomezím.*“⁵³ Z podnetu vládných (straníckych) štruktúr bol zorganizovaný prvý sociologický výskum interetnických vzťahov na Ostravsku, riešiteľom ktorého sa stal Slezský ústav ČSAV v Opave. Takáto problematika nebola dovtedy sociologickým výskumom v takom rozsahu sledovaná.

Do úvahy prichádzal výskum vzájomných vzťahov príslušníkov národov a tých národnostných skupín, ktoré boli kvalifikované ako národnosti, čo v dobovej terminológii bol pojem pre označenie poľskej, nemeckej, maďarskej, ukrajinskej (rusínskej) národnostnej menšiny. Objektom výskumu Slezského ústavu ČSAV boli menšiny žijúce v oblasti Sliezska a severovýchodných Čiech: menšina poľská, menšinu nemecká a Slováci v Českej republike. Slováci žijúci v českých krajinách neboli považovaní za menšinu, boli príslušníkmi druhého štátotvorného národa a do výskumov Slezského ústavu boli zaradení ako samostatná skupina (podobne ako pri podobných výskumoch na Slovensku boli takto sledovaní tam žijúci Česi).⁵⁴ Ďalšie v sledovaných pohraničných oblastiach (Ostravsko, Tešínsko, severovýchodné Čechy) žijúce relatívne početné etniká (napr. Rómovia, Maďari, Gréci) neboli predmetom skúmania. Výskumníci sa tiež snažili nezaraďovať do výberového súboru tých Rómov, ktorí sa hlásili k českej alebo slovenskej národnosti, aby neboli skreslené štruktúry národností.

Sociologické výskumy Slezského ústavu SZM (ČSAV), realizované od polovice 60. rokov, takmer každých 10 rokov, sa sústreďovali na otázky národnej identity, medzietnické vzťahy Čechov, Slovákov a Poliakov, na ich vývoj a zmeny (výskumy na Tešínsku a Ostravsku 1967, 1973, 1983, 1994, 2012) a na vzťahy Čechov, Slovákov a Nemcov (výskum v roku 1987 v severozápadných Čechách), len výskum koncom 90. rokov (1997 a 1998) bol čiastočne regionálny a čiastočne celorepublikový - bol však tématicky orientovaný na sociolingvistickú problematiku, na premenu jazykového a národného vedomia obyvateľov národnostne zmiešaných regiónov Českej republiky. V jednotlivých výskumoch boli sledované otázky národnej identity, národnostnej heterogamie, národnostných kultúr, národno jazykového vedomia, národnostného školstva a interetnických vzťahov na rôznych úrovniach. Posledný z doteraz realizovaných výskumov Slezského ústavu SZM v r. 2012 bol orientovaný na problematiku historickej pamäti a regionálnej identity obyvateľov českého Sliezska.⁵⁵

Každému z výskumov predchádzala dôkladná príprava: vypracovanie projektu výskumu, stanovenie hypotéz, rozsiahle štúdium dostupných historických a štatistických materiálov, príprava dotazníkov alebo záznamových archív atď. Nasledoval výber výskumného súboru a stanovenie lokalít výskumu, pri čom sa vychádzalo z výsledkov sčítaní ľudu. Základnou jednotkou výskumu bol vždy jednotlivec, pre určenie jeho národnej príslušnosti bola rozhodujúca ním samým deklarovaná národná príslušnosť. Nemusela pritom vždy byť v súlade s tou, ktorá bola uvedená v materiáloch, z ktorých bol respondent vybraný (sčítacie operáty ap).

⁵⁶

⁵³ SOKOLOVÁ, G. a kol. *Současný rozvoj národnostních kultur na Ostravsku. Výsledky sociologického výzkumu v okresech Frýdek-Místek a Karviná, Průmyslové oblasti 6, Ostrava: Profil 1978, s. 9.*

⁵⁴ *Slováci žijúci v českých krajinách boli špecifická skupina, formálne sa realizoval celý rad menšinových práv, ktoré však neboli právne zakotvené, pozri napr. ŠRAJEROVÁ, Olga. Slovenská menšina v ČR. PETRÁŠ, R., PETRUV, H., SCHEU. H.Ch. eds. Menšiny a právo v ČR. Praha: Auditorium 2009, ISBN 978-80-87284-00-1, s. 189 - 198.*

⁵⁵ ŠRAJEROVÁ, Olga. *Historické a aktuálne otázky vývoje národnostných vzťahov, kultúr a identít v národnostne zmiešanej oblasti Sliezska a severnej Moravy, Sliezko: Paměť- identita- región. Opava: Slezské zemské muzeum, 2015, 182 str. ISBN 978-80-87789-29-2.*

⁵⁶ *Pri realizácii výskumov v celoštátnom meradle spolupracoval Slezský ústav s niekoľkými inštitúciami na Slovensku. V roku 1973 to bol Výskumný ústav kultúry v Bratislave a v roku 1983 bol výskumným partnerom Slezského ústavu ČSAV Spoločenskovedný ústav SAV v Košiciach. SOKOLOVÁ, Gabriela. Ohlédnutí za třiceti lety sociologického výzkumu Slezského ústavu v Opavě, Slezský sborník 69, 1998, č. 4, s. 285 - 296.*

Ďalším dôležitým aspektom výberu respondentov bol ich vek. V prvom a druhom výskume (1967, 1973) bola dolná hranica opýtaných 15 rokov, horná veková hranica nebola stanovená. Pretože sa však ukázalo, že komunikácia tazateľov s niektorými ľuďmi staršími ako 70 rokov bola obťažná a veľmi mladí respondenti s malými životnými skúsenosťami nedokázali sformulovať svoje postoje ku skúmanej problematike, bol v následujúcich výskumoch vek respondentov ohraničený rokmi 18 až 70 rokov.⁵⁷

V každom z realizovaných výskumov bol položený zvýšený dôraz na niektorý výskumný aspekt, avšak základné tematické okruhy zostávali zachované vo všetkých šetreniach, čím bola vytvorená možnosť komparácie. Rozsah a zameranie niektorých otázok sa samozrejme menilo podľa aktuálnej spoločenskej situácie, v snahe postihnúť reakcie obyvateľov skúmaného regiónu na tieto zmeny (napr. rozdelenie čsl. štátu, rušenie malotriedok, dvojazyčnosť apod.).

Vo väčšine výskumov sa pracovalo technikou dotazníkového šetrenia (výnimočne záznamových archívov). Tieto boli podľa potreby dopĺňované napr. interview v národnostne zmiešaných rodinách, rozhovormi s úradníkmi verejnej správy, čitateľskými anketami, výskumami v pracovných kolektívoch, medzi mladými ľuďmi atď. Ďalšími zdrojmi informácií boli štatistiky demografického charakteru, štatistické údaje z oblasti školstva, kultúry, ap. Dotazníky obsahovali 105 - 140 otázok, tieto boli spracovávané do kódov pre výpočtové spracovanie (treba podotknúť, že v dobe realizácie výskumov neexistovala možnosť využitia počítačovej techniky a počítačových programov, ktoré by umožňovali rýchle spracovanie a údaje v dotazníkoch sa kodovali ručne pre zjednodušenie tohoto spracovania). Otázky boli z väčšej časti uzavreté, v menšej miere položené otvorené alebo otvorené. Aj u nich bola snaha nájsť dominantné typy odpovedí a podchytiť ich štatisticky okrem obsahových analýz týchto odpovedí.

Pokiaľ išlo o obsahové zameranie dotazníkov, vzhľadom k šírke, mnohostrannosti, interdisciplinárnosti skúmanej problematiky bolo nutné pri príprave dotazníkov účelne eliminovať niektoré z možných rovín a aspektov, a to ako z hľadiska rozsahu dotazníkov a teda ich únosnosti pre opýtaných, tak aj z niektorých ďalších príčin. Napr. otázky ktoré sa príliš dotýkali vnútorného presvedčenia vzbudzovali u respondentov nedôveru. U iných bolo potrebné prihliadnúť k danej politickej situácii, pre ktorú neboli všetky otázky prijateľné (napr. do r. 1989 otázky k politickej reprezentácii menšín, niektoré otázky týkajúce sa podoby a hĺbky národného povedomia, určité stránky procesov asimilácia ai.)⁵⁸

Opytujúcimi sa (tazateľmi) vo všetkých výskumoch boli vysokoškolskí študenti, učitelia, učiteľia - dôchodci. Výskum v roku 2012 na základe výberového konania uskutočnila sociologická agentúra, ktorá disponovala kvalifikovanými tazateľmi v sledovanom regióne a ktorá zaistila aj spracovanie výsledkov do podoby záverečnej zprávy z výskumu. Výber výskumnej vzorky vo všetkých výskumoch (okrem posledného v r. 2012) uskutočňovali pracovníci ústavu podľa štatisticky vybraných lokalít, veľkosti výberového súboru v každej z nich ako aj podľa ďalších demografických znakov (pohlavie, vek, vzdelanie, sociálno-ekonomická charakteristika).

Čo sa týkalo lokalít výskumu, tieto boli vyberané dvojestupňovým náhodným výberom, pričom sa vyberalo zo sídiel, ktoré splňovali požiadavku určitej národnostnej zmiešanosti, rôznych veľkostných skupín a rôzneho typu.

3.1 PRVÝ VÝKUM SLEZSKÉHO ÚSTAVU ČSAV 1966-1967 NA OSTRAVSKU

Prvý sociologický výskum otázok národnej identity v oblasti Sliezska bol pripravený a realizovaný Slezským ústavom ČSAV v Opave v druhej polovici 60. rokov. Na základe žiadosti Ideologického oddelenia Severomoravského KV KSČ v Ostrave pripravili pracovníci ústavu v roku 1966 výskumný projekt a v 8 obciach okresov Karviná a Frýdek-Místek uskutočnili predvýskum, ktorého sa zúčastnilo 64 českých, 37 slovenských a 77 poľských respondentov. Bol zameraný predovšetkým na zistenie názorov obyvateľov na otázky spôsobu úpravy národnostných pomerov, národnostné predsudky, dvojazyčnosť a národnostné školstvo.⁵⁹ Už tento prvý predvýskum priniesol celý rad zaujímavých výsledkov. Na jeho základe bol upravený dotazník pre

⁵⁷ *Tabulkové přehledy II. Základní výsledky sociologických výzkumů národnostní problematiky ostravské oblasti, Opava: SU SZM, 1997, s. 2 - 3.*

⁵⁸ *SOKOLOVÁ, Gabriela. Ohlédnutí za třiceti lety sociologických výzkumů ...s. 285 - 296.*

⁵⁹ *HERNOVÁ, Šárka. K výzkumu současné národnostní problematiky ve Slezském ústavu ČSAV. Zprávy Slezského ústavu Československé akademie věd v Opavě, říjen 1966 - zvláštní číslo, s. 2.*

rozsiahly terénny výskum, ktorý sa realizoval v roku 1967 v ostravskej priemyselnej oblasti, v okresoch Karviná, Frýdek-Místek a Ostrava. Prácu v teréne prevádzali na základe záznamového archu k tomuto účelu vyškolení tazatelia, jednak učitelia, politickí a osvetoví pracovníci zo sledovaných okresov, jednak študenti sociológie brnenskej filozofickej fakulty.⁶⁰

Prvý sociologický výskum národnostnej problematiky v našom štáte bol zameraný na otázky národnej identity, interetnických vzťahov, národnostnej heterogamie, jazykového vedomie, dvojjazyčnosti, národnostnej kultúry, školstva, otázky asimilácie, uspokojovanie národnostných potrieb obyvateľov národnostných menšín etc. Osobitná pozornosť bola venovaná národnostným organizáciám pôsobiacim na Ostravsku, predovšetkým PZKO ako aj na riešenie národnostnej problematiky v sledovanom regióne.

Záznamový arch pozostával z dvoch oddielov, z toho prvý bol určený všetkým respondentom výskumu a druhý len niektorým z nich (buď respondentom českej, slovenskej alebo poľskej národnosti). Prvú časť tvorilo 66 otázok, druhú 39 otázok, ktoré mali 2 - 10 alternatív odpovedí. K niektorým problémom mohli opýtaní vyjadriť svoj názor v otvorených otázkách.

Prvú časť záznamového archu tvorili objektívne údaje o respondentovi - pohlavie, vek, národnosť, dĺžka pobytu v oblasti, bydlisko, typ sídla, jazyk a úroveň vzdelania, zamestnanie, národnostná skladba rodiny a používanie jazyka v určitých životných situáciách. Táto časť bola zameraná na otázky národnej identity, vzťah opýtaných k národnostnému školstvu a kultúre, na možnosti Slovákov a Poliakov uplatniť sa v oblasti hospodársko správnej a názory na účelnosť aj na plnenie niektorých špecifických národnostných práv a opatrení. Pozornosť bola tiež venovaná národnostnej tolerancii a národnostným predsudkom.

Druhá časť záznamového archu mala doplniť informácie o tom ako sú českí obyvatelia informovaní o niektorých špecifických problémoch druhých dvoch národností, skúmala príčiny príchodu Slovákov na Ostravsko a s tým spojené otázky sociálnej mobility, Poliaci boli dotazovaní na niektoré otázky ich školstva, vzťah k činnosti PZKO.

Veľké množstvo údajov zhromaždené výskumom bolo potrebné spracovať pomocou výpočtovej techniky. Preto bol dotazník kódovaný a po skončení výskumu bolo prevedené strojové triedenie prvého a druhého stupňa Túto prácu uskutočnilo výpočtové stredisko Třineckých železniží na počítači Minsk 22.⁶¹

Tabuľka 1: Lokality výskumu v roku 1967

Český Těšín	Těrlicko	Ostrava	Komorní Lhotka
Karviná	Louky	Ostrava-Poruba	Vendryně
Karviná -Doubrava	Vrbice	Horní Suchá	Hnojník
Orlová	Dolní Lutyně	Dolní Suchá	Jablunkov
Frýdek-Místek	Rychvald	Albrechtice	Košařiska
Třinec	Lískovec	Stonava	Mosty u Jablunkova
Havířov	Staříč	Dolní Datyně	Horní Žukov

Zdroj: Výskumy Slezského ústavu, fond Slezský ústav v SZM Opava.

Voľba týchto lokalít sa stala do určitej miery základom pre výber lokalít aj v nasledujúcich výskumoch na Ostravsku a Tešínsku, aby bola zachovaná možnosť komparácie aj v tomto smere. Tieto faktory boli konfrontované s výsledkami sčítania ľudu, štatisticky overované tak, aby odpovedali základnému súboru aj keď rozsah nebol v jednotlivých výskumoch celkom identický. Veľkosť výskumných vzoriek v jednotlivých rokoch zobrazuje tabuľka 2.

⁶⁰ Závěrečná zpráva z výskumu národnostních vztahů na Ostravsku. Studie o vývoji průmyslu a průmyslových oblastí 3, Opava: Slezský ústav ČSAV, 1972, s. 20 - 21.

⁶¹ Závěrečná zpráva z výskumu 1972 ...s. 22.

Tabuľka 2: Veľkosť výskumnej vzorky v jednotlivých výskumoch Slezského ústavu 1967 - 2012

Rok výskumu	Česi	Slováci	Poliaci	Celkom
1967	681	500	570	1 751
1973	500	500	500	1 500
1983	551	485	500	1 536
1994	345	300	300	945
1997-1998	225	347	268	840
2012	479	12	50	541

Zdroj: Výskumy Slezského ústavu, fond Slezský ústav v Slezskom zemskom múzeu Opava.

Prvý z realizovaných výskumov bol najrozsiahlejší, keďže bolo oslovených celkom 1751 respondentov všetkých troch sledovaných národností. Výber respondentov bol viacstupňový, náhodný a reprezentoval obyvateľov rôznych typov sídiel (z hľadiska typu, veľkosti, národnostnej zmiešanosti).

V prvej fáze boli náhodne zvolené obce podľa veľkostných skupín a podľa podielu obyvateľstva jednotlivých národností v nich. Druhú fázu tvoril náhodný výber jednotlivých osôb - respondentov väčšinou na základe kartotéky občianskych preukazov na oddeleniach Verejnej bezpečnosti, alebo podľa zoznamu občanov na miestnych národných výboroch. Štatisticky šlo o súbor, ktorý dostatočne reprezentoval dospelú populáciu uvedených okresov zo všetkých potrebných hľadísk.

Čo sa týkalo pohlavia, mali prevahu muži, ktorí tvorili v českom súbore 56,5%, respondentov, tj. 385 osôb, v slovenskom 58% tj. 290 osôb a v poľskom 53,5% tj. 305 osôb. Tento faktor bol determinovaný tým, že výskum sa prevádzal v centre ostravskej priemyselnej oblasti s prevahou mužského obyvateľstva a jeho súčasťou bol aj výskum v hutníckom závode (Třinecké železářny), kde väčšinu zamestnancov tvorili muži. Určité rozdiely sa prejavili medzi jednotlivými národnostnými súbormi aj vo vekovej skladbe. Respondenti boli rozdelení do piatich vekových kategórií 15 - 24 rokov, 25 - 34 rokov, 35 - 44 rokov, 45 - 59 rokov a 60 a viac rokov. Respondentami výskumu boli, ako sme už spomínali, obyvatelia Ostravska a Tešínska starší ako 15 rokov.

Základný súbor vo všetkých výskumoch predstavoval niektorý z prameňov zahrnujúcich úplnú evidenciu obyvateľstva aspoň nad 15 rokov - evidencia trvalo bývajúceho obyvateľstva, kartotéky občianskych preukazov a predovšetkým výsledky sčítaní ľudu.⁶²

Tabuľka 3: Veková skladba respondentov podľa národností vo výskumoch 1967-1994

Vek	ČESI				SLOVÁCI				POLIACI			
	1967	1973	1983	1994	1967	1973	1983	1994	1967	1973	1983	1994
18-24	22,0%	18,0%	7,4%	20,6%	19,0%	10,8%	6,2%	9,0%	17,9%	12,0%	6,6%	13,0%
25-34	0,0%	16,2%	12,3%	25,5%	0,0%	18,6%	11,6%	28,3%	0,0%	14,8%	10,6%	12,7%
35-44	46,0%	39,6%	45,6%	20,6%	67,6%	52,6%	50,9%	33,0%	3,5%	33,6%	47,8%	26,7%
45-59	23,2%	18,0%	27,2%	23,8%	12,2%	15,6%	27,6%	23,0%	24,7%	23,0%	25,3%	33,3%
60 a viac	8,8%	8,2%	7,3%	9,5%	1,2%	2,4%	3,7%	5,7%	13,9%	16,6%	9,8%	14,3%
celkom 100%	681	500	551	345	500	500	485	300	570	500	500	300

Zdroj: Tabuľkové prehľady II. Základní výsledky sociologických výzkumů národnostní problematiky Ostravské oblasti. Slezský ústav SZM Opava, 1997, s. 17.

Výsledky prvého sociologického výskumu potvrdili väčšinu vopred vytýčených pracovných hypotéz. Podali prvú obsiahlu charakteristiku národnej identity obyvateľov žijúcich v danom regióne. Každá z troch skúmaných národností žila v inej objektívnej situácii: väčšinová **česká** s plne rozvinutou národnou identitou, opierajúca sa o vlastnú kultúru a jazyk; tradičná **poľská** s vnútornými väzbami k regiónu, usídlená kompaktno, s hlbokými tradíciami národného života, pre rozvoj jej národnej identity slúžilo nielen rozvinuté poľské školstvo, ale aj dobre fungujúce organizácie založené na národnostnom princípe, predovšetkým PZKO; **slovenská** národnostná skupina prichádzala na Ostravsko v súvislosti s jeho osídľovaním po odsune nemeckého obyvateľstva po roku 1945. Mala neúplnú sociálno profesijnú štruktúru, bola značne územne

⁶² SOKOLOVÁ, Gabriela. Ohlédnutí za třiceti lety sociologických výzkumů Slezského ústavu v Opavě. Slezský sborník 96, 1998, č. 4, s. 285 - 296.

rozptýlená a vnútorne málo integrovaná, prechádzala intenzívnymi premenami (migračný pohyb, urbanizácia, zmena sociálneho zaradenia).

Výskum ukázal, že vo vzájomných vzťahoch troch sledovaných národnostných skupín prevládali vzťahy spolupráce a vzájomnej tolerancie, aj keď v Záverečnej správe z výskumu sa vyskytovali aj konštatovania poplatné dobe, ako napr. že to bol hlavne „*vliv socialistické společnosti, výchova příslušníků jednotlivých národností k internacionální spolupráci, zájem o vybudování pokrokové, prosperující společnosti a socialistická ideologie příznivě ovlivnily národnostní vztahy*“.⁶³

Z výskumu vyplynulo, že národnostné vzťahy ovplyvňujú procesy industrializácie a urbanizácie spolu s demografickými a sociálnymi faktormi. Poukázali tiež na značný stupeň procesu integrácie, ale aj existenciu asimilácie, hlavne u slovenskej skupiny. Súžitie obyvateľov rôznych národností nieslo so sebou aj rad problémov, ktoré bolo potrebné riešiť a to ako legislatívne tak aj organizačne. Príčinu existencie určitých predsudkov, stereotypov a etnocentrizmu v myslení ľudí pritom výskumníci videli v „*minulom vývoji antagonistických společností*“. Závěry o predsudkoch a nedostakoch národnostnej politiky, na ktoré poukazovali hlavne príslušníci menšín (predovšetkým poľskej menšiny), vyplynuli už z predvýskumu, do záverečnej zprávy publikovanej v dobe normalizácie v r. 1972 sa dostali len veľmi náznakovo. V tomto období už nebolo vhodné poukazovať na všetky tieto súvislosti, napr. na porušovanie spravodlivej národnostnej politiky, keď Poliaci použíajúci na úradoch poľštinu narážali na neochotu a nepochopenie, nebola dodržovaná dvojjazyčnosť, boli zrušené niektoré poľské školy, Slováci pocítovali slabé zastúpenie na národných výboroch a boli pokladaní miestnymi obyvateľmi za menejcených a primitívnych, mali málo škôl, nikto sa nesnažil, aby sa Slovákom vychádzalo v ústrety tak ako Poliakom etc.⁶⁴

Daný výskum postihol hlavne aktuálny stav súžitia troch národností a len veľmi opatrne, obozretne boli naznačené tendencie ďalšieho vývoja národnostnej problematiky, ktoré mali smerovať k prekonávaniu stereotypov a k tomu, aby všetky národnosti mali rovnaké práva a maximum spoločných záujmov. V záverečnej monografii sa konštatovalo, že stanoviť presnejšie vývojové tendencie národnostných vzťahov v skúmanej oblasti bude možné až po opakovanom výskume tejto problematiky. Boli vyslovené určité hypotézy o predpokladanom vývoji, o celkovom posilnení vzťahov vzájomnej tolerancie medzi národnosťami, významnej dezintegračnej úlohe urbanizačného procesu, zvýšení intenzity asimilácie u poľskej menšiny a úlohe cieľavedomej národnostnej politiky. Pritom práve konfrontácia s teoretickými poznatkami mohla poslúžiť ako podklad pre praktické opatrenia v tejto oblasti. Pre závažnosť skúmanej problematiky a významné zistenia výskumu bolo rozhodnuté výskum po určitom čase opakovať za účelom komparácie výsledkov a hlbšieho poznania zákonitostí etnických procesov.

3.2 DRUHÝ VÝSKUM NÁRODNOSTNEJ PROBLEMATIKY 1973

Druhý rozsiahly výskum uskutočnil Slezský ústav ČSAV v roku 1973. Toto šetrenie bolo súčasťou celoštátne koncipovanej úlohy výskumu národnostnej problematiky so zameraním na otázky rozvoja národnostných kultúr. V spolupráci s Výskumným ústavom kultúry v Bratislave sa pracovníci Slezského ústavu zamerali na otázky národno-kultúrne, súčasne však výskum pokrýval aj v predchádzajúcom výskume sledovanú tématiku medzietnických vzťahov. Kým Slezský ústav skúmal vzťahy Čechov, Poliakov a Slovákov na Ostravsku, bratislavský Výskumný ústav kultúry sledoval vzťahy Slovákov a Maďarov a vzťahy Slovákov a Ukrajincov (Rusínov) na Slovensku.

V období medzi výskumami došlo k významnému zákonnému opatreniu - úprave štátoprávneho usporiadania Československej socialistickej republiky na federatívnom princípe (1943/1968 Sb.) a k úprave postavenia národností v rámci ČSSR ústavným zákonom 144/1968 Sb., v ktorom sa stanovilo, že „národnosti sú primerane k svojej početnosti zastúpené v zastupiteľských zboroch a v iných volených orgánoch“ a ďalej

⁶³ *Závěrečná zpráva z výskumu soudobých národnostních vztahů na Ostravsku. Studie o vývoji průmyslu a průmyslových oblastí 3, Opava, Slezský ústav ČSAV 1972, s. 258.*

⁶⁴ *HERNOVÁ, Šárka. K výskumu současné národnostní problematiky ve Slezském ústavu ČSAV. Zprávy Slezského ústavu Československé akademie věd v Opavě, říjen 1966 - zvláštní číslo, s. 5.*

tento zákon zabezpečoval národnosti v „rozsahu primeranom záujmom ich národného rozvoja a za podmienok stanovených zákonmi

- a) právo na vzdelávanie v ich jazyku
- b) právo na všestranný kultúrny rozvoj
- c) právo používať ich jazyk v úradnom styku v oblastiach obývaných príslušnou národnosťou
- d) právo na tlač a informácie v ich jazyku“⁶⁵

Výskum v roku 1973 sa zamerával na postihnutie rozdielov medzi jednotlivými etnikami z hľadiska intenzity ich kultúrnych záujmov a preferovaných obsahov (počty prečítaných kníh za rok, sledované tituly novín a časopisov, včetně odborných, tematika sledovaná v televízii, v dennej tlači, návštevnosť divadelných a iných kultúrnych predstavení). Zámerom tohoto výskumu bolo okrem iného sústrediť vo väčšej miere pozornosť práve na problematiku národno kultúrnej orientácie obyvateľov národnostne zmiešaného regiónu - v konfrontácii aj so štátnou kultúrnou politikou (vydávanie kníh a časopisov v jazyku menšín, ich nákup a dovoz, činnosť PZKO, KSONN (Kultúrní sdužení obyvateľ nemecké národnosti) atď.⁶⁶

Zameranie tohoto výskumu bolo širšie ako v roku 1967. Východiskovou etapou prípravy bolo vypracovanie pracovného projektu tematických úloh štátneho plánu. Osobitná pozornosť bola venovaná problematike poľskej národnostnej kultúry v oblasti Tešínskeho Sliezska. Hypotézy stanovené pred začiatkom výskumu vychádzali z predpokladu, že vo vzájomných vzťahoch medzi národnosťami prevládali vzťahy vzájomnej tolerancie a spolupráce, že ich formoval vplyv socialistickej ideológie, ktorej neodeliteľnou súčasťou bola aj obsahovo jednotná kultúra Československa, výchova obyvateľstva k internacionálnej spolupráci a jeho záujem na vybudovaní prosperujúcej spoločnosti. Zároveň sa pripúšťalo, že popri prevládajúcich vzťahoch porozumenia a spolupráce sa objavujú u príslušníkov národností aj negatívne predsudky a stereotypy zdedené na historickom základe, prijaté od okolia alebo aj novo vzniknuté. Zdôrazňovalo sa však, že pre charakter vzájomných vzťahov neboli určujúce.⁶⁷

Okrem dotazníkového šetrenia u výberového súboru osôb bola využitá aj komparácia s výsledkami prvého výskumu v r 1967, analýza štatistických materiálov zo sčítania ľudu v r. 1970, rozbor údajov inštitúcií poverených riadením kultúry a školstva ako aj analýza poľského krajového vysielania Československého rozhlasu. Veľkosť výskumnej vzorky bola stanovená na 1500 osôb po 500 z každej národnosti (českej, slovenskej a poľskej) a oblasťou výskumu boli mestá a obce okresov Karviná a Frýdek Místek. Ako zdroj informácií pre výber respondentov bolo rozhodnuté použiť vyznačovacích archov zo sčítania ľudu v r. 1970, ktoré boli uložené vo Federálnom štatistickom úrade. Respondenti boli z archov vybraní pomocou náhodných čísiel. Veková hranica bola od 15 do 73 rokov. Súbor vybraný týmto spôsobom bol plne reprezentatívny.

Dotazník vypracovaný pre účely tohoto výskumu mal celkom 102 otázok rozčlenených do šiestich tematických okruhov:

1. Kultúrne záujmy a potreby	2. Vzťahy medzi národnosťami
3. Školstvo so slovenským a poľským výučovacím jazykom	4. Spoločenská angažovanosť a svetonázorové otázky
5. Jazyk a národnosť	6. Údaje o opýtanom

Terénny výskum prevádzali podľa inštruktáže pracovníkov Slezského ústavu ČSAV poslucháči Pedagogickej fakulty v Ostrave v novembri a decembri 1973. U väčšiny otázok bola možnosť zvoliť jednu z alternatív odpovedí, v niektorých prípadoch dve, vo výnimočných prípadoch uvádzali opýtaní všetky potrebné odpovede. Údaje zhromaždené dotazníkmi boli zakódované do 143 znakov a boli spracované vo výpočtovom stredisku Třineckých železniární.

⁶⁵ PETRÁŠ, R., PETRŮV, H., SCHEU. H.Ch. eds. *Menšiny a právo v ČR. Praha: Auditorium, 2009, ISBN 978-80-87284-00-1.*

⁶⁶ SOKOLOVÁ, Gabriela. *Ohlédnutí za třiceti lety sociologických výzkumů ...s. 290*

⁶⁷ SOKOLOVÁ, Gabriela. *Současný rozvoj národnostních kultur na Ostravsku. (Výsledky sociologického výzkumu v okresech Frýdek-Místek a Karviná). Průmyslové oblasti 6, Ostrava: Profil 1978, s. 10 - 11.*

Súčasne s prípravou a realizáciou terénneho výskumu sa uskutečnilo aj štúdium a spracovanie niektorých vybraných dokumentov (materiály zo sčítania ľudu, štatistické údaje o národnostnom školstve, o vývoji heterogamie, o kultúrnych akciách uskutočnených pre národnosti, etc.)

Významnú úlohu v rozvoji národnostných kultúr hrali kultúrno osvetové organizácie, v prípade poľskej menšiny to bol PZKO. V období realizácie výskumu pracovalo v okrese Karviná 54 miestnych organizácií PZKO a v okrese Frýdek Místek 40 miestnych skupín, ktoré združovali 23 123 členov. Rozvíjali politickú prácu, kultúrno-výchovnú činnosť a hlavne podporovali ľudovo umeleckú tvorivosť, osvetu a kultúru poľských obyvateľov oblasti. Členmi PZKO bolo 43,4% poľských respondentov výskumu v roku 1973. V dotazníku bolo konkrétne na túto inštitúciu zameraných sedem otázok (štyri pre všetkých účastníkov výskumu a tri otázky pre príslušníkov poľskej národnostnej menšiny), z ich vyhodnotenia vyplynulo, že členovia zväzu mali hlbšiu potrebu spoločenského a kultúrneho života v národnom jazyku, patrili väčšinou k národnostne homogénnym poľským rodinám a charakterizovala ich celkovo vyššia intenzita kultúrnych záujmov. Pochádzali vo väčšej miere z lokalít s vyšším podielom poľského obyvateľstva. Mali záujem o oznamovacie prostriedky a kultúru v materinskom jazyku, ktorého znalosť bola lepšia ako u nečlenov PZKO.⁶⁸

Výskum v roku 1973 sa zaoberal aj otázkami menšinového školstva, ktoré zohráva významnú úlohu pri rozvoji národnej identity. Poľské školstvo malo a má stále rozvinutú sieť škôl od materských po stredné. V okresoch Karviná a Frýdek-Místek existuje sieť škôl s poľským vyučovacím jazykom od materských po stredné školy. V školskom roku 2017/18 bolo v prevádzke 33 materských škôl, ktoré navštevovalo 835 detí, základné školstvo tvorilo 25 škôl s poľským vyučovacím jazykom a navštevovalo ich celkom 1974 žiakov a stredné školstvo zastupovalo gymnázium s poľským vyučovacím jazykom v Českom Tešíne, ktoré malo 12 tried a 312 žiakov a na Obchodnej akadémii v Českom Tešíne študovalo 41 študentov,⁶⁹

Slovenská menšina mala možnosť vzdelávať svoje deti na slovenských základných školách. Slovenské školstvo sa rozvíjalo na Karvinsku, kde v 70. rokoch existovali dve školy so slovenským vyučovacím jazykom s 1297 žiakmi, postupne však záujem o slovenské školstvo upadal, najskôr zanikla jedna zo slovenských škôl a v r. 2000 zanikla aj druhá slovenská škola v Karvinej. Príčiny boli v jazykovej blízkosti oboch národov a v rastúcich asimilačných tendenciách, keď rodičia sa chceli prispôbiť prostrediu, v ktorom sa rozhodli žiť natrvalo.⁷⁰

Vo výskumoch sa sledoval nielen záujem o menšinové školy, posudzovala sa aj miera účelnosti, názory na rozsah a rozmiestnenie menšinových škôl v regióne. Záujem poľskej menšiny o školy s národným jazykom bol vo všetkých výskumoch významný, aj keď časť poľských detí navštevovala české školy.

Je celkom pochopiteľné, že aj do zprávy Slezského ústavu zo sociologických výskumov sa do určitej miery premietali formulácie poplatné dobovej terminológii a vládnucej ideológii. V záverečnej zpráve z výskumu 1973 sa okrem iného napr. písalo: „V socialistickém Československu můžeme mluvit o kultuře stejného typu u oboch národů a všech národností vzhledem ke společným objektivním základům – existuje jednotný systém ekonomiky, kulturní politiky, jednota ideologie, jednotný systém vzdělávání, který se realizuje v různých jazycích atd. Tato jednota je základem integrované československé kultury, v níž se zachovávají národní specifika.“⁷¹

Výskum v r. 1973 bol doplnený ďalšími čiastkovými šetreniami v oblasti Sliezska, bol to **výskum jazykovo kultúrnej orientácie čitateľov** troch skúmaných etník na Tešínsku v r. 1972, ktorý sa sústredil predovšetkým na diferenciaciu a intenzitu čitateľských záujmov medzi jednotlivými etnikami, na jazykovú orientáciu vo sfére čitateľských aktivít.

Ďalším šetrením úzko spojeným s výskumom interetnických vzťahov bol v roku 1973 **výskum národnostne zmiešaných pracovných kolektívov Třineckých železniční**, ktorého sa zúčastnilo 300 osôb, po 100

⁶⁸ SOKOLOVÁ, Gabriela. *Současný rozvoj národnostních kultur na Ostravsku...s. 1- 171.*

⁶⁹ Zpráva o situaci národnostních menšin v České republice za rok 2017, Praha cit.

https://www.vlada.cz/assets/ppov/rnm/dokumenty/dokumenty-rady/zprava_2017_tiskarna_def.pdf
[cit. 10.5.2019].

⁷⁰ ŠRAJEROVÁ, Olga. *Školská problematika v sociologických výskumoch Slezského ústavu SZM 1967 - 2000. Otázky menšinového školstva. Slezský sborník 100, 2002, č. 3, s. 217 - 229.*

⁷¹ SOKOLOVÁ, Gabriela. *Současný rozvoj národnostních kultur na Ostravsku...s. 172.*

respondentoch českej, slovenskej a poľskej národnosti.⁷² Predpokladalo sa, že vzťahy na pracovisku môžu ovplyvniť medzietnické vzťahy v regióne. Dotazník obsahujúci 62 otázok bol koncipovaný tak, aby jeho údaje boli v základných otázkach porovnateľné s výsledkami výskumu v celej oblasti. Výskum potvrdil, že národnostné hľadisko nebolo v národnostne zmiešaných kolektívoch rozhodujúce, ale bolo ho treba brať do úvahy hlavne v súvislosti so sociálnymi charakteristikami zamestnancov. Nerovnaká sociálna a vzdelanostná štruktúra nepôsobila na vzťahy medzi národnosťami pozitívne. Kým Česi a Poliaci sa takmer rovnako podieľali na kategórii technicko hospodárskych pracovníkov, Slováci mali v dôsledku nepriaznivej kvalifikačnej štruktúry nižšie zastúpenie. Ďalším diferenciačným faktorom bol vek zamestnancov, mladí ľudia boli viac nespokojní s pracovným prostredím a jednaním nadriadených, kým ich postoje k otázkám národnej identity boli pozitívnejšie ako u starších. Celkovo najviac boli spokojní s prácou ako aj s národnostnou zmiešanosťou kolektívov Poliaci, Česi sa najviac orientovali na vlastnú národnosť. Prevažne kladné interetnické vzťahy na pracovisku ovplyvňovali aj vzťahy v mimopracovnom prostredí.⁷³

3.3 TRETÍ VÝSKUM NÁRODNOSTNÝCH VZŤAHOV A KULTÚR V OBLASTI OSTRAVSKA 1983

Tretí výskum realizovaný Slezským ústavom ČSAV v roku 1983 koncepčne aj metodicky nadväzoval na dva predchádzajúce výskumy. Mal tiež celoštátny rozsah, keď sa realizoval v spolupráci s novozriadeným Spoločenskovedným ústavom SAV v Košiciach, ktorý zodpovedal za výskum ukrajinskej (rusínskej) a maďarskej národnosti na Slovensku. Slezský ústav sa na výskume podieľal výskumom slovenskej a poľskej etnickej skupiny na Ostravsku, v národnostne najviac zmiešaných okresoch Frýdek-Místek a Karviná. Pôvodný predpoklad, že všetky tri národnosti budú vo výberovom súbore zastúpené rovnakým počtom 500 respondentov, sa nepodarilo naplniť, pretože niektorí opytaní, ktorí pri sčítaní ľudu v roku 1980 uvádzali slovenskú národnosť, v dobe výskumu už uvádzali národnosť českú. Výberový súbor tak predstavovalo 551 Čechov, 485 Slovákov a 500 Poliakov. Dotazník obsahoval 138 otázok koncipovaných prevažne ako uzavreté, z ktorých respondenti volili 1 - 3 vopred formulované odpovede.⁷⁴

Výsledky výskumu sú obsiahnuté v nepublikovanej Záverečnej zpráve uloženej v Zbierke Slezského ústavu v SZM⁷⁵, v časopiseckých štúdiách a v konferenčných príspevkoch. Výsledky boli využité tiež pri spracovaní publikácie *Soudobé tendence vývoje národností*, ktorá vyšla v roku 1987 v nakladateľstve Academia.⁷⁶

Tento výskum okrem otázok národnej identity, interetnických vzťahov, národnostnej kultúry, jazykovej komunikácie, školstva, hlbšie analyzoval aj také aspekty národnostnej problematiky, ktorým dovtedy nebola venovaná pozornosť: hodnotová orientácia obyvateľov, názory na vzájomné vzťahy medzi etnikami nielen na Ostravsku ale v rámci celej ČSSR, znalosť legislatívnych opatrení v oblasti národnostnej politiky etc.

Výsledky výskumu potvrdili, že malá kompaktnosť národnostných skupín na Ostravsku podmieňovala u nich vysoký stupeň etnickej premiešanosti v rámci všetkých základných spoločenských väzieb - len minimálne počty Poliakov a Slovákov udržiavalo napr. priateľské vzťahy len v rámci vlastnej skupiny. Veľmi premiešané boli tiež susedské kontakty. Nízky stupeň medzietnických výhrad dokladovala aj vysoká miera národnostnej heterogamie. Indikátor tolerancie postihoval päť rozličných situácií: vzťah k inonárodným spolupracovníkom, nadriadeným, susedom, priateľom a postoje k zmiešaným svadbám. Kým v r. 1973 mali len 2% Čechov výhrady k osobám inej národnosti vo všetkých piatich skúmaných situáciách, v roku 1983 to bolo 6%. U Slovákov to bolo v r. 1973 0,6% a o desať rokov neskôr 1,4% a u Poliakov bol nárast tiež minimálny z 0,4% na 1,8%.⁷⁷

Významným aspektom vzájomných vzťahov bolo tiež prijímanie a reflektovanie faktu etnickej zmiešanosti regiónu, v ktorom opytaní žili a spôsob a miera akceptovania osôb inej národnej príslušnosti. Väčšine odpovedajúcich (68,7% Slovákov, 60,3% Čechov a 64,9 % Poliakov) nevedila národnostná zmiešanosť oblasti

⁷² SOKOLOVÁ, Gabriela. Zpracování fondu sociologických výzkumů Slezského ústavu Slezského zemského muzea v Opavě. Slezský sborník 100, 2002, č. 3, s. 210 - 216.

⁷³ SOKOLOVÁ, Gabriela. a kol. O výzkumu národnostně smíšených pracovních kolektivů. Slezský sborník 76, 1978, č. 4, s. 286 - 303.

⁷⁴ SOKOLOVÁ, Gabriela a kol. Nový výzkum interetnických vztahů na Ostravsku. Slezský sborník 1985, s. 1 -24.

⁷⁵ V zbierke Slezský ústav SZM sú uložené všetky materiály z výskumov, včetně dotazníkov a závěrečných zpráv <http://www.szm.cz/rubrika/92/sbirka/podsbirka-slezskeho-ustavu.html> [cit. 20.5.2019].

⁷⁶ SOKOLOVÁ, Gabriela a kol., *Soudobé tendence vývoje národností v ČSSR*. Praha: Academia 1987, 216 s.

⁷⁷ *Tabulkové přehledy II....* s. 62.

v ktorej žili. Respondenti výskumu neposudzovali osobné kvality iných ľudí na základe ich národnej príslušnosti (93,8% Čechov, 96,1% Slovákov a 96,4 % Poliakov). Vzťahy medzi národnostnými skupinami sa podľa účastníkov výskumu v porovnaní s obdobím po druhej svetovej vojne zlepšili. Treba však poznamenať, že na otázku nedokázali odpovedať dve pätiny opýtaných Čechov a viac ako štvrtina Slovákov, čo potvrdzuje malú znalosť historických faktov. Pri posudzovaní interetnických vzťahov na úrovni medziosobných vzťahov v prostredí malých skupín aj v podobe súžitia väčších etnických celkov sa sledovali aj otázky netolerancie a prejav neznášanlivosti - v akých situáciách sa opýtaní s takýmito prejavmi stretávali a proti osobám ktorej národnostnej príslušnosti bola netolerancia namierená. Kým vo výskume v r. 1967 nepovažovali opýtaní za národnostne neznášanlivú žiadnu národnosť, v nasledujúcich dvoch výskumoch označili respondenti za národnostne neznášanlivých niektorých jednotlivcov rôznych národností.⁷⁸

Otázky súžitia a vzájomných vzťahov sa vnímali vo výskumoch o.i. ako záležitosti podmienené do značnej miery vzájomným pochopením, možnosťou sebarealizácie menšín a tolerancie týchto potrieb väčšinou. Pre život a všestrannú sebarealizáciu menšín bolo nutné vytvárať určitý priestor v podobe právnych opatrení v prospech menšín, ktoré by rešpektovali a zaisťovali ich špecifické potreby v oblasti vzdelávania, kultury, používania jazyka apod. Preto sa vo výskumoch sledovali aj otázky: aké práva by mali mať menšiny, kto (aké inštitúcie) by sa mali podieľať na ich zaisťovaní, či je uspokojivá činnosť inštitúcií pôsobiacich v tejto sfére, zisťovala sa tiež miera informovanosti a to akými normami sú práva menšín garantované a či sú tieto dostatočné. Hoci národnostná politika bola hodnotená respondentami všetkých troch národností v r. 1983 ako spravodlivá, zároveň sa však u viac ako tretiny odpovedajúcich prejavila neznalosť zákonných noriem (zákon o čl. federácii, zákon o postavení národností) a neinformovanosť v otázkach pôsobnosti národných výborov v tejto sfére. Na určité nedostatky v nedodržovaní zákonných noriem poukazovali častejšie Poliáci.⁷⁹

Pretože výskumy, ako sme už uviedli, boli zamerané výhradne na dospelú populáciu, pre vytvorenie komplexného obrazu sledovanej problematiky bolo žiadúce doplniť ich závery o názory a postoje mladeže. Utváranie národného vedomia mladých ľudí v národnostne zmiešanej oblasti priblížil **výskum národného vedomia medzi školskou mládežou**, realizovaný v máji - júni 1985 na základných školách s českým, slovenským a poľským vyučovacím jazykom a na stredných školách s českým a poľským vyučovacím jazykom v Ostrave, Karvinej a Českom Tešíne. Súbor opýtaných predstavoval 160 žiakov 4. tried (prevážne 10 ročných detí), 160 žiakov 8. tried (vo veku prevážne 14 rokov) a 105 študentov tretieho ročníka stredných škôl (17 ročných). Pre každú vekovú kategóriu bol zostavený dotazník odpovedajúci úrovni príslušnej skupiny. Aj keď sa nedá preceňovať poznávací hodnota empirického výskumu relatívne malého súboru respondentov, výskum priniesol rad veľmi zaujímavých poznatkov. Potvrdil, že procesy vývoja a štrukturácie národnej identity majú u českých, slovenských a poľských detí a mládeže niektoré špecifické rysy vyplývajúce z etnického prostredia rodiny, školy a priateľských skupín aj z charakteru vývoja etník v národnostne zmiešanom prostredí a ďalších faktorov. Prostredie, v ktorom žili slovenské deti malo výrazne multietnický charakter, než tomu bolo u detí poľskej a hlavne českej národnosti. To bol jeden z dôvodov prečo sa slovenské deti identifikovali so svojím etnikom menej výrazne než deti české a poľské. U poľských detí sa prejavovala prvá etnická sebareflexia skôr ako u detí českých a slovenských, tiež mali väčší záujem o život svojho etnika. Výskumníci v dotazníku položili deťom otázku *Kdo jsi?* Odpovede zhrňuje nasledujúca tabuľka:

⁷⁸ Tabulkové přehledy II... s. 48 – 49.

⁷⁹ SOKOLOVÁ, Gabriela a kol., *Nový výzkum interetnických vztahů na Ostravsku. Slezský sborník 83, 1985, č. 1, s. 1 – 23.*

Tabuľka 4: Etnická sebareflexia u detí základnej školy, výskum 1985

	Vyučovací jazyk školy		
	Český	Slovenský	Polský
človek, dievča, chlapec	36,8%	37,2%	0,0%
Čech, Slovák, Polák.	28,1%	2,3%	55,7%
národnosť v kombinácii s jinými označeniami	21,1%	11,6%	6,6%
občan ČSSR v kombinácii s jinými označeniami	5,3%	2,3%	4,9%
všetchny jiné odpovědi (syn, dcera, žák)	5,3%	46,6%	32,8%
neodpoveděl	1,6%	0,0%	0,0%

Zdroj: HERNOVÁ, Šárka., STANĚK, Tomáš. *K problematice národního vědomí dětí a mládeže v národnostně smíšené oblasti. Pedagogika, č. 4, 1990, s. 401 – 415.*

Z rozboru týchto a ďalších odpovedí vyplynulo, že o etnickej identite a jeho elementárnej štruktúre možno hovoriť už u desaťročných detí, aj keď identifikácia slovenských detí so svojim etnikom prebieha neskoršie ako u detí poľských a českých. Starší žiaci aj stredoškólači zdôrazňovali svoje štátne občianstvo. Výskum potvrdil, že poľskí žiaci aj študenti sú skupinou, ktorá mala o život svojho etnika väčší záujem ako českí a slovenskí respondenti. Prejavovala tiež hlbšie a konkrétnejšie znalosti tejto problematiky a intenzívnejšie emocionálne zaujatie niektorými jej aspektami. Vzťah k Československu sa u detí poľskej národnosti výraznejšie formoval prostredníctvom regiónu, mali teda výraznejšiu regionálnu identitu.⁸⁰

3.4 VÝSKUM NA TEŠÍNSKU 1994

Ďalší rozsiahly dotazníkový sociologický výskum interetnických vzťahov sa uskutočnil v nových štátnopolitických podmienkach, po rozdelení Československa v roku 1994 v oblasti českého Tešínska, v okresoch Karviná a časti okresu Frýdek Místek. Prebiehal v 14 lokalitách mestského aj vidieckeho charakteru s rôznym stupňom urbanizácie: Orlová, Karviná, Český Těšín, Třinec, Jablunkov, Havířov, z menších miest to bola Bystřice n. Olší, Nýdek, Písek u Jablunkova, Albrechtice, Horní Suchá, Těrlicko a Mosty u Jablunkova. Zúčastnilo sa ho celkom 940 dospelých obyvateľov všetkých troch tam žijúcich národnostných skupín, ktorí predstavovali reprezentatívny výberový súbor. Opytujúcimi sa boli hlavne študenti Obchodno podnikateľskej fakulty Slezskej univerzity v Karvinej. Základom výskumu bol dotazník so 108 otázkami, kde k niektorým problémom bola možnosť vysloviť sa podrobnejšie formou odpovedí na otvorené alebo poloopené otázky. Väčšina otázok bola zhodná pre všetky tri národnosti, len malá časť otázok bola určená pre slovenskú (4 otázky) a poľskú menšinu (6 otázok) v snahe o dokonalejšie zmapovanie menšinovej problematiky. Tématicky bol dotazník koncipovaný tak, aby poznatky z kľúčových otázok boli porovnateľné so zisteniami starších výskumov. Pozornosť v tomto výskume bola venovaná aj otázkám historického vedomia, jeho formovania a determinantom, ako aj názorom na súčasné problémy vnútropolitického vývoja. Dotazníkové šetrenie bolo doplnené rozhovormi v národnostne zmiešaných rodinách.

Hlavným poslaním aj tohoto výskumu bolo postihnúť povahu vzťahov etník na Tešínsku s prihliadnutím k novým faktom v pohybe etnickej sféry po zmene politických aj štátoprávných pomerov. Výskumné okruhy, podobne ako v predchádzajúcich výskumoch, sledovali najskôr základné demograficko sociálne dáta o respondentoch (vek, vzdelanie, povolanie, typ sídla, národnosť, národnostná zmiešanosť rodiny..), otázky jazykovej orientácie, jazykového vedomia, národnej identity, národnostného školstva, právneho vedomia a národnostných vzťahov medzi majoritným českým obyvateľstvom a menšinami. Charakter týchto vzájomných vzťahov sa sledoval komplexne a to na úrovni medzosobných vzťahov v prostredí malých skupín a tiež vzťahov medzi národnostnými skupinami v rámci regiónu či štátu. Respondenti mali napr. možnosť vyjadriť sa, či im vadí alebo vadil by spolupracovník, nadriadený, sused, manželský partner ich dieťaťa inej než ich vlastnej národnosti. Vyslovovali sa aj k národnostnej zmiešanosti regiónu, v ktorom žili. Sledovali sa tiež názory na prejavy netolerancie, jej formy a prípadné zdroje: či šlo o oživenie starších stereotypov alebo reliktovej dôsledky nedostatočne riešených problémov v minulosti alebo

⁸⁰ HERNOVÁ, Šárka., STANĚK, Tomáš. *K problematice národního vědomí dětí a mládeže v národnostně smíšené oblasti. Pedagogika, č. 4, 1990, s. 401 - 415.*

o novo vzniknuté problémy. S tým úzko súviseli aj otázky vnímania vzájomného súžitia a jeho tolerovanie, chápanie menšinových práv a predstavy opýtaných o povinnostiach a kompetenciách štátu aj regionálnych inštitúcií na tomto poli.

Snahou výskumu bolo tiež postihnúť ako na vzájomné vzťahy zapôsobili významné historické udalosti r. 1989 a rozdelenie Československej republiky v roku 1993 na dva samostatné štáty. Kým v predchádzajúcich výskumoch bola zmena povahy vzájomných vzťahov medzi etnikami skúmaná buď vo vzťahu k roku 1945 alebo k roku 1968 a sledovalo sa, či sa vzťahy pod vplyvom uvedených medzníkov zlepšili, zhoršili, alebo zostali bez zmeny, v tomto výskume bol pridaný ako nový medzník rok 1989.

Podľa názorov väčšiny respondentov sa vzťahy medzi Čechmi a Slovákmi po roku 1945 aj po roku 1968 zlepšili, po roku 1989 zostali rovnaké, či dokonca podľa názoru viac ako 20% oslovených sa zhoršili.

Tabuľka 5: Vzájomné vzťahy Čechov a Slovákov v Československu po r. 1945, 1968, 1989

Vzťahy sú	po roku 1945		po roku 1968		po roku 1989	
	Česi	Slováci	Česi	Slováci	Česi	Slováci
lepšie	52,0%	64,8%	37,7%	46,6%	6,4%	2,7%
rovnaké	4,8%	6,0%	21,8%	22,5%	60,3%	56,0%
horšie	2,6%	1,6%	10,7%	3,7%	21,1%	28,0%
neviem	40,6%	27,6%	29,8%	27,4%	12,1%	13,3%

Zdroj: SOKOLOVÁ, Gabriela. 25 let česko-slovenských vztahů v ČR ve světle sociologických výzkumů. Slezský sborník 94, 1996, č. 3, s. 229 – 235.

Aj v tomto výskume sa venovala pozornosť otázkám právneho vedomia obyvateľov oblasti Sliezska, súčasťou výskumu boli otázky týkajúce sa práv menšín. Zisťovalo sa aké práva by mali mať menšiny, ktoré inštitúcie by sa mali podieľať na ich zaistovaní a či je činnosť inštitúcií pôsobiacich v tejto oblasti uspokojivá. Zaujímavé z hľadiska tejto problematiky boli aj odpovede na otvorenú otázku *Aké menšinové práva by mali mať národnostné menšiny?* najviac respondentov z tých, ktorí odpovedali, sa vyjadrilo, že práva majú byť rovnaké ako majú Česi.

Tabuľka 6: Menšinové práva 1994

Výskum 1994	Česi	Slováci	Poliaci
školsťvo, kultúra, organizácie	12,7%	10,0%	7,7%
používanie jazyka	0,3%	0,7%	3,0%
politické práva	1,5%	0,0%	4,3%
práva ako v iných krajinách	2,3%	2,7%	0,7%
práva ako Česi	42,2%	33,7%	38,3%
práva sú dostatočné	2,0%	3,7%	8,3%
nevie, nevyjadril sa	38,0%	48,7%	33,7%

Zdroj: Tabuľkové prehľady II..., s. 33

Tento výskum potvrdil nielen veľkú neznalosť právnych noriem u respondentov všetkých troch skúmaných národností (96,8% Čechov, 94,3% Slovákov a 90% Poliakov), ale aj nízku úroveň právneho vedomia spoločnosti vôbec.⁸¹

Otázky týkajúce sa národnej identity sa sústreďovali na postihnutie jej pozície v hodnotovej hierarchii, na podiel jednotlivých faktorov pri jej formovaní (rodičia, škola, národnostné organizácie, oznamovacie prostriedky ap.), na posúdenie prípadných zmien vrátane postojov k sliezskej a moravskej národnosti, vzťah k regiónu, domovu, vlasti. Aj výskum v roku 1994 bol koncipovaný tak, aby bol v kľúčových otázkach porovnateľný so staršími výskumami. Záverečná zpráva z výskumu vyšla knižne a bola doplnená o historické štúdie sledujúce otázky historického vývoja poľskej a slovenskej menšiny⁸², čím došlo k určitému prepojeniu

⁸¹ Tabuľkové prehľady II, s. 34

⁸² SOKOLOVÁ, Gabriela., HERNOVÁ, Šárka., ŠRAJEROVÁ, Olga. Česi, Slováci a Poláci na Těšinsku a jejich vzájemné vztahy. Opava 1997, ISBN 80-86101-03-7, 191 s.

s paralelne riešeným projektom financovaným grantovou agentúrou ČR *Slováci v ČR po roce 1945*.⁸³ Poznatky výskumu z roku 1994 boli doplnené tiež závermi výskumu realizovaného rokoch v 1997-1998, ktorý bol zameraný na otázky národno jazykového vedomia obyvateľov nielen na Těšínsku, ale prakticky v celej ČR.⁸⁴

Výskum v roku 1994 na Tešínsku ukázal, že značná časť Poliakov sa silne identifikovala so svojou národnosťou, aktívne sa zúčastňovala práce v národnostných spoločenských organizáciách a zmeny národnej príslušnosti tolerovala menej často ako ostatné dve skúmané národnosti. Slovenská menšina sa líšila od poľskej nielen svojím pôvodom, ale aj ďalšími znakmi. Slováci sa v minulosti prisťahovali v rámci spoločného štátu a v dôsledku kultúrnej a jazykovej blízkosti s Čechmi nevnímali zmenu etnického prostredia. Keď sa po rozdelení Československa stali národnostnou menšinou a museli riešiť otázku štátnej príslušnosti, niektorí z nich stotožnili rozhodnutie prijať české občianstvo s českou národnosťou. Výskum nedoložil vznik nových národnostných stereotypov, v rámci Sliezska prevládala tolerancia národnostnej zmiešanosti tohto územia.

Za hlavné miesto formovania svojej národnej identity pokladali príslušníci všetkých národnostných skupín rodinné prostredie. V intenzite identifikácie jednotlivca s vlastnou národnosťou boli značné rozdiely, v záujme o národný jazyk a kultúru, o spolky, školy atď. Diferencovaný bol tiež postoj k pojmu vlasť. Väčšina respondentov ho vnímala ako domov, miesto, kde človek žije.

Výskum zaznamenal rozdiely v stupni uzavretosti - otvorenosti Čechov, Slovákov a Poliakov ako skupín, najviac uzavretá sa prejavovala česká majoritná spoločnosť. Medzi Poliakmi a Slovákami sa prejavovali rozdiely v stupni identifikácie so svojou skupinou.

Pre mnohých z nich bola typická bilíngválnosť a bikulturalita, aj keď hlavne Poliaci posilňovali snahy zachovať si svoju národnú identitu.

3.5 VÝSKUM OTÁZOK IDENTITY V SLIEZSKU V R. 2012

Posledný z doteraz uskutočnených výskumov Slezského ústavu SZM bol výskum slezskej identity a kolektívnej pamäti realizovaný v rámci projektu NAKI I. *Slezsko: paměť-identita- region* v roku 2012. Tento výskum bol orientovaný hlavne na oblasť Sliezska. Jeho cieľom bolo podať charakteristku špecifickej oblasti českého Sliezska z hľadiska historického, kultúrneho, jazykového a národnostného vývoja, postihnúť otázky kolektívnej pamäti a regionálnej identity miestneho obyvateľstva so všetkými charakteristikami, podobnosťami a odlišnosťami od obyvateľov iných regiónov, ich vzťah k regiónu, názory na jeho špecifickosť, znalosť historických udalostí a osobností spojených so Sliezskom, charakterizovať národnostnú skladbu obyvateľstva skúmaného regiónu a interetnické vzťahy tam žijúcich ľudí na rôznych úrovniach. Pozornosť bola venovaná aj otázkám účasti na spoločenskom a politickom živote regiónu, otázkám právnych noriem z hľadiska národnomenšinovej legislatívy, problematike jazykového vedomia či otázkám vzťahu k vlasti. Našou snahou bolo sledovať uvedené faktory v širších historických súvislostiach a využiť pritom aj komparáciu s minulými výskumami.

Výskum na základe výberového konania realizovala sociologická agentúra AUGUR Consulting s.r.o z Brna. Výskum prebiehal v 65 mestách a obciach a zber dát sprostredkovalo celkom 32 terénnych pracovníkov. Boli to tazatelia (opytovatelia) z celorepublikovej tazateľskej siete žijúci v skúmanom regióne. Kvantitatívny výskum bol doplnený dvomi skupinovými diskusiami (focus groups), realizovanými s obyvateľmi oblasti v Ostrave a v Zlatých Horách.

Sociologický výskum mal charakter aplikovaného terénneho výskumu a ako najvhodnejšia sa ukázala aj tentokrát metóda dotazníkového šetrenia. Dotazník obsahoval celkom 73 otázok, od otázok identifikačného charakteru, cez otázky zavreté, poloopené po otázky otvorené bez ponuky variánt odpovedí. Práve autentické výpovede respondentov boli pre nás významným zdrojom informácií o otázkách formovania, zachovania a rozvoja identity a kolektívnej pamäti miestnych obyvateľov a vhodne dokresľovali celkový obraz

⁸³ PROKOP, Radim, ŠRAJEROVÁ, Olga. SOMMER, Karel. GÍMEŠ, Emil. *Slováci v České republice po roce 1945*. Opava 1998, ISBN 80-86101-13-4, 199 s.

⁸⁴ SOKOLOVÁ, Gabriela., HERNOVÁ, Šárka. *Národně jazykové vědomí obyvatel národnostně smíšených oblastí České republiky*. Opava 2000, ISBN 80-86224-17-1.

sledovanej problematiky. Ako významný zdroj informácií sa ukázal tiež kvalitatívny výskum, ktorý veľmi vhodne doplnil naše poznatky o skúmaných otázkách.

Objektom výskumu, boli obyvatelia dospeléj populácie nad 18 rokov, žijúci v oblasti českého Sliezska. Pri výbere výskumnej vzorky respondentov sme uplatnili kvótny výber na základe sociálno demografickej charakteristiky (pohlavie, vek, vzdelanie, ekonomická aktivita, postavenie v zamestnaní) a miesta bydliska respondentov. Výskumu sa zúčastnilo celkom 547 osôb, z toho bolo 50,8 % žien a 49,2 % mužov. Čo sa týkalo vekovej štruktúry, najviac bola zastúpená generácia v produktívnom veku 25 až 44 rokov, ktorá tvorila viac ako tretinu výberového súboru, čo plne odpovedalo vekovej skladbe základného súboru. Vzdelávaciu kvalifikáciu sme zvolili tak, aby zohľadňovala varianty vzdelávacích stupňov v štatistikách ČSÚ a umožňovala tak komparácie so základným súborom. V rámci skúmaného súboru deklarovalo celkom 16,8 % respondentov vysokoškolské vzdelanie, 34,5 % stredoškolské a 2,4 % vyššie odborné vzdelanie. Respondenti so základným vzdelaním tvorili 15,8 % z celkového počtu opýtaných.

V národnostnej štruktúre prevládali respondenti českej národnosti, ktorých bolo 87,9% a títo nielenže pochádzali z národnostne homogénnych českých rodín (78 %), ale aj žili v homogénnych českých rodinách (70 %). Respondentov poľskej národnosti sa zúčastnilo nášho výskumu 9,3 %, slovenskú národnosť vykázali 2,2 % oslovených. Zaujímavé pre náš výskum bolo 1,1% oslovených hlásiacich sa k sliezskej národnosti. Práve týchto respondentov považujeme za najvýznamnejších stúpcov sliezskej identity. Deklarovali svoju regionálnu príslušnosť v oficiálnych údajoch pri sčítaní ľudu. Využili možnosť, ktorá sa ponúkala od roku 1991 deklarovať svoju národnosť na regionálnej báze.

Viac ako tri štvrtiny respondentov žilo v regióne Sliezska od narodenia, boli teda pôvodnými obyvateľmi sledovanej oblasti. Z tých, ktorí sa do regiónu prisťahovali, pochádzala väčšina z iných miest Českej republiky a len 19 respondentov sa prisťahovalo z iného štátu (zo Slovenska a Poľska). Tak isto aj 60 % rodičov našich respondentov bolo pôvodnými obyvateľmi, ostatní sa prisťahovali najmä v povojnovom období, v rokoch 1945-1950, alebo v nasledujúcich dvoch decéniach v rokoch 1950 - 1970. Prisťahovali sa predovšetkým z iných miest z ČR, štvrtina z nich sa prisťahovala z iných štátov (Slovensko, Rumunsko, Poľsko). Hlavnými dôvodmi ich migrácie do Sliezska boli rodinné dôvody. Ako sami uviedli, prisťahovali sa za parterom/kou, za rodinou. Ďalším dôvodom bola snaha nájsť vhodnú prácu a bývanie.

Pri sledovaní regionálnej identity, participantí nášho výskumu hodnotili najskôr intenzitu svojej vlastnej identifikácie s rozličnými sociálnymi útvarmi: s regiónom (Sliezska), miestom kde žili, s lokálnym spoločenstvom, s jeho obyvateľmi, s národnostnou skupinou, s väčšími územnými útvarmi, s Českou republikou a s Európou. Obyvatelia Sliezska mali pozitívny vzťah najmä k miestnym, geograficky blízkym formám, menej k väčším územným celkom (štát, Európa) a k národnostnej skupine. Takmer tri štvrtiny z nich sa najvýraznejšie identifikovalo práve so svojím rodiskom, s obcou a s regiónom, v ktorom prevážne žili. K vlastnému národu mala primárne pozitívny vzťah desatina opýtaných, s vlastným štátom sa najviac identifikovalo 9,0 % a s európskym spoločenstvom, s Európou sa identifikovalo 1,5 % obyvateľov sledovanej oblasti.

Graf 1: Identifikácia obyvateľov s územím - z hľadiska jeho veľkosti, výskum 2012

Zdroj: výskum Augur Consulting s.r.o. 2012

Pozn.: Na otázku odpovedalo 99,5 % opýtaných.

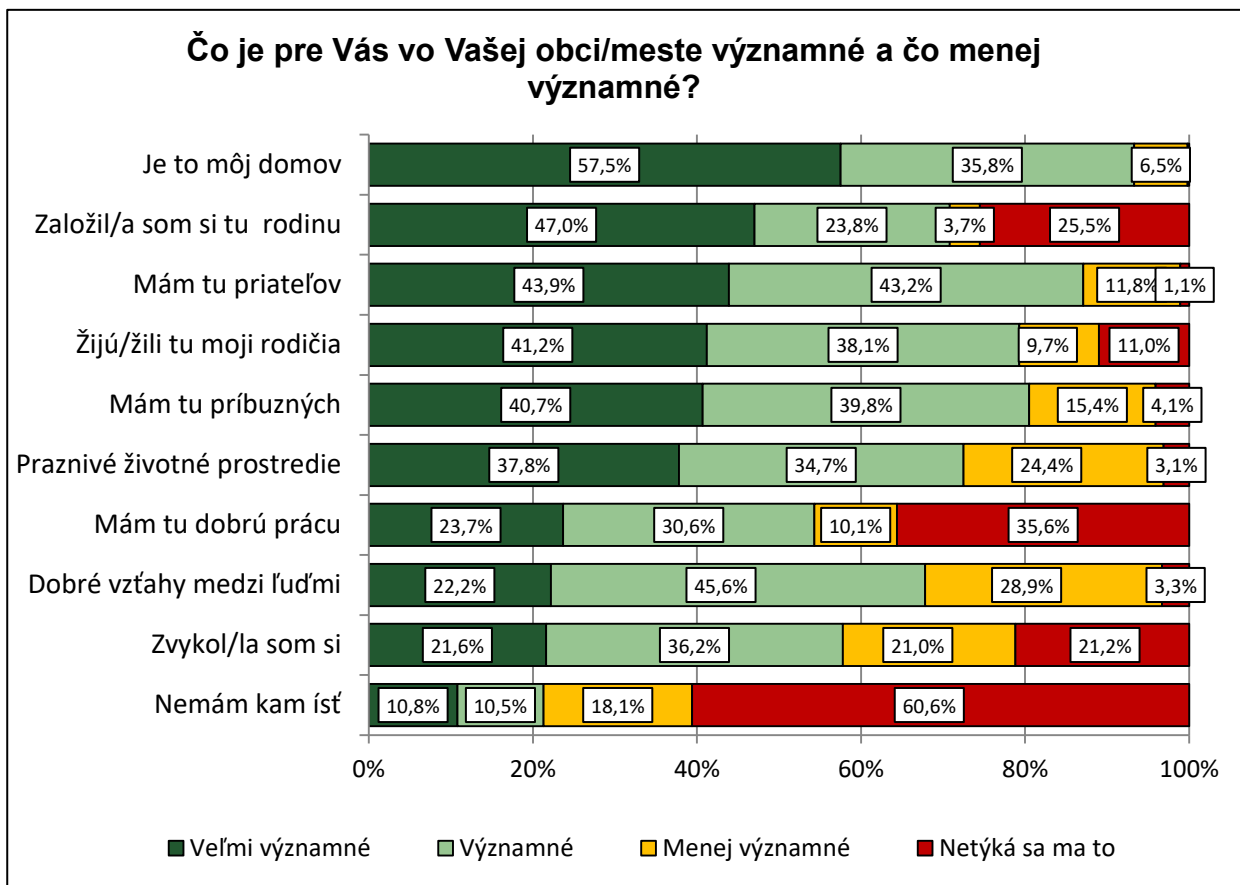
Najväčšiu mieru identifikácie so svojím rodiskom, s regiónom Sliezska vykázali respondenti v oblasti Tešínska a na Opavsku, ktorí tu žili od narodenia, vo vekovej kategórii 35 - 44 rokov a starší ľudia nad 65 rokov. Na druhej strane najsilnejšiu európsku identifikáciu vykázali, podľa predpokladu, mladí ľudia vo veku 18 - 24 rokov.

Pri komparácii výsledkov nášho výskumu s výsledkami iných výskumov podobného zamerania, bola miera regionálnej identifikácie veľmi podobná. Z pramennej publikácie European Value Study z r. 2008 vyplýva, že viac ako polovica (57%) obyvateľov ČR mala najsilnejšiu príslušnosť z hľadiska územia k miestu a obci, kde žili, 27% z oslovených sa najsilnejšie identifikovalo s Českou republikou a 11% s regiónom teda Českom, Moravou a Sliezscom, len 3% ľudí sa identifikovalo s Európou a 2% so svetom ako celkom.⁸⁵

Mieru spätosti obyvateľov s regiónom Sliezska sme sledovali pomocou celého radu indikátorov a zisťovacích otázok. Najvýznamnejším determinantom pre identifikáciu respondentov s obcou kde žili, bolo vnímanie tejto lokality ako domova. Takto vnímalo Sliezske viac ako polovica oslovených. Ďalším faktorom, ktorý podmieňoval intenzitu identifikácie s regiónom bola vlastná rodina, ktorú si tu oslovení obyvatelia založili, ako aj ich priatelia, ktorí v lokalite žili. Významnou, vysoko pozitívne hodnotenou podmienkou života v regióne, bolo tiež to, že v ňom žili rodičia a príbuzní respondentov. V hodnotení dôvodov života v sledovanom regióne sa objavovali aj také faktory ako priaznivé životné prostredie, dobrá práca, dobré vzťahy medzi ľuďmi ap.

⁸⁵ Hodnoty a postoje v ČR 1991-2008. (pramenná publikace European Values Study), 2009, ISBN 978-80-2104-952-9, s. 258 - 259.

Graf 2: Regionálna identita: Čo pre Vás znamená Vaša obec?

Zdroj: AUGUR Consulting s.r.o.

Pri sledovaní otázok regionálnej identifikácie sme venovali pozornosť nielen miere spätosti s územím, kde respondenti žili, ale aj miere spokojnosti so životom v danom regióne. Prevažná väčšina (88,4%) oslovených sa vyjadrila, že v oblasti žijú radi, alebo skôr radi. Celá oblasť Sliezska vykazovala vysokú mieru stability obyvateľstva, silnú väzbu na región. O migrácii mimo región uvažovalo len 4,7% oslovených, predovšetkým mladých ľudí z Jesenicka, pričom dôvody migrácie boli podmienené hlavne sociálno-ekonomickými faktormi, nedostatkom pracovných príležitostí a s tým súvisiacou neuspokojivou materiálnou situáciou. Miera spokojnosti so životom v tej ktorej obci sledovaného regiónu súvisela s niektorými sociálnodemografickými charakteristikami respondentov - s vekom, so vzdelaním aj s geografickou polohou miesta. Svoje bydlisko by nemali najmä ľudia starší nad 45 rokov, identifikujúci sa s poľskou či sliezkou národnosťou, vyššieho vzdelania a samozrejme tí, ktorí považovali svoju ekonomickú situáciu za veľmi dobrú.

Najsilnejšiu väzbu k regiónu vyjadrili obyvatelia Opavska. Respondenti z tejto oblasti kladne hodnotili nielen to, že tu majú svoje rodinné zázemie, svoj domov, že v oblasti je pekné prírodné prostredie, ale mnohí z nich oceňovali aj existenciu množstva historických pamiatok, budov, bezpečnosť a klud menšieho mesta akým je Opava, Hlučín alebo Kravaře.

V prípade Tešínska sa pri hodnotení miery identifikácie objavovala najčastejšie blízkosť prírody, dostatok zelene, bohatá história, stará architektúra, možnosti kultúrneho vyžitia, blízkosť Poľska (čo kladne oceňovali predovšetkým samozrejme obyvatelia poľskej národnosti), občianska vybavenosť, ako aj multikultúrny charakter mesta Český Tešín. Na druhej strane najčastejšie uvádzaným negatívnym faktorom, kvôli ktorému by obyvatelia boli ochotní lokalitu opustiť, bolo znečistené životné prostredie vo veľkých priemyselných mestách (Třinec, Český Tešín, Bohumín). Zjednodušene a výstižne to vyjadrila žena vo vekovej kategórii 25-34 rokov stredoškolského vzdelania z Třinca: „špatné ovzduší Ostravska, přírodní krásy Beskyd“.

Čo sa týkalo Jesenicka, najviac bola obyvateľmi pertraktovaná čistá príroda, zdravé životné prostredie, možnosti športového vyžitia a výhody života v menších lokalitách. Ako negatívny faktor sa u obyvateľov v tejto oblasti najčastejšie objavoval nedostatok pracovných príležitostí a nezamestnanosť.

Ako vnímali Sliezske respondenti nášho výskumu? Na zatvorenú otázku *Čo si predstavujete pod pojmom Sliezsko?* s uvedenými variantami odpovedí, kde mohli oslovení uviesť aj viac variant, odpovedali všetci respondenti výskumu. Najčastejšie vnímali Sliezske ako historické územie, na druhom mieste bola predstava Sliezska spojená s bývalým politicko- správny celkom a na treťom mieste sa objavovala charakteristika Sliezska ako kultúrnej oblasti. Len 7,1% oslovených nemalo jasnú predstavu, čo je to Sliezsko a pri odpovediach volilo variantu odpovede neviem. 2% odpovedajúcich si nevybralo z ponúkaných variant odpovedí a označilo rubriku iné. (pozri tabuľka č. 10) Pod touto rubrikou sa objavovalo vnímanie Sliezska ako časti Česka, Českej republiky, domova, ako aj vnímanie Sliezska ako časti Sudet, alebo odstrčenej časti ČR.

Väčšina oslovených si uvedomovala určitú odlišnosť Sliezska ako regiónu od ostatných častí Českej republiky plynúcu predovšetkým z jeho historického vývoja, kde žili ľudia rôznych národností: *„Sliezsko považujú pouze za historické území.“* muž, Čech, vysokoškolák, 35-44 rokov z Opavska, odborný pracovník v školstve.

„Sliezsko - území soužití několika národností, které bylo ovlivněno historickým vývojem“ muž, Čech, vek nad 65 rokov, stredoškolač s maturitou na gymnáziu, z Českého Tešína, na dôchodku.

Účastníci nášho výskumu mali tiež možnosť vyjadriť sa k charakteristickým črtám obyvateľov Sliezska, reflektovali určitú odlišnosť Slezanov od obyvateľstva ostatných častí Česka, ktorá spočívala predovšetkým v jazyku a nárečí, ktorým Slezania hovorili. Niektorí zdôrazňovali inakosť aj v spôsobe života, v kultúre a v povahových rysoch: *„Pro obyvatele Slezska je typická určitá hrdost a tvrdost* „žena, 35-44 rokov, vysokoškolského vzdelania zo Slavkova, administratívna pracovníčka. Zaujímavý je aj výrok mladého muža vo vekovej kategórii 25-34 rokov, stredoškolského vzdelania z Opavy, ktorý súkromne podniká. Ten lakonicky charakterizoval Slezanov výrokom: *„nepovídají tolik co Češi“*.⁸⁶

Ďalší z oslovených sa domnievali, že odlišnosť obyvateľov Sliezska od ďalších obyvateľov českých krajín spočíva hlavne v náboženstve. Predpokladali väčšiu mieru religiozity Slezanov ako u ľudí v iných častiach Českej republiky. Tretina oslovených nevidela žiadny rozdiel medzi obyvateľmi Sliezska a ostatných regiónov ČR a 2% uviedli, že Slezania sa líšia inými znakmi, tieto však nebolo v rámci zatvorenej otázky možno určiť.

Pri sledovaní otázok sliezskej identity sme významnú časť pozornosti venovali aj problematike kolektívnej pamäti, ako významného faktora formovania regionálnej identity.

Prostredníctvom voľných otázok bez ponúkaných variant odpovedí, sme sa snažili zistiť, akú majú obyvatelia Slezska znalosť histórie, aké významné historické udalosti a osobnosti sa im asociovali v spojení s regiónom Sliezska. Na otázku týkajúcu sa významných historických udalostí Sliezska odpovedali tri štvrtiny oslovených, pričom ich znalosti minulosti boli veľmi dobré. Ako najvýznamnejšiu udalosť spojenú s dejinami Sliezska uvádzali najčastejšie druhú svetovú vojnu a udalosti s ňou súvisiace, akými boli: okupácia Sliezska Nemcami pred II. svetovou vojnou, obdobie protektorátu, boje počas vojny, odsun nemeckého obyvateľstva po skončení vojny, vytyčenie hraníc na Tešínsku, delenie Tešínska po roku 1945 medzi Poľsko a Československo. Ďalšími významnými historickými udalosťami bola podľa respondentov doba vlády Márie Terézie a predovšetkým strata časti územia Sliezska a prusko- rakúske vojny. Niektorí z oslovených pokladali za najvýznamnejšie úseky dejín Slezska udalosti prvej svetovej vojny, vytváranie Versailleského mierového systému, vytyčovanie nových hraníc prvej ČSR, začlenenie Hlučínska do republiky. Vyskytovali sa aj menej početné odpovede pripomínajúce obdobie pobytu Napoleona v Sliezsku, Frývaldovský štrajk, začiatok ťažby uhlia či čarodejnícké procesy.

Dôležité miesto v kolektívnej pamäti obyvateľov Sliezska mali aj spomienky na významné osobnosti regiónu. Asociácia historických osobností spojených so Sliezskom bola v našom výskume identifikovaná tiež prostredníctvom voľnej otázky. Najčastejšie respondenti spájali oblasť s básnikom Petrom Bezručom a hudobným skladateľom Leošom Janáčkom. Na ďalších miestach sa podľa početnosti vyskytovali osobnosti: Vincenz Priessnitz, Mária Terézia, zakladateľ kúpeľov Dolní Lipová Johan Schroth a starobylý sliezsky rod Larischov. Odpovede na tieto otázky sú nielen dôkazom veľmi dobrej znalosti histórie regiónu, ale potvrdili aj historické a kultúrne odlišnosti jednotlivých častí Sliezska. Osobnosti zakotvené v historickej pamäti tamajších ľudí boli odlišné na Tešínsku, Opavsku aj Jesenicku. Kým vo východnej časti Sliezska sa stretáme s postavami akými boli Mieszko Tešínsky, Adam Sikora, Jan Kubisz, Piastovci, Josef Pilsudski, na Opavsku sa

⁸⁶ ŠRAJEROVÁ, Olga. *Historické a aktuálne otázky vývoje národnostných vzťahov...*, s. 37

objavuje Joy Adamsonová, Mikuláš Opavský, Vincenc Prasek, Rudolf Gudrich a na Jesenicku Karel Dittrich a Johann Schrott.⁸⁷

Ďalším veľmi významným faktorom formovania kolektívnej pamäti boli povesti, zvyky a rozprávania vzťahujúce sa k oblasti Sliezska. Viac ako polovica respondentov uviedla, že pozná konkrétne povesti, zvyky a rozprávania spojené s regiónom Sliezska najčastejšie z rozprávania svojich rodičov a známých. Najväčšiu znalosť regionálnych ľudových povestí a zvykov vykázali ľudia vo vekovej kategórii 45 – 64 rokov, vyššieho vzdelania.

Aj keď odpovede boli veľmi rôznorodé, po zlúčení do obecných celkov, z nich vyplynulo, že znalosti sa týkali povestí vzťahujúcich sa k prírodným miestam (napr.: Čertovy kameny, Mechové jezírko -Rejvíz, Rychlebské stezky apod.), k mestám a regiónu (napr. založenie mesta Jablunkova, Dolní Lomné či mesta Tešína), k ľuďom a historickým postavám (napr. Larischov rod, zbojník Ondráš apod), k architektonickým pamiatkám, stavbám, hradom apod, k zvykom a tradíciám, historickým udalostiam, slávnostiam, rozprávkám a nadprirodzeným bytostiam (rytieri z Čantoryje). Zreteľné odlišnosti boli nielen podľa lokality, ale aj podľa národnej príslušnosti respondentov, kdeže iné povesti a zvyky sme zaznamenali u českých a iné u poľských obyvateľov.

Pre každú z lokalít Sliezska boli typické určité okruhy povestí a ľudových rozprávání. Pre oblasť Tešínska to boli povesti o zbojníkovi Ondrášovi, o rytieroch pod Čantoryjou, banické povesti, o založení mesta Tešína, o troch bratoch alebo o čiernej kňaznej.⁸⁸ Pre oblasť Opavska boli typické povesti o založení mesta Opavy (boj o páva), o Hradisku na Přerovci a pre pre oblasť Jesenicka povesti o o Mechovom jazierku (o zatopenom mestečku na Rejvízi), o škriatkovi Gillovi z Rejvízu, o čertových kameňoch či o založení Priessnitzových kúpeľov.

Najdôležitejším zdrojom povedomia o povestiach, rozprávaniach, zvykoch súvisiacich s miestom bydliska, s regiónom boli rodinní príslušníci respondentov (rodičia, prarodičia, ďalší príbuzní), alebo ich priatelia a známi. Bol to teda sprostredkovaný prenos informácií. Pre ďalšiu významnú časť opýtaných bola zdrojom informácií o týchto fenoménoch literatúra a tlač, teda priame zdroje. Nízky bol podiel ostatných zdrojov, ako bola škola, internet, rozhlas, tlač a pod.⁸⁹

Viac ako tri štvrtiny obyvateľov Sliezska sa zaujímalo o históriu, kultúru aj súčasné dianie v regióne, dve pätiny z oslovených, poznali regionálnych autorov kníh, sledovali miestnu tlač a boli informovaní o činnosti záujmových, alebo amatérskych združení, ktoré pestovali miestne tradície, pričom viac ako 5% uviedlo, že sa aktívne podieľa na činnosti týchto organizácií a viac ako 20% sa zúčastňovalo týchto kultúrnych akcií pasívne.

Pri analýze otázok regionálnej identity a kolektívnej pamäti obyvateľov sledovaného regiónu Sliezska sme pokladali za potrebné venovať pozornosť aj otázkam patriotizmu, vzťahu k vlasti, ktorá s uvedenými otázkami bezprostredne súvisí. Pojem vlasti sme identifikovali prostredníctvom otvorenej otázky, „*Čo pre Vás znamená slovo vlast?*“ Odpovedalo celkom 522 opýtaných (t.j. 95,3% z výberovej vzorky). Odpovede sme analyzovali a kategorizovali do deviatich položiek. Najčastejšie obyvatelia Sliezska spájali slovo vlast so svojím domovom (s miestom, kde žili, so svojím bydliskom, domom, rodinou a priateľmi). Takto charakterizovalo vlast až 46,4% opýtaných. Ďalší obyvatelia oblasti vnímali vlast v spojitosti so štátnou príslušnosťou, s Českou republikou, s Moravou, so Sliezskom (16,3%) a s miestom, kde sa narodili. Iní chápali vlast v zmysle vlastenectva, oddanosti určitému územnému (štátnemu) celku, alebo ju spájali s tradíciami, so zvykmi, s náboženstvom

Obyvatelia Sliezska vnímali vlast pozitívne, ako územie, kde sa narodili, kde žijú alebo žili ich rodičia, ako miesto, kde bývajú, založili si svoje rodiny, majú svojich priateľov, zamestnanie, kde sa cítia byť doma, kde majú pocit istoty, ako miesto, na ktoré sú hrdí, niektorí opýtaní to vyjadrili napr. takto: „*Místo, kde jsem se narodila a kde žili mí předci, je to něco s čím jsem spjata, ale není to pro mě vše.*“ žena, 25 – 34 rokov, Češka, administratívna pracovníčka, odborné stredoškolské vzdelanie s maturitou, z Českého Tešína.

Len malá skupina opýtaných, 4,2% opýtaných, definovala vlast ako prázdny pojem, ktorý nemá v dnešnej dobe žiadnu váhu, alebo priznala, že s týmto pojmom sa im nič neasociuje, ba dokonca, že pojem vlast je len

⁸⁷ ŠRAJEROVÁ, Olga. *Historické a aktuálne otázky vývoje národnostných vzťahov...*, s. 120 - 126.

⁸⁸ O banickej ľudovej slovesnosti v sledovanom regióne podrobne píše vo svojej monografii SOKOLOVÁ, Gabriela. *Hornická lidová slovesnost (záchranný a komparatívni výzkum)*. Opava: Slezský ústav SZM, 2006. ISBN 80-86224-53-8.

⁸⁹ ŠRAJEROVÁ, Olga. *Historické a aktuálne otázky vývoje národnostných vzťahov ...s. 126 - 131.*

abstraktný pojem, ktorý vyvoláva pocit zmätku, ilúzie alebo „*bordelu v politike*“, ako napísal doslova český vysokoškolský študent, vo veku 18 - 24 rokov, z Mostov u Jablunkova.

U podstatnej väčšiny účastníkov nášho výskumu slovo *vlast* vyvolávalo pozitívne emocionálne konotácie, vo svojich odpovediach vyjadrovali príjemné pocity a hrdosť na svoju *vlast*, spájali ju s domovom, rodinou, bydliskom, miestom kde mali priateľov, alebo so svojím rodiskom, kam sa radi vracali. Menšia časť z nich spájala pojem *vlasti* s konkrétnym geografickým pojmom, s určitým územím, štátom, alebo jeho časťou. Nevyskytli sa pritom zásadné rozdiely medzi oslovenými podľa demografickej charakteristiky, podľa veku, pohlavia či vzdelania.

Pri komparácii výsledkov sledovaného výskumu s predchádzajúcimi výskumami z rokov 1994 a 1987, kde sa tiež otázka reflexie „*vlasti*“ sledovala, vidíme veľmi podobné tendencie: identifikácia *vlasti* s regiónom, s domovom, rodinou, miestom, kde opýtaní žili, len menej často sa objavovalo stotožnenie *vlasti* s národom a jeho kultúrou.

V kolektívnej pamäti dnešných obyvateľov Sliezska zostáva zachované z minulosti to, čo je v nej doteraz živé, alebo schopné žiť vo vedomí skupiny. Zostali v nej uchované spomienky na významné udalosti a osobnosti spojené s históriou regiónu, alebo celého štátu, ako aj historické tradície, povesti a rozprávania spojené s regiónom, ktoré sú stále živé a predávané ústnym podaním v rodinách. Na druhej strane sa v kolektívnej pamäti Slezanov prejavil prvok zabúdania, pod vplyvom zložitých kultúrno-spoločenských aj politických udalostí, ktorými región prechádzal v 20. storočí a z kolektívnej pamäti miestnych ľudí sa vytratili niektoré udalosti aj významné osobnosti najmä nemeckého etnického pôvodu.

Výsledky tohoto výskumu, publikované v samostatnej publikácii, potvrdili, že napriek nezvyčajne veľkým presunom obyvateľstva v priebehu a po skončení druhej svetovej vojny aj v dobe povojnového osídľovania a industrializácie, aj napriek tomu, že myšlienka slezanstva bola počas celej doby komunistickej totality marginalizovaná, stále v regióne Sliezska žijú ľudia, ktorým je myšlienka sliezskej identity veľmi blízka, ľudia, ktorí si uvedomujú odlišnosť svojho regiónu od ostatných častí Českej republiky, poznajú dobre jeho minulosť, aj významné osobnosti z neho pochádzajúce a stotožňujú sa so slezanstvom ako regionálnou príslušnosťou. Najsilnejšiu väzbu k regiónu vyjadrili pôvodní, starousadlí obyvatelia na Opavsku a podobné, kladné postoje k regiónu sa premietali aj v názoroch Slezanov z Tešínska, kým najslabšie sa so svojím regiónom identifikovali obyvatelia Jesenicka. Vnútoraná diferenciacia sliezskej identity obyvateľov regiónu súvisela tiež s jej polohou na etnickom rozhraní. Početná poľská menšina spájala so slezanstvom svoju národnostnú príslušnosť a vo vedomí Poliakov sa obidve identity prelínali. Relatívne početné slovenské obyvateľstvo pociťovalo regionálnu identitu inak, skôr ako život v prevažne českom prostredí, kde sa hovorí nielen česky, ale aj miestnym nárečím, existujú tu aj zvláštnosti kultúry a pod. České obyvateľstvo vnímalo sliezsku identitu ako identitu regionálnu.

Obyvatelia českého Sliezska prijímali a reflektovali skutočnosť, že žijú v národnostne zmiešanej oblasti, akceptovali prítomnosť príslušníkov iných národností a národnostná zmiešanosť im nevadila. Väčšiu toleranciu k etnickej zmiešanosti regiónu prejavili príslušníci národnostných menšín. Výhrady voči obyvateľom iných národností sa týkali najčastejšie Rómov, ktorým bola respondentmi vytykaná neprispôsobivosť. Tiež situáciu vo vzťahoch medzi obyvateľmi rôznych národností v Sliezsku po roku 1989 hodnotili participant našho výskumu ako dobrú. Národnostná zmiešanosť oblasti Sliezska bola jej obyvateľmi nielen plne akceptovaná, ale samotní obyvatelia sa na jej rozvoji aktívne podieľali partnerskými zväzkami aj priateľskými kontaktmi s príslušníkmi iných národnostných skupín. Národnostná pestrosť regiónu Sliezska determinovala nielen vzťahy medzi obyvateľmi, ale aj vzťah k regiónu a formovanie regionálnej identity.⁹⁰

3.6 VÝSKUM REGIONÁLNEJ IDENTITY, KULTÚRY A SPOLOČNOSTI ČESKÉHO SLIEZSKA 2018

Na všetky uvedené výskumy určitým spôsobom nadväzuje výskum uskutočnený v roku 2018 v rámci riešenia projektu NAKI II,⁹¹ ktorý realizovala firma Accendo v spolupráci so SZM na početnej vzorke respondentov (3002) z oblasti Sliezska a priľahlých moravských oblastí Moravskoslezského kraja.

⁹⁰ ŠRAJEROVÁ, Olga, *Historické a aktuálne otázky vývoja národnostných vzťahov...*, s. 136 - 139.

⁹¹ VELKÝ HISTORICKÝ ATLAS ČESKÉHO SLEZSKA - *Identita, kultura a společnost českého Slezska v procesu modernizace s dopadem na kulturní krajinu*. DG18P02OVV047.

Reprezentatívne šetrenie prebiehalo formou osobných štandardizovaných rozhovorov so zápisom do záznamového archu (Face to Face) metódou CAPI / PAPI. Cieľom bolo získať validné dáta, na základe ktorých boli identifikované faktory podieľajúce sa na formovaní národnej a regionálnej identity obyvateľov skúmaného regiónu. Sledovalo sa aký je vzťah obyvateľov k regiónu, v ktorom žijú, aká je ich historická pamäť, priestorové vzťahy, hodnotová orientácia, kvalita života, vzťah k menšinám etc. Výber respondentov sa uskutočnil stratifikovaným viacstupňovým náhodným výberom, na základe sociálno demografickej charakteristiky (pohlavie, vek, vzdelanie, ekonomická aktivita, postavenie v zamestnaní) a miesta bydliska respondentov tak, aby boli zastúpení všetci dospelí obyvatelia nad 18 rokov. Územie bolo rozdelené do 5 oblastí: Těšínské Sliezsko, Ostravsko, Opavsko, Hlučínsko, Jeseníky a kontrolná/referenčná skupina tvorená obyvateľmi moravskej časti Moravskoslezského kraja. Pri výbere respondentov sme vyšli z dostupných štatistických údajov, údajov posledného realizovaného sčítania ľudu v r. 2011 a z regionálnych štatistík Českého štatistického úradu. Opierali sme sa o číselné údaje za okresy: Bruntál, Frýdek-Místek, Jeseník, Karviná, Nový Jičín, Opava, Ostrava - mesto.

Výberový súbor respondentov predstavovalo celkom 3002 osôb dospeljej populácie nad 18 rokov. Nášho výskumu sa zúčastnilo celkom 3002 respondentov, z toho bolo 48,7 % mužov a 51,3 % žien, čo plne odpovedalo vekovému zloženiu základného súboru.

Čo sa týkalo vekovej skladby respondentov najväčšie zastúpenie mala generácia vo veku 35 až 64 rokov, ktorá tvorila viac ako polovicu (50,8%) výberového súboru. Respondentov vo veku 65 a viac rokov bola štvrtina (25,3%) a najmenší podiel predstavovali obyvatelia najmladšej vekovej skupiny 18 -34 rokov, z ktorých sa nášho výskumu zúčastnilo 23,9%.

Tabuľka 7: Počet respondentov podľa vekových skupín 2018

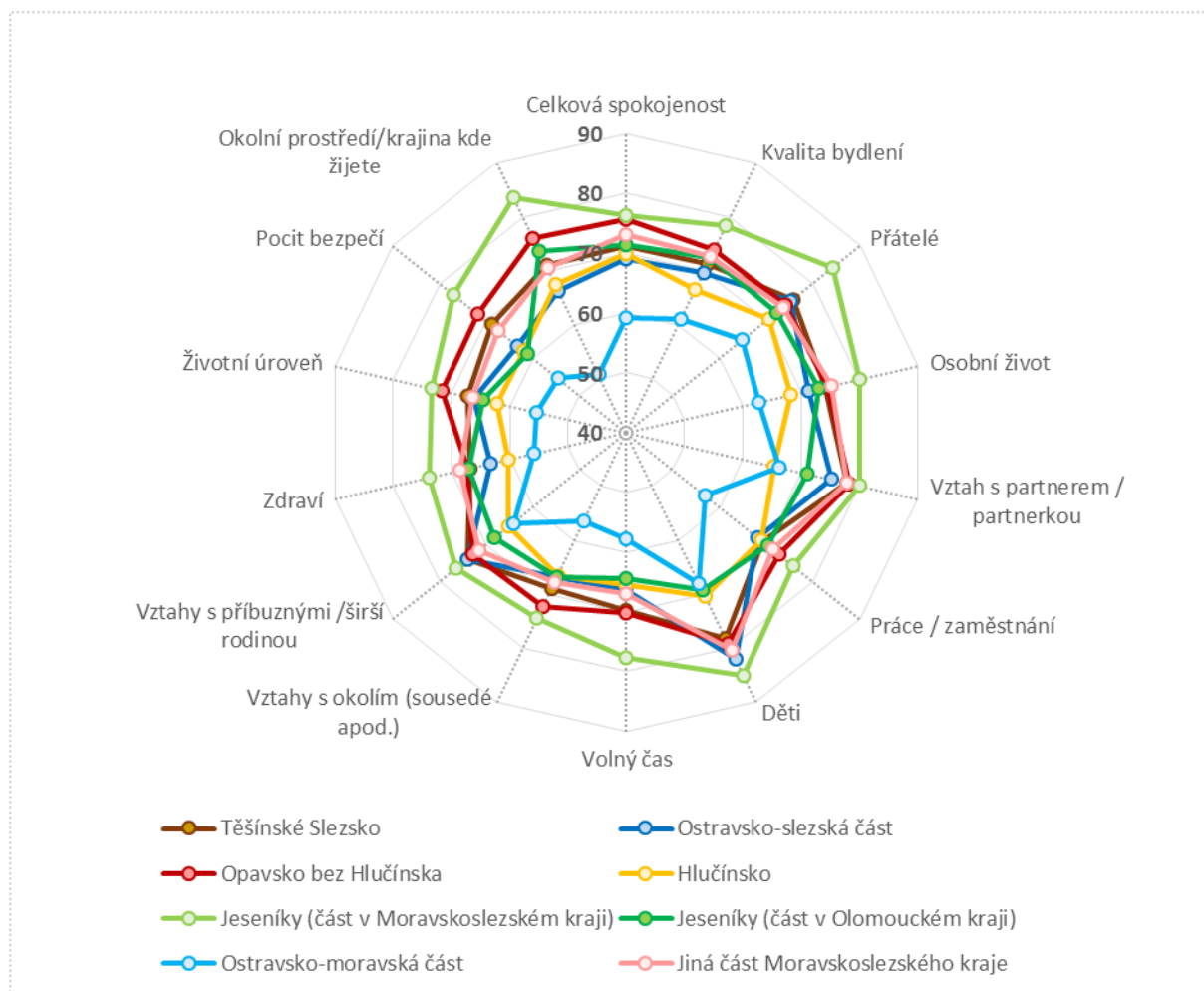
Vek	Celkem	Celkem v %
18–34 let	718	23,9%
35–64 let	1 525	50,8%
65 a více	760	25,3%
Celkem	3 002	100,0%

Zdroj: Sociologické šetření obyvatel českého Sliezska (ACCENDO, 2018)

Súbor respondentov bol v priemere vzdelanejší, ako základný súbor, hlavne čo sa týkalo stredoškolsky vzdelaných osôb. Kým v celom Moravskoslezskom kraji žilo podľa výsledkov sčítania ľudu v roku 2011 obyvateľov so základným vzdelaním 19,6%, základné vzdelanie bez maturity malo celkom 35,1% obyvateľov, stredoškolské vzdelanie s maturitou vykazovalo 29,4% a vysokoškolské 11,2% obyvateľov kraja. V našom výberovom súbore bolo so základným vzdelaním celkom 12,1% (13,3% v Sliezsku) obyvateľov všetkých sledovaných podoblastí, 35,9% (31,1% v Sliezsku) respondentov malo stredné vzdelanie bez maturity, 39,0% (40,7% v Sliezsku) bolo stredoškôľakov s maturitou a 12,9% (14,8% v Sliezsku) tvorili vysokoškolskí vzdelaní obyvatelia.

Významnou súčasťou nášho výskumu bolo aj zisťovanie spokojnosti občanov sledovaného regiónu s kvalitou ich života. Z výsledkov výskumu vyplynulo, že najviac spokojní boli obyvatelia v moravskej oblasti Jesenícka a na Opavsku a najmenšiu spokojnosť naopak vyjadrili obyvatelia v oblasti Ostravska a na Hlučínsku. Títo vyslovili vo svojich odpovediach nespokojnosť nielen s úrovňou bývania, so svojou životnou úrovňou, ale aj celkovú nespokojnosť so svojím životom v skúmanom regióne. Napriek tomu ale neuvažovali o odsťahovaní z miesta svojho bydliska, o tejto eventualite naopak premýšľali viac obyvatelia Tešínskeho Sliezska. Bol to faktor podmienený nedostatkom pracovných príležitostí po reštrukturalizácii ekonomiky, zániku, zrušení ťažkého priemyslu? Odpovede na túto aj ďalšie otázky prinesie vyhodnotenie nášho výskumu.

Graf 3: Úroveň spokojenosti podle podoblastí

Zdroj: Sociologické šetření obyvatel Českého Slezska (ACCENDO,2018)

Pozn.: Otázka A1 Jak jste spokojen/a s následujícími oblastmi Vašeho života?

Úroveň spokojenosti je určena na škále 0-100% 0 = velmi nespokojen; 100 = velmi spokojen

Vo výskume v roku 2018 sme sledovali aj vzťah obyvateľov k regiónu Sliezska, ako k historicky kultúrnemu územnému celku. Naším cieľom bolo zistiť stotožnenie obyvateľov nielen s priestorom ako takým, ale aj stotožnenie s jeho sociálnym obsahom, teda nielen vzťah ľudí ku krajine, mestu, obci vo fyzickom zmysle slova, ale aj identifikáciu s ľuďmi, ktorí tam žijú, s ich spôsobom života, s inštitúciami, organizáciami, ich kultúrou, históriou ap. Pretože sme chceli zistiť ako obyvatelia danú oblasť vnímajú, položili sme im otázku **Co si představujete pod pojmem Sliezska?** Otázka mala 4 varianty odpovedí s tým, že opýtaní mohli uviesť aj viac variánt. Z odpovedí vyplynulo, že najčastejšie vnímali obyvatelia Sliezska ako historické územie, takto ho charakterizovalo viac ako polovica oslovených 54%. Na druhom mieste bolo vnímanie regiónu Sliezska ako kultúrnej oblasti, takto ho vnímalo 20,4% a 15,3% respondentov pokladalo Sliezska za bývalý politicko - správny celok. Až 17,8 % oslovených obyvateľov nemalo žiadnu predstavu o pojme Sliezska a nevedelo odpovedať na danú otázku a 5,7% odpovedajúcich si nevybralo z ponúkaných variánt odpovedí a označilo možnosť iné (samozrejme väčšiu časť tvorili obyvatelia moravskej časti MS kraja).

Tabuľka 8: Vnímanie pojmu Sliezsko podľa respondentov - podoblasti

Podoblast	Bývalý politicko-správny celek	Historické území	Kulturní oblast	Nevím, nemám představu	Jiné
Těšínské Sliezsko	24,4%	46,4%	28,2%	15,3%	2,1%
Ostravsko-slezská část	15,7%	61,5%	21,8%	21,5%	3,8%
Opavsko bez Hlučínska	15,7%	63,9%	20,6%	18,9%	1,5%
Hlučínsko	21,2%	43,5%	18,7%	24,4%	2,8%
Jeseníky (část v Moravskoslezském kraji)	17,0%	56,4%	16,6%	14,4%	0,2%
Jeseníky (část v Olomouckém kraji)	10,0%	40,1%	34,4%	20,2%	1,0%
Sliezsko	18,2%	51,7%	23,7%	18,4%	1,8%
Ostravsko-moravská část	11,9%	60,4%	20,2%	14,9%	3,4%
Jiná část Moravskoslezského kraje	12,8%	53,6%	15,2%	18,1%	13,6%
Moravská část Moravskoslezského kraje	12,5%	56,3%	17,2%	16,8%	9,6%

Zdroj: Sociologické šetření obyvatel Českého Sliezka (ACCENDO, 2018)

Rovnaké poradie odpovedí bolo aj podľa veku respondentov, keď za historické územie označilo Sliezsko najviac obyvateľov (56,6%) vo vekovej kategórii 35 – 64 rokov, kým z najmladších opýtaných vo veku 18 – 34 rokov, takmer tretina nevedela na otázku odpovedať a najmenej z nich 13,2% označilo Sliezsko za bývalý politicko-správny celok, čo zrejme vyplývalo z neznalosti historického vývoja skúmaného regiónu.

Tabuľka 9: Vnímanie pojmu Sliezsko podľa respondentov - vek, vzdelanie a národnosť

Co si představujete pod pojmem Sliezsko?		Bývalý politicko-správny celek	Historické území	Kulturní oblast	Nevím, nemám představu	Jiné
Věk	18-34	13,2%	41,7%	26,1%	29,6%	1,7%
	35-64	20,8%	56,6%	23,9%	14,7%	2,7%
	65 a více	23,8%	52,9%	23,7%	14,2%	2,4%
Vzdělání	Základní	18,3%	34,8%	21,8%	29,4%	1,2%
	Středoškolské (bez maturity)	17,0%	45,5%	27,1%	21,5%	4,4%
	Středoškolské (s maturitou)	19,0%	54,8%	25,5%	17,7%	1,4%
	Vysokoškolské	23,0%	65,7%	19,6%	12,3%	1,4%
Národnost	česká	19,2%	50,4%	24,7%	19,7%	2,4%
	moravská	0,0%	100,0%	0,0%	0,0%	0,0%
	slezská	11,9%	77,0%	11,1%	0,0%	0,0%
	slovenská	31,9%	39,8%	4,0%	25,0%	2,1%
	polská	5,2%	71,3%	44,4%	5,5%	2,0%
	německá	27,0%	77,8%	12,7%	9,5%	0,0%
	jiná	0,0%	0,0%	0,0%	100,0%	0,0%

Zdroj: Sociologické šetření obyvatel Českého Sliezka (ACCENDO, 2018)

Pri porovnaní výsledkov s výskumom Sliezského ústavu v roku 2012 vidíme, že rozdiely vo vnímaní regiónu Sliezska u jeho obyvateľov nie sú veľké, aj v tomto výskume bolo na prvom mieste vnímanie oblasti Sliezska ako historického územia, takto ho charakterizovalo až 60,6% opýtaných, na druhom mieste bola charakteristika Sliezska ako kultúrnej oblasti a tretie bolo označenie oblasti ako bývalého politicko-správneho celku. Nižší ako v roku 2012 bol počet tých respondentov, ktorí sa nevedeli, alebo nechceli vyjadriť.

Tabuľka 10: Vnímanie Sliezska vo výskumoch 2012 a 2018

	Bývalý politicko-správny celok	Historické územie	Kultúrna oblasť	Neviem, nemám predstavu	Iné
2012	29,2%	60,6%	29,9%	7,1%	2,0%
2018	18,2%	51,7%	23,7%	18,4%	1,8%

Zdroj: Výskum Augur 2012; Sociologické šetření obyvatel Českého Slezska (ACCENDO, 2018)

Nemenej zaujímavé sú aj ďalšie výsledky tohoto rozsiahleho výskumu, ktoré sú ďalej spracovávané a budú zverejnené v rámci projektu NAKI, poslúžia ako podklady k pripravovanému Atlasu Sliezska a budú tiež publikované v samostatnej monografii.

4 Záverom

Záverom môžeme konštatovať, že výskumy realizované Slezským ústavom Slezského zemského múzea od polovice 60. rokov minulého storočia do súčasnosti boli jedinečné a priniesli celý rad nových poznatkov o národnej a regionálnej identite, o vývoji národnostných menšín a ich názoroch na aktuálne problémy, o podobe interetnických vzťahov v danom období, o intenzite a podobe prebiehajúcich zmien v etnických štruktúrach. Vo všetkých realizovaných výskumoch sa sledovala: demografická štruktúra, sociálno-ekonomická a vzdelanostná skladba a s tým súvisiace sociálno ekonomické postavenie, národno-kultúrna orientácia, otázky školstva, spolková činnosť, procesy asimilácie a integrácie, národno-jazyková orientácia, právne vedomie obyvateľov, otázky národného vedomia, kolektívnej pamäti, regionálnej a národnej identity.

Výskumy realizované do r. 1989 nemohli otvorene postihnúť všetky otázky, ktoré by si pozornosť zaslúžili, dané možnosti však boli využité maximálne a Slezský ústav bol prvým výskumným pracoviskom, ktoré uskutočnilo rozsiahle výskumy národnej a regionálnej identity, ktoré dovtedy nemali v československej spoločnosti obdobu. Vytvoril tak rozsiahlu databázu informácií, ktoré sú ojedinelé a môžu poslúžiť ďalším výskumom a komparáciám.

Zo všetkých materiálov doteraz realizovaných výskumov vznikol v Slezskom zemskom múzeu ojedinelý fond sociologických výskumov realizovaný jedinou inštitúciou v národnostne zmiešaných oblastiach na Ostravsku, Tešínsku a v severných Čechách. V tomto fonde sú zhromaždené výskumné materiály zo sociologických výskumov od reprezentatívnych výberových súborov za obdobie viac ako 50 rokov.

Výskumy potvrdili, že sliezska identita je viazaná na určité územie, na región Sliezska, v ktorom je hlboko zakorenená. Formovali ju ľudia, ktorí tu po stáročia žili. Je utváraná nielen identifikáciou s týmto územím, vzťahom k fyzickému prostrediu daného územia, ale aj spoločnou kolektívnou pamäťou, stotožnením so spoločenstvom ľudí na ňom žijúcimi, s ich kultúrou, tradíciami, zdieľanými hodnotami a vzorcami chovania. Má určité emocionálne zafarbenie. Základom existencie regionálnej sliezskej identity je, že pretrváva v podobe symbolov, elementov, kódov a tradičných väzieb, je zakorenená v socio-kultúrnych vzorcoch chovania a jednaní ľudí. Obyvatelia Sliezska si uvedomujú odlišnosť, inakosť svojho regiónu od ostatných oblastí Česka. Vidia ju predovšetkým v odlišnom historickom vývoji, v kultúre, v tradíciách. Slezania sa odlišujú od ostatných obyvateľov českých krajín nielen jazykom, ktorým komunikujú, kultúrou a spôsobom života, ale aj povahovými rysmi a väčšou mierou religiozity. Otázky slezanstva, sliezskej identity nie sú iba akýmiisi reminiscenciami, anachronizmom, pripomenutím či oživením niečoho z minulosti, rozpomienkou na staré časy, ale majú svoj význam aj v dnešnej dobe a stále hrajú významnú úlohu vo vedomí miestneho obyvateľstva. Región Sliezska ako sociopriestorový proces, ako sociálna konštrukcia je založený na kolektívnej sociálnej identifikácii a na početných aktivitách, ktorými je vytváraný, postupne inštitucionalizovaný a reprodukován.

Zoznam použitej literatúry:

- GAWRECKI, Dan. (2003). *Dějiny českého Slezska 1740 -2000*, 2 svazky, Opava, ISBN 80-7248-226-2.
- GAWRECKI, Dan. (1998) Hlavní problémy výzkumu dějin českého Slezska od roku 1742 do současnosti. BORÁK, Mečislav. (ed), (1998), *Slezsko v dějinách českého státu*, ISBN 80-86101-18-5.
- HERNOVÁ, Šárka. (1996) K výzkumu současné národnostní problematiky ve Slezském ústavu ČSAV. *Zprávy Slezského ústavu Československé akademie věd v Opavě*, říjen 1966 - zvláštní číslo.
- HERNOVÁ, Šárka., STANĚK, Tomáš., (1990) K problematice národního vědomí dětí a mládeže v národnostně smíšené oblasti. *Pedagogika*, č. 4, s. 401-415.
- Hodnoty a postoje v ČR 1991-2008*. (pramenná publikace European Values Study), (2009), ISBN 978-80-2104-952-9.
- JANÁK, Dušan. (2007) Slezská identita jako politický fenomén po roce 1945. In: www.interreg.uni.opole.pl/biblioteka/docs/cz-janak.pdf [cit. 3.3.2013]
- JIRÁSEK, Zdeněk. (1991), Slezská idea v poválečném Československu. *Časopis Slezského zemského muzea*, série B, 40, s. 185-191.
- KALUS, Jaromír. (2009) 60. let Slezského ústavu SZM, *SLEZSKÝ ÚSTAV SZM, PROFIL – VÝZKUM – PERSPEKTIVY*. Sborník z mezinárodní vědecké konference konané ve dnech 4. a 5. listopadu 2008 v Opavě, Opava: Slezské zemské muzeum.
- KILIÁNOVÁ, Gabriela. (1998) Teoretické východiská pre výskum etnických otázok v národopise /etnológii na Slovensku. *Identita etnických spoločností*. Bratislava: Ústav etnológie SAV.
- KNAPÍK, Jiří. (2004) *Slezský studijní ústav v Opavě 1945-1958*. Praha: Výzkumné centrum pro dějiny vědy, 160 s.
- KNAPÍK, Jiří., JIRÁSEK, Zdeněk. (2010), Nechtěné Slezsko. Reflexe českého „slezanství“ v poválečném Československu (1945-1969). *Soudobé dějiny* 2010, č. 3, s. 421 - 440.
- LÁŠTICOVÁ, Barbora., BIANCHI, Gabriel. (2001) *Výskum identity v českej a slovenskej sociálnej psychológii*. Bratislava.
- MIKUŠ, Tibor.(2012), *Fenomény budovania regionálnej identity* <http://www.skts.sk/?action=article&category=2&saction=showArticle&id=88> [cit. 9.9.2013]
- MÜLLER, Karel B. (2007) *Formování pozitivních identit mezi minulostí a budoucností. Příspěvek k projektu evropské identity*. http://sreview.soc.cas.cz/uploads/4c6bdd169df2b61ddc3e30f416162b4bfdd28212_512_07-4%20Muller.pdf [cit 28.8.2013]
- PALLAS, Ladislav. (1970) *Jazyková otázka a podmínky vytváření národního vědomí ve Slezsku*. Ostrava: Profil.
- PODOBA, Juraj. (2009) Identita a moc: etnický konflikt v kontexte transformačných procesov. KILIÁNOVÁ, G., KOWALSKÁ, E., KREKOVIČOVÁ, E.(eds.) *My a tí druhí v modernej spoločnosti*. Bratislava: Veda, ISBN978-80-224-1025-0, s. 562 - 563.
- PETRÁŠ, René.(2007) *Menšiny v komunistickém Československu. Právní a faktické postavení národnostních menšin v českých zemích v letech 1948-1970*. Praha: Eurolex Bohemia, s.88 - 250.
- PETRÁŠ, René., PETRŮV, Helena., SCHEU. H.Ch. (eds.) (2009) *Menšiny a právo v ČR*. Praha: Auditorium, ISBN 978-80-87284-00-1.
- POWER, Martina., KUČERA, Rudolf. (2012) Úvod: kategorie identity v současné historiografii. In Rudolf KUČERA a kol. *Identity v českých zemích 19. a 20. století. Hledání a proměny*, Praha: Masarykův ústav AV ČR, s. 9 - 26.

- PROKOP, Radim., ŠRAJEROVÁ, Oľga., SOMMER, Karel., GÍMEŠ, Emil. (1998) *Slováci v České republice po roce 1945*. Opava: Slezský ústav SZM, 199 s. ISBN 80-86101-13-4.
- ROUBAL, Ondřej. (2013) *Když se řekne identita.... regionalní identita III. část*, In: <http://www.socioweb.cz/index.php?disp=teorie&shw=149&lst=103>, [cit. 26.6.2013].
- SIWEK, Tadeusz, KAŇOK, Jaromír. (2000), *Vědomí slezské identity v mentální mapě*. Spisy Filozofické fakulty Ostravské univerzity č. 136, Ostrava 2000, ISBN 80-7042-576-8.
- SIWEK, Tadeusz, KAŇOK, Jaromír. (2001), *Mapa regionální identity českého Slezska*, In ŠrajeroVá, Oľga (Ed) *Otázky národní identity - determinanty a subjektivní vnímání v podmínkách současné multietnické společnosti*. Sborník, Opava: Slezský ústav Slezského zemského muzea, s. 105 -112.
- SOKOLOVÁ, Gabriela. a kol. (1978) *Současný rozvoj národnostních kultur na Ostravsku*. Výsledky sociologického výzkumu v okresech Frýdek-Místek a Karviná, *Průmyslové oblasti 6*, Ostrava: Profil, s. 8 -179.
- SOKOLOVÁ, Gabriela. a kol. (1978 b) *O výzkumu národnostně smíšených pracovních kolektivů*, In *Slezský sborník 76*, č. 4, s. 286 - 303.
- SOKOLOVÁ, Gabriela a kol. (1985) *Nový výzkum interetnických vztahů na Ostravsku*. *Slezský sborník*, č. 1, s. 1 - 23.
- SOKOLOVÁ, Gabriela a kolektiv., (1987) *Soudobé tendence vývoje národností v ČSSR*. Praha: Academia. 216 s.
- SOKOLOVÁ, Gabriela., HERNOVÁ, Šárka., ŠRAJEROVÁ, Oľga. (1996) *Češi, Slováci a Poláci na Těšínsku a jejich vzájemné vztahy*. Opava: Slezský ústav SZM, 191 s. ISBN 80-86101-03-7
- SOKOLOVÁ, Gabriela., (1996 b) *25 let česko-slovenských vztahů v ČR ve světle sociologických výzkumů*. *Slezský sborník 94*, 1996, č. 3, s. 229 - 235.
- SOKOLOVÁ, Gabriela. (1998) *Ohlédnutí za třiceti lety sociologických výzkumů Slezského ústavu v Opavě*. *Slezský sborník 69*, č. 4, s. 285 - 296.
- SOKOLOVÁ, Gabriela. (2002) *Zpracování fondu sociologických výzkumů Slezského ústavu Slezského zemského muzea v Opavě*. *Slezský sborník 100*, č. 3, s. 210-216.
- SOKOLOVÁ, Gabriela., HERNOVÁ, Šárka. (2000) *Národně jazykové vědomí obyvatel národnostně smíšených oblastí České republiky*, Opava, ISBN 80-86224-17-1.
- ŠRAJEROVÁ, Oľga. (2002) *Školská problematika v sociologických výzkumech Slezského ústavu SZM 1967 - 2000. Otázky menšinového školstva*. *Slezský sborník 100*, č. 3, s. 217 - 229.
- ŠRAJEROVÁ, Oľga. (2012) *Slezsko: paměť – identita – región*. SOUKUPOVÁ, B., GODULA-WĘCŁAWOWICZ, R., HROCH, M. (eds). *Společnost českých zemí v evropských kontextech. České evropanství ve srovnávacích perspektivách*. Praha: FHS s. 80–92, ISBN 978-80-87398-20-3.
- ŠRAJEROVÁ, Oľga. (2013) *Marginalizácia sliezskej identity*. SOUKUPOVÁ, Blanka., NOSKOVÁ, Helena., BEDNAŘÍK, Petr. (eds), *Paměť-národ-menšiny-marginalizace-identity I*, Praha: FHS UK, , Svazek 6, s. 71 – 86, ISBN 978-80-87398-43-2.
- ŠRAJEROVÁ, Oľga. (2015) *Historické a aktuálne otázky vývoje národnostných vzťahov, kultúr a identít v národnostne zmiešanej oblasti Sliezska a severnej Moravy, Sliezko: Pamäť- identita- región*. Opava: Slezské zemské muzeum. 182 str. ISBN 978-80-87789-29-2.
- Tabulkové přehledy II. Základní výsledky sociologických výzkumů národnostní problematiky ostravské oblasti* (1997). Opava: SU SZM, 65 s.
- ZICH, František. (Ed), (2003), *Regionální identita obyvatel v pohraničí*. Praha: Sociologický ústav AV ČR, ISBN 80-7330-039-7.
- Závěrečná zpráva z výzkumu národnostních vztahů na Ostravsku. (1972). Studie o vývoji průmyslu a průmyslových oblastí 3*, Opava: Slezský ústav ČSAV, 361 s.

Závěrečná zpráva, Sociologický výzkum otázek slezské identity (2012), jako součást projektu:

„SLEZSKO: PAMĚŤ – IDENTITA – REGION“, číslo grantu: DF11P01OVV018,

jehož hlavním řešitelem je Slezské zemské muzeum v Opavě, Brno: Augur s r o.

Zpráva o situaci národnostních menšin v České republice za rok 2017, Praha

https://www.vlada.cz/assets/ppov/rnm/dokumenty/dokumenty rady/zprava_2017_tiskarna_def.pdf [cit. 10.5.2019]

<http://www.szm.cz/rubrika/92/sbirka/podsbirka-slezskeho-ustavu.html> [10.5.2019]

Krátké představení autora

PhDr. Olga Šrajerová, CSc. (*1953),⁹² vystudovala FF Univerzity Komenského v Bratislavě (PhDr. 1979, CSc. 1986), od r. 1977 pracuje ve Slezském ústavu AV ČR, od r. 1993 Slezský ústav Slezského zemského muzea Opava, jako vědecký pracovník, zabývá se česko-slovenskými dějinami, národnostní otázkou v ČR, interetnickými vztahy po druhé světové válce, otázkami regionální identity a historické paměti, národnostními menšinami, především problematikou postavení Slováků v ČR.

⁹² <http://www.szm.cz/clanek/2159/veda-a-vyzkum/profily-odbornych-pracovniku/phdr-olga-srajerova-csc.html> [cit. 30. 7. 2019]

I.IV ÚZEMNÍ IDENTITA VE SLEZSKU V SOUČASNOSTI – ROZDÍLY V ÚZEMÍ A ROZDÍLY MEZI GENERACEMI⁹³

TERRITORIAL IDENTITY IN SILESIA AT PRESENT – DIFFERENCES IN THE TERRITORY AND DIFFERENCES ACROSS GENERATIONS

Lubor Hruška, Andrea Hrušková

ACCENDO – Centrum pro vědu a výzkum, z.ú.,
Moravská 758/95, 700 30 Ostrava, Česká republika

lubor.hruska@accendo.cz, andrea.hruskova@accendo.cz

Abstrakt:

Cílem příspěvku je prezentovat nepublikovaný rozsáhlý kvalitativní a kvantitativní sociologický výzkum územní identity na území českého Slezska z roku 2018. Výzkum je dále rozšířen o otázky regionální identity, sounáležitost místních obyvatel se Slezskem, kolektivní a historickou paměť i názory obyvatel na krajinu Slezska jako vhodného prostředí k životu. Výzkum si klade za úkol zmapovat, jaký je vztah obyvatel k místu jejich bydliště, jak si uvědomují odlišnosti Slezska od ostatních regionů České republiky a v čem je spatřují, zda jsou na svůj region hrdí, nebo jsou k němu lhostejní. Výzkum obsahoval 10 skupinových diskuzí a strukturované rozhovory s 3 002 respondenty.

Klíčová slova: identita, české Slezsko, prostorová sociologie

Abstract:

The aim of the article is a presentation of the unpublished extensive qualitative and quantitative sociological research of the territorial identity in the territory of Czech Silesia conducted in 2018. The research is extended by issues of regional identity, the sense of belonging of the local population to Silesia region, collective and historical memory, as well as opinions of the inhabitants about the countryside of Silesia as a suitable environment for living. The research aims at mapping the relations of the population to their place of residence. It also evaluates whether they notice any differences between Silesia and other regions of the Czech Republic, and whether they are proud of their region, or are unconcerned to it. The research was based on 10 focus group discussions, and on structured interviews with 3,002 respondents.

Key words: identity, Czech Silesia, spatial sociology

1 Úvod

Téma identity je v současné odborné literatuře velice populární. Vyjadřují se k němu sociologové, psychologové, etnografové, historici, geografové a experti z dalších oborů. Je zřejmé, že se z tématu identity vyvinul multidisciplinární koncept. Pojem identita (z lat. *identicus* = totožný, stejný) je odborníky užíván v různých významových variantách. Obecně se konceptem identity v sociologických teoriích zabývá např.

⁹³ Příspěvek je zpracován v rámci projektu „VELKÝ HISTORICKÝ ATLAS ČESKÉHO SLEZSKA - Identita, kultura a společnost českého Slezska v procesu modernizace s dopadem na kulturní krajinu“ (identifikační kód projektu: DG18P02OVV047), je financován z účelové podpory z Programu aplikovaného výzkumu a vývoje národní a kulturní identity (NAKI II) z Ministerstva kultury.

Holubová (2016), která provedla exkurz do vývoje původního významu pojmu identita a z pohledu sociologie identifikovala několik zajímavých, aktuálních teoretických dilemat. Za nejvýraznější sociologické dilema u identity lze považovat antinomii, statika x dynamika. Statický význam identity odkazuje k původnímu významu tohoto pojmu, tedy k identitě, která je stálá a v čase neměnná (silná konceptualizace identity). Dynamická identita se naopak vyznačuje svou proměnlivostí v čase a kontextu, je konstruovaná, nestálá a neustále obnovovaná (slabá konceptualizace identity). Silné koncepce reprezentují původní, esencialistický význam identity, jehož předpoklady jsou dnes považovány za velmi problematické (Holubová, 2016, str. 34):

1. *Identita je něco, co vlastní všichni lidé, co by měli vlastnit, co všichni lidé hledají.*
2. *Identita je něco, co vlastní, nebo by měly vlastnit, všechny skupiny (etnické, národní, rasové a další).*
3. *Identita je něco, co mohou lidé i skupiny vlastnit, aniž by si to uvědomovali.*
4. *Kolektivní identita je založena na představě jasných hranic mezi „my“ a „oni“ a na homogenitě vlastní skupiny.*

Konstruktivistická východiska, která patří mezi slabé koncepce a v současnosti převládají, jsou rovněž považována za diskutabilní. Konstruktivní koncepty nahlíží na identitu jako na konstruovanou, proměnlivou, roztržštěnou, nestabilní a multiplicitní, čímž se stalo, že termín ztratil svůj původní analytický přínos. Přesto po teoretické stránce lze konstruktivistický koncept, který představuje proud současných úvah o identitě, považovat za přínosný (Brubaker a Cooper, 2000, str. 1–11 citováno dle Holubové, 2016).

Při rozboru myšlenkových směrů v sociologických teoriích je nutné pro potřeby článku uvést obecný způsob vymezení osobní a kolektivní identity. Definovat osobní identitu člověka znamená nahlížet na daného jedince jako na jedinečnou entitu odlišnou od ostatních. Skupinové (tj. kolektivní) identity jsou pak jednoduše založeny na členství jednotlivců v určitých sociálních skupinách (např. národ, sociální třída a další). (Holubová, 2016).

Tento příspěvek v teoretickém kontextu vychází oproti výše uvedeným sociologickým teoriím ze sociologie lidských sídel (Musil, 1996) respektive z prostorové sociologie (Hruška-Tvrđý, 2012), která mapuje sociální procesy lidských interakcí v prostoru a v čase⁹⁴ a zároveň tím navazuje na sociologický pojem územní identita. Dichotomie na pozadí územní identity společenství, se kterým se obyvatelé ztotožňují, se projevuje vymezením vztahu „my“ a „oni“. Vychází z pocitu sounáležitosti s územím a má hierarchický charakter, tzn., že s využitím empirického pragmatismu u skupinových identit v prostorovém kontextu je možné územní identitu vymezovat od nejnižší úrovně sousedství až k úrovni lokálního či regionálního společenství,⁹⁵ případně i větších územních celků (např. stát, Evropa).

Za nejnižší úroveň pro vymezování územní identity lze považovat kategorii sousedství, což je relativně malá skupina osob žijící/bydlící v těsné blízkosti na malém území (několik sousedních domů, obytný blok, část obce), udržující specifický druh sociálních vztahů. Dle Kotačky (1996) lze mezi základní funkce sousedství uvést:

1. ceremoniální funkce (potvrzující příslušnost k sousedské jednotce; minimálním projevem je vzájemný pozdrav);
2. ochrana a pomoc (v zásadě neformálně a bezplatně poskytovaná, jednostranná nebo oboustranná);
3. kooperace (většinou svépomocného rázu);
4. společenský styk samoúčelné povahy;
5. předávání informací;
6. sociální kontrola (neformální dohled nad dodržováním norem sousedského i obecného společenského chování);

⁹⁴ *Studuje jednotlivé procesy v čase, a to od procesů dlouhodobých (desítky až stovky let), které vytvářely strukturu osídlení, přes procesy střednědobé (měsíce až desítky let), tj. např. formování komunitních vazeb a kategorie sousedství, k procesům krátkodobým, ovlivňujícím každodenní pohyb člověka v prostoru. (Hruška-Tvrđý, 2012, str. 11)*

⁹⁵ *„Lokální a regionální identita je specifickým případem identity - individuální i sdílené, tj. skupinové - a lze ji definovat jako vnitřní pocit příslušnosti k určitému územnímu společenství lidí i k území samotnému; Prostorová identita obecně je tedy určitým povitým vztahem jednotlivce či skupiny obyvatel k přírodnímu, sociálnímu i politickému prostoru, který je jím nebo jimi obýván a s nímž jsou relativně dobře obeznámeni (zejména z hlediska společenství lidí, kultury, historie, krajiny, způsobu života a mentality lidí). Takovýto životní prostor jedince či skupiny je však i jedním z významných identifikačních znaků pro naše okolí, neboť představuje informaci nejen o určitém způsobu života, ale i o postojích a hodnotách jeho obyvatel.“ (Patočka, Heřmanová, 2008, str. 122)*

7. socializace (neformální působení komunity na rodinu a děti, neformální společenské kontakty, komunikace, prevence před sociálním vyloučením u osamělých jedinců apod.).

Územní identita v kategorii sousedství je jedním z předmětů výzkumu prezentovaného v tomto článku. Spolu s počtem a hustotou sousedských sítí, s intenzitou a funkčním bohatstvím lidských interakcí se skupinová územní identita obyvatel zvyšuje. Intenzita, funkční spektrum a význam sídla pro jeho členy a pro širší společnost jsou historicky proměnlivé a liší se také v závislosti na velikosti a funkcích sídla (větší význam mívá sídlo v malých venkovských obcích, tvořících vlastně jedinou sousedskou skupinu), na délce trvání sousedství (rozdílné funkce má ve starších obytných čtvrtích měst a v nových „sídlišťích“), na charakteru zástavby (rodinné domky – „činžáky“) a sociální skladbě obyvatel (např. zvláštní význam mělo sousedství v tradičních dělnických čtvrtích). (Kotačka, 1996)

Mezi další faktory, které zesilují územní identitu, lze považovat dlouhodobost pobytu, existenci historicky významného objektu, kulturní památky, lidové (nebo i moderní) architektury, svázanost místa se slavnými rodáky, existenci tradic, harmonické životní prostředí a fungující infrastrukturu, generační zakořeněnost (fyzicky projevna např. rodovými jmény na hřbitově, názvy ulic, pamětními deskami), jedinečnost prostředí a krajiny (Patočka, Heřmanová, 2008, str. 122).

Při kartografickém vymezení územní identity lze využít mentální mapy obyvatel. Například Kaňok a Siwek (2001) tímto způsobem zjišťovali, jak obyvatelé vymezují Slezsko. Tyto výsledky porovnali se skutečným historickým vymezením Slezska, největší shoda byla nalezena u starších obyvatel, kteří pocházeli z daného území (autochtonní složka obyvatelstva). Jádrem Slezska ve vědomí svých obyvatel jsou podstatné 2 části, Opavsko/Hlučínsko a Karvinsko/Těšínsko. Jak dále uvádí Siwek, Kaňok (2001, str. 83): „... *další oblasti českého Slezska jsou považovány za jeho součást méně často a jeho okrajové oblasti jako Jesenícko na západě a Odersko na jihu dokonce zcela výjimečně, v méně než ve 30 % případů. Velká část Slezska ve vědomí svých obyvatel je pouze periferií velmi malého jádrového území.*“

2 Metodologie

Pro sociologický výzkum byl zvolen smíšený metodologický přístup (např. Creswell, 2002), který komplementárně kombinuje kvantitativní a kvalitativní metody za účelem vyšší validity výzkumu. Konkrétně bylo realizováno kvalitativní šetření formou skupinových diskuzí (Focus Groups, dále jen FG) dle připraveného scénáře. V rámci tohoto výzkumného designu byly v roce 2018 provedeny skupinové diskuze v 5 oblastech (Jeseníky, Opavsko, Hlučínsko, Ostravsko, Těšínsko). Cílové skupiny byly zaměřeny jednak na osoby zajímaví se o historii území, ve kterém žijí, členy místních spolků a v druhém případě na mládež ve věku 14 až 17 let, navštěvující místní školy. Celkem se konalo 10 skupinových diskuzí, jejichž cílem bylo zjistit, v jakých kategoriích cílové skupiny vnímají územní identitu, jaký mají vztah k území, kde žijí, jaké změny v území pozorují, jak vidí budoucnost v území, kde žijí. Z FG byl pořízen anonymizovaný zvukový záznam, který byl následně přepsán.

Druhým přístupem bylo kvantitativní reprezentativní šetření, které proběhlo formou osobních standardizovaných rozhovorů se zápisem do záznamového archu (Face to Face) metodou CAPI/PAPI. Cílem průzkumu bylo získat validní data, na základě kterých byly identifikovány faktory, které se podílejí na formování národní a kulturní identity obyvatel tohoto národnostně smíšeného regionu. Dotazy směřovaly na tyto oblasti: např. jaký je vztah obyvatel k regionu, ve kterém žijí, jaká je jejich historická paměť, jak vnímají vztahy k území a k národní identitě. Průzkum proběhl na území českého Slezska a v moravských částech Moravskoslezského kraje (dále jen MSK). Výběr respondentů proběhl stratifikovaným víceetapovým náhodným výběrem dle pohlaví, věku a 8 podoblastí, a to: Těšínské Slezsko, Ostravsko (moravská a slezská část), Opavsko, Hlučínsko, Jeseníky (část v Moravskoslezském kraji a část v Olomouckém kraji, dále jen OLK). Kontrolní/referenční skupina byla tvořena obyvateli moravské části Moravskoslezského kraje (viz obrázek níže). Objektem výzkumu byli všichni obyvatelé ve věku 18 let a více, žijící na sledovaném území historického českého Slezska a moravské části MSK. V oblasti k 1. 1. 2019 žilo 1 241 629 obyvatel, z toho ve slezské části území 906 948 obyvatel (pro vymezení oblasti bylo využito územní dělení dle obcí, u 16 obcí, kterými prochází hranice Slezska je počet obyvatel počítán dle vrstvy adresních bodů RUIAN). Základní soubor osob ve věku 18 a více let tvoří 1 050 630 obyvatel, z toho 769 554 obyvatel žije na území českého Slezska. Výběrový soubor tvoří 3 002 respondentů. Výsledky jsou váženy dle věku, pohlaví a podoblastí. Pro výpočet charakteristik za

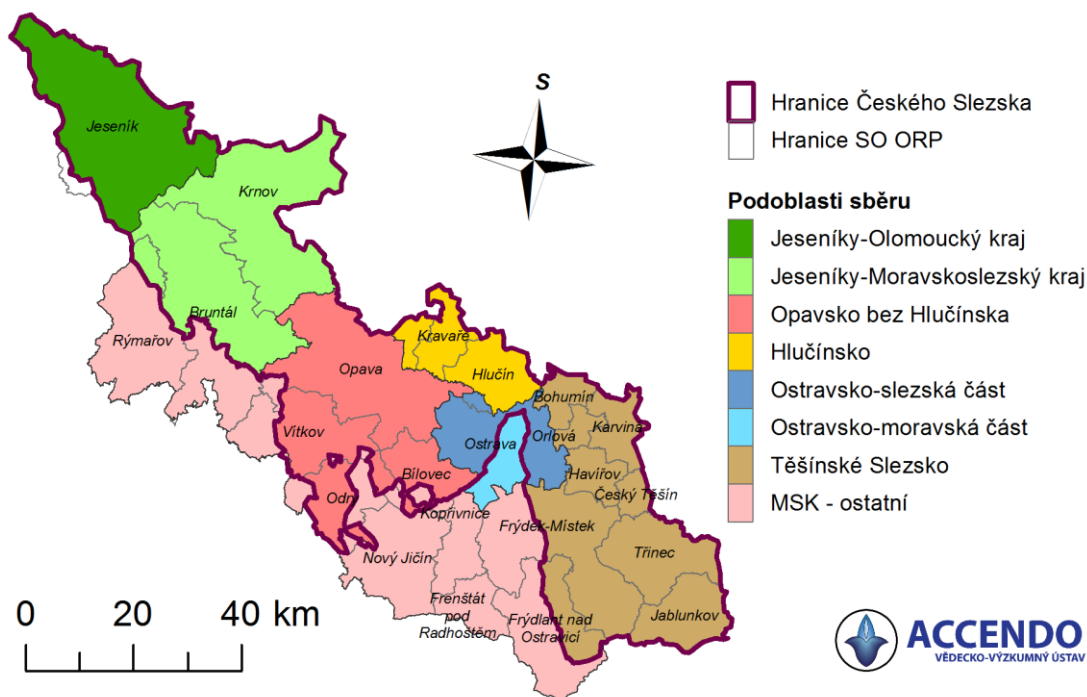
celé české Slezsko byly hodnoty převáženy dle podoblastí, věku a pohlaví, tak, aby se jednalo o reprezentativní soubor (odstranění vlivu stratifikace).

3 Vymezení předmětu výzkumu

3.1 PROSTOROVÉ VYMEZENÍ ZKOUMANÉ OBLASTI

Předmětem výzkumu ve zkoumané oblasti byli obyvatelé žijící na území českého Slezska. Jako kontrolní skupina pro komparaci byla zvolena zbývající moravská část Moravskoslezského kraje. Oblast českého Slezska je velice rozmanitá, a to jak z přírodního charakteru oblastí (od horských oblastí Jeseníků a Beskyd až po oblast Ostravské pánve), tak i charakterem struktury osídlení z hlediska historických vlivů. Na základě těchto charakteristik bylo vymezeno 5 oblastí a 1 oblast referenční, které jsou dále rozděleny na 8 podoblastí (pro tuto úroveň byla provedena stratifikace).

Obrázek 1: Vymezení podoblastí

Zdroj: ACCENDO, 2019

Tabulka 1: Vymezení podoblastí

Oblasti	Podoblasti	Odůvodnění	MSK
1/Těšínské Slezsko	1/Těšínské Slezsko	Česká část Těšínského Slezska je území bývalého Těšínského knížectví, která je na západě ohraničena toky řek Ostravice a Odry a na východě současnou státní hranicí. Na území žije přibližně 10 % obyvatelstva polské národnosti a některé obce jsou dvojjazyčné.	Ano
2/Opavsko	2/Opavsko bez Hlučínska	Oblast v okolí města Opavy, historického a správního centra českého Slezska, které do současnosti vytváří přirozený mikroregion se spádovou oblastí, která částečně zasahuje i na Kravaňsko (tj. součást oblasti Hlučínska).	Ano
3/Hlučínsko	3/Hlučínsko	Po Slezských válkách byla tato oblast od roku 1742 součástí Pruska a v roce 1920 připojena zpátky k Československu na základě Versailleské mírové smlouvy. V letech 1938 - 1945 se stává součástí Německé říše, po roce 1945 součástí Československa, odsun Němců byl zde minimální, cca 10 % populace.	Ano
4/Jesenicko	4a/Jeseníky – část MSK	Bývalé Sudety s převahou německého obyvatelstva, které zde přišlo v 13. až 14. století, během cílené „Velké východní kolonizace“ na pozvání Přemysla Otakara II. Po jejich odsunu v roce 1945 byla oblast dosídlena českým, moravským, slovenským obyvatelstvem, dále pak Rumuny, Řeky a volyňskými Čechy a dalšími skupinami obyvatel.	Ano
	4b/Jeseníky – část OLK		Ne
5/Ostravsko	5a/Ostravsko-slezská část	Relativně mladá oblast, jejíž význam vzrostl především s rozvojem těžby uhlí v 19. století, s hospodářským centrem tvořeným především městy Moravská Ostrava a Slezská Ostrava. Města historicky ležela ve dvou zemích ve Slezsku a na Moravě. Tendence k vytvoření Velké Ostravy byly i před 1. světovou válkou, ale konkrétní podobu získala až po roce 1918. Orgány veřejné správy se nedokázaly dohodnout na vytvoření Velké Ostravy, proto k 1. 1. 1924 bylo k Moravské Ostravě připojeno pouze 6 obcí, které ležely na Moravě). Velká Ostrava vznikla až po obsazení Německem, kdy v roce 1941 bylo vládním nařízením číslo 236/1941 Sb. rozhodnuto o připojení Slezské Ostravy a dalších 7 obcí ze Slezska a 4 obcí z Moravy ke městu Moravské Ostravě. V současnosti na základě migračních procesů od roku 1950 zmizel rozdíl mezi moravskou a slezskou částí, rozdíly zůstávají pouze v charakteru zástavby. V moravské části Ostravy se nacházejí rozsáhlá panelová sídliště Hrabůvka, Dubina a Vyškovice, kde je koncentrováno velké množství obyvatel.	Ano
0/ Referenční oblast (kontrolní skupina)	5b/Ostravsko-moravská část	Pro porovnání odlišnosti obyvatel českého Slezska byla zvolena kontrolní skupina žijící v referenční oblasti na území moravské části Moravkoslezského kraje, kde žije 32,3 % obyvatel kraje.	Ano
	8/V jiné části MSK		Ano

Zdroj: ACCENDO, 2019

3.2 VYMEZENÍ VĚKOVÝCH KOHORT

Výběrový soubor kvantitativního výzkumu byl stratifikován dle třech věkových kohort:

- 18 - 34 let: Je tvořený generací narozenou mezi lety 1984 až 2000, která v současné době studuje nebo má první zkušenosti v zaměstnání a prošla vzdělávacím procesem po roce 1989.
- 35 - 64 let: Je tvořený generací narozenou mezi lety 1954 až 1983, která je v současné době v produktivním věku a prošla vzdělávacím procesem na ZŠ před rokem 1989, nejsilněji jsou v této kohortě zastoupeny silné populační ročníky narozené v roce 1970 až 1975 (tzv. Husákovy děti).
- 65 let a více: Je tvořený generací narozenou před rokem 1953, která je v současné době v postproduktivním věku, jedná se především o silné poválečné ročníky.

4 Výsledky kvalitativního výzkumu

V rámci kvalitativního výzkumu byly provedeny FG v 5 oblastech (Jeseníky, Opavsko, Hlučínsko, Ostravsko, Těšínsko). Cílové skupiny byly zaměřeny jednak na generaci v produktivním a v postproduktivním věku a v druhém případě na mládež ve věku 14 až 17 let navštěvující místní školy. Na základě kvalitativního výzkumu byly identifikovány významné rozdíly mezi FG dle generací i dle zkoumaných oblastí, závěry lze shrnout následovně:

1. **Generace ve věku 14 až 17 let** se málo zajímá o skupinovou územní identitu. Silnější vztah mají pouze k bezprostřednímu území, kde žijí. Slezskou identitu téměř nevnímají, téma považují za archaické a pro jejich budoucnost nepodstatné. Někteří představitelé této generace se identifikují s evropskou identitou. Velmi obtížně vymezovali historické území českého Slezska. Neznali historické osobnosti, taktéž neznali historické události vztahující se k tomuto území s výjimkou oblasti Těšínska. Slabá

územní identita se zde projevila také v relativně malé znalosti lokálních pověstí s výjimkou oblasti Těšínska. Mezi významné osobnosti v území řadili především sportovce, současné lokální hudebníky, bývalé úspěšné absolventy z jejich školy. Znalost tradičních jídel byla spojena s především s českou kuchyní většinou bez regionálních specifik. V preferovaných jídlech byly zřetelné globalizační trendy (kebab, tortilla, čína) bez rozdílu mezi zkoumanými oblastmi. Při hodnocení se projevila hierarchická úroveň územní identity a to při dotazu jakou svou národnost by uvedli při sčítání lidu domů a bytů, vycházela převažující tvrzení, že se považují především za občany České republiky a uvedli by českou národnost.

2. **Generace obyvatel v produktivním a postproduktivním věku** se oproti mladší generaci výrazně zajímala o území, ve kterém žijí. Při FG byla daleko vyšší dynamika sociálních interakcí. Všechny FG mimo Ostravské znali místní pověsti, znali krajová jídla, znali historii svého území, znali historické i současné osobnosti, které pocházely ze zkoumaného území. Většina dotazovaných znala nebo byla přímo účastníky zájmových spolků. Z hlediska územní identity pociťovali nejsilnější vztah k lokálnímu společenství, kde žijí, tj. Těšíňáci, Opaváci, Pražáci. Při FG ve Vrbně pod Pradědem nebyla identifikována příslušnost k oblasti Jeseníků, ale byla zde přítomna identita k územně menším celkům např. Vrbeňáci, Železnáci (místní část Vrba, původně samostatná hutnická osada do roku 1960). V další hierarchii bylo zmiňováno Slezsko až následovně Česká republika, to platí ve všech zkoumaných oblastech s výjimkou Ostravska a Jesenicka, tzn. v oblastech s velkou migrační výměnou. Jesenicko bylo nově osídleno po odsunu Němců po 2. světové válce. Ostravsko bylo výrazně migračně získané do roku 1989, což bylo způsobeno rozvíjejícím se průmyslem, který vytvářel velký počet pracovních míst a nabízel možnosti bydlení. Obyvatelstvo přicházelo z celého Rakousko-Uherska (především z Haliče) a poté z celého Československa. U Ostravy je nízká příslušnost ke Slezsku dána i tím, že na slezském území žije jen 40,3 % obyvatel.
3. **Na Jesenicku**, kde došlo ze zkoumaných oblastí k historicky nejrozsáhlejší výměně obyvatelstva po 2. světové válce, se prokázala nejslabší identita ke Slezsku, oproti tomu zde měli obyvatelé vyšší územní identifikaci s místem, kde žijí. Územní skupinová identita byla především na úrovni sousedství, a to u osob starších 18 let. Generace 14 – 17 let deklarovala ochotu odejít z území na vzdálenější vysoké školy, bez větší ochoty se vrátit zpět. Z hlediska spolkové činnosti navštěvovali sportovní oddíly, zájmovou kulturně-uměleckou činnost, mládež z menších obcí se pravidelně zapojovala do činnosti dobrovolných hasičů. Zástupci starší generace uváděli velké zapojení do spolkové činnosti, projevovali velký zájem o historii místa, ve kterém žijí, vydávají publikace s informacemi a fotografiemi, které sesbírali. V území nebyla zástupci obou generací uváděna folklorní činnost.
4. Nejnižší územní identita byla nalezena **na Ostravsku** s minimální znalostí lokálních specifik, pověstí a tradičních jídel, a to jak v generaci 14 - 17 let, tak i v generaci v produktivním a postproduktivním věku. Většina účastníků FG se nenarodila v Ostravě. Účastníky FG tyto informace nezajímal. Účastníci neznali lokální pověsti, neznali historické události. Nikdo z dotazovaných osob u obou generací neznal pověst o vzniku Ostravy ani o původu symbolu bílého koně ve znaku města. Rovněž nikdo neznal historickou událost, která vedla ke vzniku „Velké Ostravy“. Často na dotazy k Ostravě uváděli znalosti z míst, odkud se přistěhovali. Projevovala se u starší generace původní územní identita, kterou si s sebou přinesli do Ostravy. U mládeže, která neznala tradice, se tato skutečnost projevovala tím, že u nich žádná nová územní identita k městu Ostrava nevznikla. Účastníci FG Ostravu považují za moderní průmyslové město, ve kterém bydlí a mají zde školu, práci, volnočasové aktivity. K Ostravě převládá kladný vztah, ale velmi slabá územní identita.
5. Nejsilnější územní identita vykazující specifické odlišnosti byla na Opavsku, Hlučínsku a na Těšínsku.
 - a. **Na Opavsku** je územní identita výrazně svázána s městem Opavou. Přestože město mělo výrazný podíl Němců, uchovali si Opavané silný citový vztah k městu a jeho historii, projevuující se hrdostí na život v Opavě. Obě generace vymezovaly svou identitu formou dichotomie „my“ a „oni“ vůči průmyslové Ostravě.
 - b. **Na Hlučínsku** byla patrná výrazná územní dichotomie v oblasti identity „my“ a „oni“ v jiné dimenzi. „Oni“ jsou všichni ti, kteří nepocházejí z Hlučínska, tzn. ti, kteří nejsou Pražáci. Toto vymezování se projevuje i v specifickém nářečí, tzn., mluví zde „po našimu“, v mluvě je velké množství germanismů. Obyvatelé jsou hrdí na svou odlišnost, kterou považují za kvalitu v důslednosti, dodržování společenských pravidel, hospodárnost, která pramení z historického vlivu pruské kultury. V území je silný vliv katolického náboženství a tradic.

- c. **V Těšínsku** bylo identifikováno silné vymezování se obyvatel vůči polskému vlivu. Dichotomie „my“ a „oni“ byla identifikována ve 2 dimenzích. Jednak vymezení se vůči Polsku a slaběji vůči Ostravě, tzv. nejsou to ostravští chachaři. Obyvatelé byli hrdí na svou kulturně historickou minulost, kterou považují za významnou oproti průmyslové Ostravě. Je zde rovněž specifické nářečí, tzn., mluví zde „po našimu“, ale v mluvě převažují polská slova a intonace. Obě generace zde vykazovaly velmi dobrou znalost historických událostí, osobností, pověstí, významných míst a tradičních jídel. Oproti Opavsku a Hlučínsku je zde stále přítomná otázka národního uvědomění a potřeba vymezovat se proti polským vlivům. Je patrné, že polské aktivity zde aktivizují také českou stranu. Zajímavá je zde koexistence katolických a protestantských náboženských skupin.

U všech skupin bylo identifikováno hierarchické vymezování území identity. Slezská identita byla identifikována u starší generace na Těšínsku, Opavsku a na Hlučínsku, kde byla spojena s identitou Prajzskou. Byly identifikovány velmi výrazné rozdíly mezi zkoumanými generacemi, pouze v oblasti Těšínska byla identifikována větší podobnost v postojích obou generací. Byla identifikována výrazná specifika mezi zkoumanými oblastmi. Pouze u generace ve věku 14 až 17 let byla identifikována větší míra podobnosti mezi jednotlivými zkoumanými oblastmi v postojích a názorech, dokazující silnější vliv globalizačních procesů na mladou generaci.

5 Výsledky kvantitativního výzkumu

5.1 IDENTITA

Ve výsledcích kvantitativního výzkumu se potvrdilo, že územní identita má skutečně hierarchický charakter. Obyvatelé českého Slezska se primárně identifikují s místem, kde žijí (54,8 %), sekundárně s Českou republikou (21,7 %), terciárně pak s historickou zemí – Čechy, Morava, Slezsko (17,7 %). Nejméně se identifikovali se světem (2,6 %) a následně s Evropou (3,3 %). Zcela zřetelná hierarchie územní identity od lokálního ke globálnímu se projevila při společném vyhodnocení otázek (vícenásobná otázka), k čemu pociťujete nejsilnější příslušnost a k čemu na 2. místě. Nejslabší příslušnost byla pociťována k větším územním celkům, a to ČR, Evropa, svět jako celek. Z toho je patrná výrazná variabilita odpovědí mezi respondenty. 21,7 % má nejsilnější příslušnost k ČR a oproti tomu 30,1 % nejsilnější příslušnost (viz následující tabulka).

Tabulka 2: Územní identita obyvatel českého Slezska

	Místo nebo obec, kde žijete	Čechy, Morava nebo Slezsko	Česká republika	Evropa	Svět jako celek
Nejsilnější příslušnost (1. místo)	54,8%	17,7%	21,7%	3,3%	2,6%
Příslušnost na 2. místě	20,8%	42,6%	26,6%	8,2%	1,9%
Nejsilnější příslušnost	9,2%	7,6%	30,1%	28,8%	24,4%
1 a 2 místo*	73,7%	58,5%	47,1%	11,1%	4,3%

Zdroj: ACCENDO, SZM, Sociologické šetření oblasti českého Slezska, 2019

Pozn.: * zpracováno jako vícenásobná otázka, tzn. podíl respondentů, kteří danou odpověď uvedli na prvním nebo druhém místě.

Otázky: D8a K čemu pociťujete nejsilnější příslušnost? (1. místo) D8b A k čemu na druhém místě? (2. místo)

D8c A k čemu příslušnost nejsilnější?

Obyvatelé českého Slezska starší 65 let pociťují nejsilnější územní identitu k místu nebo k obci kde žijí (56,6 %), na rozdíl od obyvatel ve věku 18 – 33 let, kde tento podíl činí 51,4 %. Mladší obyvatelé ve věku 18-34 let se oproti starším věkovým skupinám méně identifikují s historickou zemí (Čechy, Morava, Slezsko), ale více se identifikují Českou republikou, s Evropou a světem jako celkem. Tyto rozdíly mezi věkovými kohortami jsou statisticky významné, měřeno χ^2 testem na hladině významnosti 0,05 (viz následující tabulka). Při podrobnější analýze vlivu věku lze potvrdit statisticky významný vztah věku a úrovně hierarchie územní identity, tj. s rostoucím věkem roste identita k nejbližšímu území (viz příloha obrázek č. 4).

Tabulka 3: Nejsilnější územní identita obyvatel českého Slezska dle věku

Věková kohorta	Místo nebo obec, kde žijete	Čechy, Morava nebo Slezsko	Česká republika	Evropa	Svět jako celek
18-34 let	51,4%	13,3%	23,8%	6,4%	5,1%
35-64 let	56,4%	20,1%	20,6%	1,5%	1,4%
65 let a více	56,6%	19,6%	20,6%	2,2%	,9%

Zdroj: ACCENDO, SZM, Sociologické šetření oblasti českého Slezska, 2019

Pozn.: Znění otázky: D8a K čemu pocítujete nejsilnější příslušnost? Byly identifikovány statisticky významné rozdíly mezi věkovými kohortami (měřeno χ^2 testem na hladině významnosti 0,05), míra asociace Cramerovo V dosahuje hodnoty 0,133.

Nejsilnější územní identitu ve všech zkoumaných podoblastech obyvatelé vnímají k místu, kde žijí, zejména pak v moravské části MSK bez Ostravska (69,0 %), na Opavsku bez Hlučínska (66,9 %). Nejslabší územní identita k místu, kde žijí, je v Jeseníkách (část v MSK) a v moravské části Ostravska, v těchto podoblastech je silnější vliv územní identity k ČR. Právě Jeseníky se vyznačují výrazným rozdílem mezi částí, která patří k MSK a částí, která patří k OLK. Rozdíly mezi podoblastmi jsou statisticky významné. Pro robustnější vyhodnocení územní hierarchie identity v jednotlivých podoblastech byly spojeny otázky s první a druhou nejsilnější příslušností k území se zohledněním příslušnosti k věkové kohortě (viz příloha tabulka č. 11).

Tabulka 4: Nejsilnější územní identita obyvatel dle podoblastí

Podoblast	Místo nebo obec, kde žijete	Čechy, Morava nebo Slezsko	Česká republika	Evropa	Svět jako celek
Těšínské Slezsko	55,8%	16,9%	21,9%	2,6%	2,8%
Opavsko bez Hlučínska	66,9%	13,5%	14,3%	4,5%	,8%
Hlučínsko	57,8%	20,4%	15,9%	4,8%	1,0%
Jeseníky (část v MSK)	42,9%	22,1%	33,3%	,5%	1,1%
Jeseníky (část v OLK)	56,3%	33,8%	9,2%	,3%	,3%
Ostravsko-slezská část	50,2%	19,1%	24,0%	3,2%	3,5%
Ostravsko-moravská část	49,8%	12,2%	33,6%	2,4%	2,0%
Moravská část MSK bez Ostravska	69,0%	16,0%	11,5%	1,6%	1,9%

Zdroj: ACCENDO, SZM, Sociologické šetření oblasti českého Slezska, 2019

Pozn.: Byly identifikovány statisticky významné rozdíly mezi věkovými kohortami (měřeno χ^2 testem na hladině významnosti 0,05), míra asociace Cramerovo V dosahuje hodnoty 0,106. Otázka: D8a K čemu pocítujete nejsilnější příslušnost?

Nejvýznamnější hodnotou v místě bydliště je u obyvatel českého Slezska vnímání lokality jako domova, následují přátelé, příznivé životní prostředí, příbuzní, dobré mezilidské vztahy a založení rodiny, více viz tabulka níže. Při podrobnější analýze jsou statisticky významné rozdíly v odpovědích mezi podoblastmi i věkovými skupinami. Obyvatelé nad 25 let ze 49,6 % hodnotí obec jako svůj domov, obyvatelé 25 a méně let jen ze 40,6 %. Z hlediska podoblastí v českém Slezsku jsou podobné postoje v obou částech Jeseníků, kdy obyvatelé nad 25 let z 57,6 % považují obec, jako svůj domov, za velmi významné (podrobněji viz příloha, obrázek č. 5).

Tabulka 5: Co je pro Vás ve vaší obci/městě významné pro obyvatele českého Slezska

	Velmi významné	Významné	Méně významné	Netýká se mě to
Je tu můj domov	49,3%	36,9%	11,4%	2,4%
Žijí/žili zde moji rodiče	30,9%	34,2%	20,9%	13,8%
Založil/a jsem zde rodinu	39,0%	28,5%	13,9%	18,3%
Mám tu příbuzné	33,6%	43,1%	19,6%	3,6%
Mám tu přátele	38,3%	43,8%	14,3%	3,3%
Mám zde dobrou práci	26,6%	32,8%	14,9%	24,9%
Příznivé životní prostředí	29,1%	48,2%	20,6%	1,8%
Dobré vztahy mezi lidmi	26,4%	49,7%	20,9%	2,8%
Zvykl/a jsem si	30,1%	36,5%	23,0%	10,0%
Nemám kam jít	12,2%	12,2%	18,3%	56,5%

Zdroj: ACCENDO, SZM, Sociologické šetření oblasti českého Slezska, 2019

Pozn.: D1 Co je pro Vás ve vaší obci/městě významné a co méně významné?

5.2 KRAJINA A PROSTOROVÉ VZTAHY

Jeden z faktorů, který ovlivňuje územní identitu, je vliv krajiny na obyvatele podoblastí. Ve vnímání krajiny se nejvíce odlišují obyvatelé části Jesenicka v OLK, kteří pozitivně hodnotí krajinu, ve které žijí (tj. pěkná, přirozená, výjimečná, harmonická, naše). Podobně pozitivní hodnocení mají obyvatelé části Jesenicka v MSK, Opavska bez Hlučínska. Naopak nejhůře vnímají své okolí obyvatelé moravské části Ostravy a slezské části Ostravy. Obyvatelé Hlučínska hodnotí svoji krajinu jako pěknou, naši, tradiční, ale chybí jim zde významné krajinné dominanty (viz níže uvedená tabulka a grafické vyjádření je v příloze obrázek 6).

Tabulka 6: Jak na obyvatele působí krajina v místě, kde žijí, dle podoblastí

Kategorie (0/100)	Těšínské Slezsko	Ostravsko-moravská část	Ostravsko-slezská část	Opavsko bez Hlučínska	Hlučínsko	Jeseníky (část v MSK)	Jeseníky (část v OLK)	Jiná část MSK	Sig.	Eta ²
městská / venkovská	51,8	30,9	40,3	64,5	56,7	58,2	69,3	57,8	0,000	0,123
obyčejná / výjimečná	53,3	41,9	47,7	57,0	52,6	63,0	73,7	48,7	0,000	0,118
hlučná / tichá	51,4	36,3	40,5	58,9	49,9	51,0	63,9	47,2	0,000	0,085
umělá / přirozená	59,6	48,7	53,7	67,3	55,9	64,7	76,1	62,2	0,000	0,085
ošklivá / pěkná	65,4	52,7	63,0	71,7	67,2	72,4	80,8	66,5	0,000	0,078
narušená / harmonická	57,1	44,9	50,8	61,2	51,8	63,0	73,3	54,5	0,000	0,075
moderní / tradiční	54,9	46,9	51,4	62,0	59,8	57,1	70,1	54,0	0,000	0,060
málo bezpečná / bezpečná	63,1	45,5	50,9	65,3	56,0	63,1	61,8	59,0	0,000	0,059
cizí / naše	66,7	60,9	67,0	70,4	64,4	77,5	70,9	68,6	0,000	0,035
stabilní / proměnlivá	53,8	50,9	54,2	47,2	49,6	50,7	58,4	51,3	0,000	0,016
prázdná / přeplněná	55,6	55,1	57,1	50,7	54,3	53,2	59,7	53,7	0,000	0,012
zaostalá / vyspělá	57,9	56,4	58,8	56,0	56,1	60,0	60,8	54,7	0,000	0,008

Zdroj: ACCENDO, SZM, Sociologické šetření oblasti českého Slezska, 2019

Pozn.: B4 Jak na Vás působí okolní krajina, ve které žijete?

Nejmenší rozdíly v hodnocení krajiny mezi podoblastmi jsou ve sféře vyspělosti, kde se hodnocení na škále 0 až 100 pohybuje mezi 55-61, a přeplněnosti/prázdnosti (51-60), nejvíce rozdílné je hodnocení podoblastí podle typu krajiny jako venkovské/městské (31-69) a hodnocení na škále obyčejná/výjimečná (42-74), u těchto dvou ukazatelů je procento vysvětleného rozptylu vlivem podoblastí podle koeficientu Eta² 12%, u dalších 4 ukazatelů je míra asociace koeficientu Eta² 8%, jedná se o hodnocení krajiny na škále hlučná/tichá (36-64), umělá/přirozená (49-76), ošklivá/pěkná (53-81) a narušená/harmonická (45-73).

Jeden z projevů územní identity obyvatel je i v ochotě zůstat nebo opustit území, kde žijí. Byly identifikovány významné rozdíly mezi věkovými kohortami. U obyvatel starších 65 a více let 73,0 % chce zůstat v místě bydliště, oproti tomu u osob do 34 let je to jen 23,8%.

Tabulka 7: Obyvatelé českého Slezska, podle věku a podle toho, zda chtějí zůstat v místě bydliště (v obci)

Chcete zůstat v obci	Věková kohorta			Celkem
	18-34 let	35-64 let	65 let a více	
Určitě ne	15,4%	2,8%	1,6%	6,8%
Spíše ne	23,4%	6,4%	2,5%	11,4%
Spíše ano	37,4%	33,9%	22,9%	32,9%
Určitě ano	23,8%	56,9%	73,0%	49,0%
Celkem	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

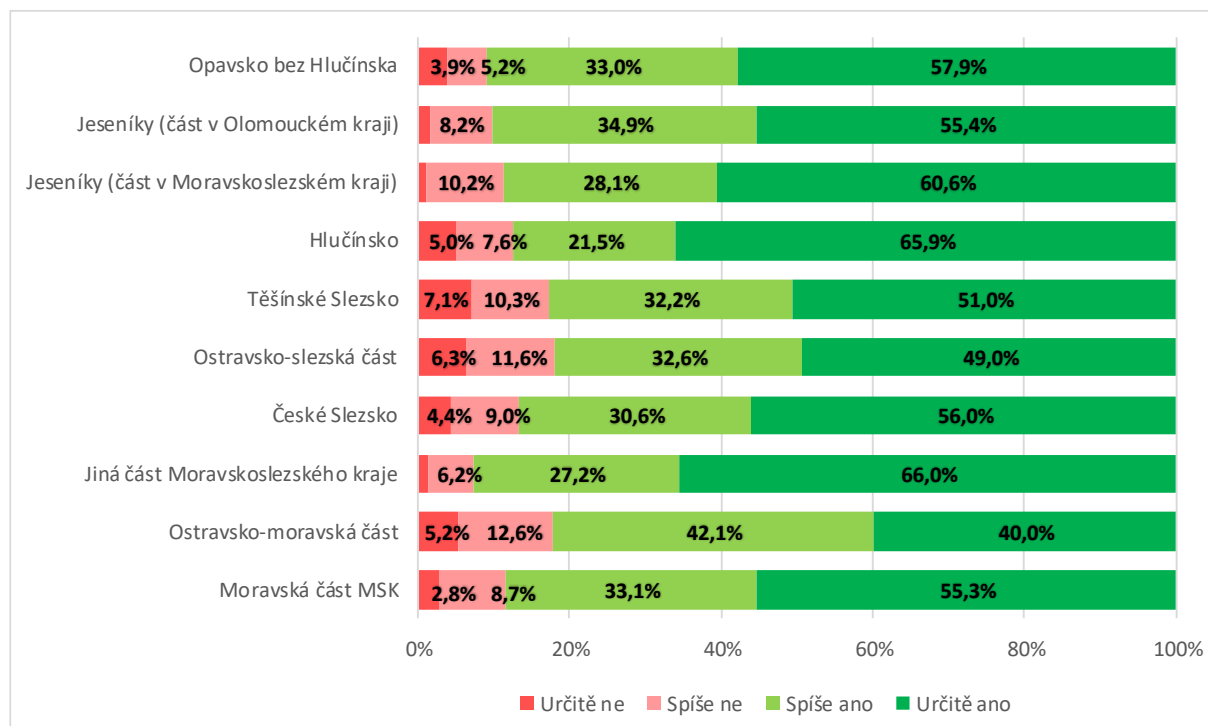
ACCENDO, SZM, Sociologické šetření oblasti českého Slezska, 2019

Pozn.: Otázka C6 Chcete v této obci/měste natrvalo zůstat?

Převážený soubor pouze z území českého Slezska. Koeficient míry asociace Cramerovo V 0,319 prokazuje silnou závislost na věku

V rámci českého Slezska uvažují o odchodu z místa bydliště nejvíce obyvatelé slezské části Ostravska, a to z 17,9 % (6,3 % + 11,6 %), následují obyvatelé české části Těšínska (17,4 %, tj. 7,1 % + 10,3 %) a Hlučínska (12,6 %, tj. 5,0 % + 7,6 %). Z moravské části Ostravska pak o odchodu uvažuje přibližně stejný podíl obyvatel jako v jeho slezské části. Nejmenší podíl obyvatel plánuje odejít z Opavska bez Hlučínska a z Jesenicka. V referenční oblasti moravské části MSK je podíl obyvatel, kteří chtějí odejít, nejmenší ze zkoumaných podoblastí (viz graf níže a tabulka č. 13 uvedená v příloze).

Obrázek 2: Obyvatelé podle toho, zda chtějí zůstat v místě bydliště (v obci)

ACCENDO, SZM, Sociologické šetření oblasti českého Slezska, 2019

Pozn.: Otázka C6 Chcete v této obci/městě natrvalo zůstat?

Nejvýznamnějším důvodem pro odchod z místa bydliště byla vyhlídka lepšího zaměstnání, a to zejména u mladých lidí, v českém Slezsku tento důvod uvedlo 66,1 % obyvatel ve věku 18-34 let. Obyvatelé Slezska ve věku 35-64 let uvedli rovněž nejčastější důvod odchodu lepší zaměstnání, oproti mladší generaci uváděli daleko více důraz na kvalitu životního prostředí. U obyvatel ve věku 65 let a více kvalita životního prostředí zcela převažovala. Podrobné hodnocení dle podoblastí a věku je uvedeno v příloze v tabulce č. 14.

Tabulka 8: Důvody, pro které se občané chtějí odstěhovat z místa bydliště

Region	Důvod odstěhování	Věková kohorta		
		18-34 let	35-64 let	65 let a více
České Slezsko	Bytové důvody	11,1%	10,8%	26,5%
	Rodinné důvody	6,9%	19,9%	23,9%
	Pracovní důvody	66,1%	31,7%	0,0%
	Kvalita životního prostředí	7,5%	24,7%	35,0%
	Jiné	12,6%	12,7%	14,6%
Moravská část MSK	Bytové důvody	12,9%	24,2%	0,0%
	Rodinné důvody	9,9%	12,2%	0,0%
	Pracovní důvody	45,1%	9,3%	0,0%
	Kvalita životního prostředí	26,2%	45,7%	100,0%
	Jiné	11,0%	11,8%	0,0%

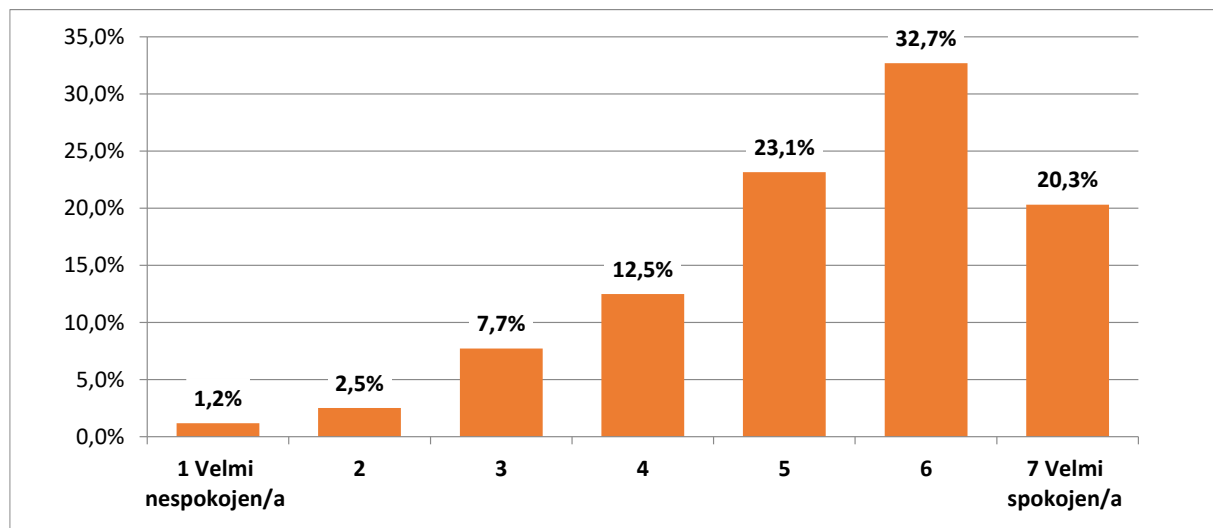
ACCENDO, SZM, Sociologické šetření oblasti českého Slezska, 2019

Pozn.: Otázka C7 Proč se hodláte odstěhovat?

5.3 KVALITA ŽIVOTA

Významnou součástí výzkumu bylo zjišťování spokojenosti občanů sledovaného území s kvalitou jejich života (byla použita standardizovaná baterie otázek z Evropského výzkumu hodnot⁹⁶). Obyvatelé žijící na území českého Slezska jsou spokojeni, celkově je se svým životem spokojeno 76,1 % obyvatel (20,3 % + 32,7 % + 23,1 %), jen 11,4 % jich je nespokojeno (1,2% + 2,5 % + 7,7 %) a 12,5 % osob je indiferentních, tj. ani spokojeni / ani nespokojeni (viz následující graf).

Obrázek 3: Celková spokojenost obyvatel v českém Slezsku

Zdroj: ACCENDO, SZM, Sociologické šetření oblasti českého Slezska, 2019.

Pozn.: Převážený soubor pouze z území českého Slezska

Celková spokojenost s životem dle věku je nejvyšší ve věkové kohortě 35 až 64 let. Pro porovnání jednotlivých faktorů jsou hodnoty přeškálovány na škále 0 až 100, z těchto hodnot se počítá průměrné hodnocení spokojenosti. Z hlediska věkových kohort jsou statisticky významné rozdíly u celé baterie s výjimkou 1) Vztah s partnerem/kou, 2) Práce/zaměstnání 3) Volný čas, 4) Okolní prostředí / krajina, kde žijete. Nejsilnější vliv věkové kohorty je u zdraví (měřeno koeficientem Eta²), kde s rostoucím věkem klesá spokojenost se zdravím.

Tabulka 9: Průměrné hodnocení kvality života obyvatel dle věku v českém Slezsku

	18-34 let	35-64 let	65 let a více	Celkem	Sig.*	Eta ²
Celková spokojenost	73,5	74,0	65,8	72,2	,000	,020
Kvalita bydlení	70,7	74,3	67,5	71,7	,000	,012
Přátelé	75,8	77,3	71,3	75,6	,000	,010
Osobní život	74,9	75,8	67,6	73,9	,000	,018
Vztah s partnerem/partnerkou	77,2	76,5	74,9	76,4	,470	,001
Práce/zaměstnání	68,8	71,3	68,9	70,3	,144	,002
Děti	76,4	81,3	74,8	78,8	,000	,014
Volný čas	69,5	69,8	67,7	69,3	,325	,001
Vztahy s okolím (sousedé apod.)	68,3	71,2	66,2	69,2	,000	,007
Vztahy s příbuznými / širší rodinou	75,1	74,2	68,7	73,4	,000	,011
Zdraví	75,5	70,0	50,0	67,8	,000	,130
Životní úroveň	68,8	70,3	61,5	68,0	,000	,019
Pocit bezpečí	68,6	70,2	63,2	68,3	,000	,011
Okolní prostředí / krajina, kde žijete	70,1	72,3	71,4	71,4	,174	,002

Zdroj: ACCENDO, SZM, Sociologické šetření oblasti českého Slezska, 2019.

Pozn.: Převážený soubor pouze z území českého Slezska. Tučně jsou statisticky významné rozdíly dle věku na hladině významnosti 0,05, tj. hodnota Signification (Sig.*), pod touto hranicí, měřeno testem ANOVA*. Eta² - míra asociace měřící míru vysvětlené variability rozdělením souboru do skupin při testu ANOVA.

Z výsledků výzkumu vyplynulo, že nejvíce spokojeni se svým životem byli obyvatelé na Jesenicku (část MSK) a na Opavsku (bez Hlučínska) a nejmenší spokojenost naopak vyjádřili obyvatelé v oblasti Ostravska (moravské části) a na Hlučínsku. Podhorské oblasti dosahují vyšších hodnot v celkové spokojenosti i v jiných reprezentativních výzkumech na úrovni ČR, např. Tvrđý, 2008, kde byla identifikována na stejné baterii otázek

⁹⁶ European Values Study <https://europeanvaluesstudy.eu/>

vyšší celková spokojenost na Vysočině než v Praze, kde ale byla výrazně vyšší spokojenost s prací. Vysvětlení tohoto rozdílu spočívalo v tom, že lidé nespokojeni s životem na Vysočině se odstěhovali za lepší práci do městských aglomerací, ti co zůstali, jsou s životem v kvalitním životním prostředí spokojeni na úkor nižší mzdy v zaměstnání a omezených pracovních možností.

V celé baterii otázek jsou mezi podoblastmi prokázány statisticky významné rozdíly. Pokud bychom srovnali podoblasti ležící pouze v českém Slezsku, pak jen u spokojenosti s prací/zaměstnáním nebyly statisticky významné rozdíly.

Nejsilnější vliv na vysvětlení variability u podoblastí je ve spokojenosti s okolním prostředím/krajinou, kde žijete (měřeno koeficientem Eta^2), nejvyšších hodnot dosáhla část Jeseníků ležící v MSK a naopak nejnižších hodnot moravská část Ostravska. Na druhém místě ($Eta^2 = 0,061$) je spokojenost s pocitem bezpečí. Nejmenší spokojenost s pocitem bezpečí je v moravské části Ostravska a nejvyšší na Jesenícku (část v MSK).

Tabulka 10: Průměrné hodnocení kvality života obyvatel podoblastí

	Těšínské Slezsko	Opavsko bez Hlučínska	Hlučínsko	Jeseníky (část v MSK)	Jeseníky (část v OLK)	Ostravsko-slezská část	Ostravsko-moravská část	Jiná část MSK	Sig.*	Eta ²
Celková spokojenost	71,2	75,6	69,8	76,3	71,4	69,0	59,3	73,1	,000	,040
Kvalita bydlení	71,2	73,9	66,6	78,2	72,5	69,6	61,2	72,6	,000	,035
Přátelé	75,6	74,0	70,4	84,1	72,1	75,1	64,8	73,6	,000	,044
Osobní život	74,1	74,6	68,2	80,1	73,0	71,2	62,8	75,1	,000	,037
Vztah s partnerem/partnerkou	77,9	78,3	65,3	80,0	71,1	75,3	66,3	77,7	,000	,041
Práce/zaměstnání	69,3	72,8	68,8	75,7	70,4	69,8	56,8	71,4	,000	,037
Děti	78,2	79,3	70,4	85,0	69,2	82,1	68,1	81,1	,000	,054
Volný čas	69,8	70,3	65,5	77,6	64,5	66,4	57,8	67,0	,000	,043
Vztahy s okolím (sousedé apod.)	69,0	72,4	66,5	74,5	67,0	66,9	56,4	67,8	,000	,039
Vztahy s příbuznými / širší rodinou	74,1	72,8	65,1	76,5	68,3	74,0	64,3	71,7	,000	,028
Zdraví	66,8	67,4	60,3	73,9	66,9	63,4	55,8	68,6	,000	,036
Životní úroveň	67,3	71,7	62,2	73,4	64,6	66,1	55,4	66,5	,000	,043
Pocit bezpečí	68,9	71,9	62,0	77,1	61,2	63,3	54,7	67,3	,000	,061
Okolní prostředí / krajina, kde žijete	70,9	76,1	67,4	83,6	73,6	66,3	50,7	70,4	,000	,112

Zdroj: ACCENDO, SZM, Sociologické šetření oblasti českého Slezska, 2019.

Pozn.: Převážený soubor pouze z území českého Slezska. Tučně jsou statisticky významné rozdíly dle věku na hladině významnosti 0,05, tj. hodnota Signification (Sig.*), pod touto hranicí, měřeno testem ANOVA*. Eta^2 - míra asociace měřící míru vysvětlené variability rozdělením souboru do skupin při testu ANOVA.

Z výzkumu vyplynulo, že celková spokojenost je ovlivněna především spokojeností s osobním životem, kvalitou bydlení, životní úrovní, s přáteli a pocitem bezpečí (měřeno koeficientem korelace). Mezi jednotlivými podoblastmi jsou rozdíly vlivu jednotlivých faktorů na celkovou spokojenost, např. spokojenost s životním prostředím ovlivňuje celkovou spokojenost nejvíce na Hlučínsku a v moravské části Ostravska (viz tabulky v příloze č. 15 a č. 16).

6 Závěr

Výzkum územní identity prokázal, že se jedná o multiplicitní⁹⁷ téma, které v nezákladnějším smyslu vytváří složitou strukturu, často nevychází z předchozí jednoty, v tomto případě především v oblastech, které neměly společný historický vývoj a prošly velkými migračními vlnami. Paralelně k tomuto zjištění bylo také identifikováno, že i v oblastech, které mají relativně vysoký podíl autochtonní složky (viz obrázek č. 8 v příloze) dochází u mladé generace ke snižování územní identity k bezprostřednímu místu, kde žije. Příčinu lze dle výzkumu hledat v tom, že mladá generace ve vyšší míře přijímá globalizační proudy (v kultuře, gastronomii, módě apod.). Vystává zde otázka, jakým způsobem se mladá generace s tak masivními globalizačními vlivy vypořádá a jaký to bude mít dopad na územní identitu pro další generace. Z historie je znám přenos globálních prvků, např. kultury, gastronomie, pěstování cizokrajných rostlin, technologických znalostí, napříč Evropou pouze u malé části populace nebo jednotlivců, např. šlechtické rody, obchodníci,

⁹⁷ Multiciplita je v nezákladnějším smyslu složitá struktura, která neodkazuje na předchozí jednotu. (Parr, 2010, str. 181.)

řemeslníci putující za prací (tzv. „na zkušenou“), vědci, dobrodruzi. Oproti minulosti však nikdy nedošlo k tak masivnímu globálnímu vlivu na zkoumané lokální společenství.

Prokázal se předpoklad, že územní identita má hierarchický charakter, závisí na historických souvislostech ve vývoji území (migrace), na délce setrvání obyvatel na zkoumaném území, na vnímání krajiny a spokojenosti s kvalitou života včetně jejich jednotlivých aspektů.

Přirozená potřeba každého jedince někam patřit, identifikovat se s určitou sociální strukturou/skupinou, začlenit se do určitého sociálního, kulturního, politického a ekonomického kontextu je sice determinována celou řadou faktorů, ale v tomto výzkumu se prokázalo, že má prostorový charakter, jelikož ve všech zkoumaných otázkách bylo klíčové pro vysvětlení variability odpovědí rozdělení zkoumaného souboru do podoblastí. Územní identita byla tedy prokázána, ale lišila se ve všech podoblastech.

Dalším důležitým faktorem v hodnocení územní identity je příslušnost k věkové kohortě. S rostoucím věkem se zvyšuje identifikace obyvatel s územím, ve kterém žijí, zároveň se snižuje potřeba identifikovat se s Evropou nebo světem jako celkem, tzn. hierarchicky vzdálenějším územím.

Předložený článek je výběrem některých zajímavých informací z rozsáhlého výzkumu, které tím nastiňují situaci v současném zkoumaném území, zároveň odpovědi respondentů otevírají obecnou diskuzi k budoucím směrům vývoje územní identity.

Literatura

CRESWELL, J. W. (2002) *Research Design: Qualitative, Quantitative, and Mixed Methods Approaches*. London. Sage Publications, 2002. ISBN: 0761924426.

HOLUBOVÁ, K. (2016) Koncept identity na poli sociologické teorie. *Acta Universitatis Carolinae. Philosophica et Historica*, roč. 2016, č. 2 s. 31–49

HRUŠKA, L., ŠRAJEROVÁ O., HRUŠKOVÁ, A., a kol. (2019) *Sociologického šetření oblasti českého Slezska*. Ostrava: ACCENDO, SZM 2019

HRUŠKA-TVRDÝ, L. (2012) Změny ve struktuře osídlení a jejich dopad na rozvoj měst a regionů. *Pohled prostorové sociologie s využitím multikriteriálních analýz*. Ostrava: ACCENDO, 2012. ISBN: 978-80-904810-4-6.

KOTAČKA, L. (1996) Sousedství. In: *Velký sociologický slovník*. Praha: Karolinum 1996. ISBN 80-7184-311-3.

MUSIL, J. (1996) Sociologie města. In: *Velký sociologický slovník*. Praha: Karolinum 1996. ISBN 80-7184-311-3.

PATOČKA, J., HEŘMANOVÁ, E. (2008) *Lokální a regionální kultura v České republice*. Praha: ASPI, 2008. 200 s. ISBN 978-80-7357-347-8

PARR, A. eds. (2010) *The Deleuze Dictionary: the revised edition*. Edinburgh: Edinburgh University Press.

SIWEK, T. - KAŇOK, J. (2001): *Vědomí slezské identity v mentální mapě*. Spisy prací filozofické fakulty Ostravské univerzity, 90 s. + 2 mapy.

TVRDÝ L. a kol. (2007) *Trh práce a vzdělanost v regionálním kontextu*. 1. vyd. Ostrava: VŠB-TU Ostrava, 2007. ISBN 978-80-248-1665-4. 222 s

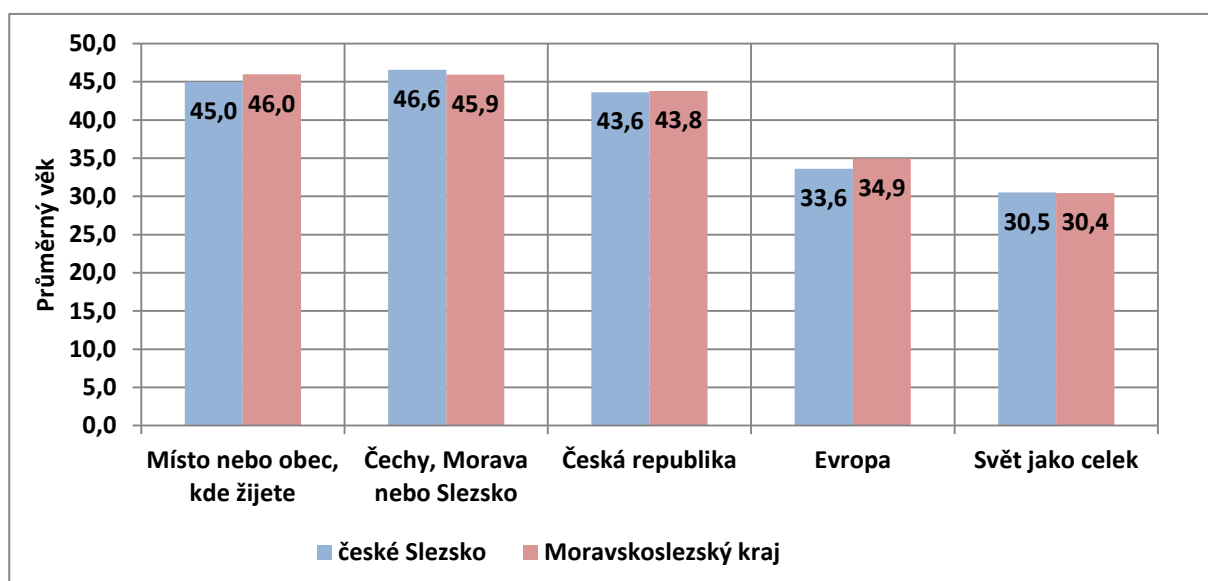
Krátké představení autorů

Doc. Ing. Lubor Hruška, Ph.D. – sociolog analytik, metodolog zaměřený na tvorbu a hodnocení veřejných politik. V současné době pracuje jako ředitel vědecko-výzkumného ústavu ACCENDO-Centrum pro vědu a výzkum, z. ú. Habilitoval v oboru sociologie na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy, kde také absolvoval i doktorské studium Sociologie. Titul Ing. obdržel v oboru Národohospodářství na Ekonomické fakultě, VŠB – TU Ostrava. V letech 1997 až 2017 působil jako akademický pracovník na univerzitách. Podílí se na mnoha výzkumných projektech domácích i zahraničních. Je autorem 40 odborných studií a článků.

PhDr. Andrea Hrušková - sociolog a expert v oblasti veřejné správy. Rigorózní zkoušku ze sociologie spojenou s obhajobou rigorózní práce složila na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy. Vystudovala Veřejnou správu a sociální politiku na Ústavu veřejné správy a regionální politiky na Fakultě veřejných politik Slezské univerzity v Opavě (Mgr.) a Sociální politiku a sociální práci na Fakultě sociálních studií Ostravské univerzity (Bc.). Pracuje jako senior expert vědecko-výzkumného ústavu ACCENDO-Centrum pro vědu a výzkum, z. ú. Je řešitelkou mnoha projektů v oblasti sociálních a veřejných politik, především v oblasti výzkumu pro potřeby státu. Je také autorkou nebo spoluautorkou odborných publikací a článků, certifikovaných metodik a návrhu legislativních změn včetně hodnocení jejich dopadů.

7 Přílohy

Obrázek 4: Vztah mezi průměrným věkem a pocitem nejsilnější příslušnosti

Zdroj: ACCENDO, SZM, Sociologické šetření oblasti českého Slezska, 2019

Pozn.: Otázky: D8a K čemu pocítujete nejsilnější příslušnost? (1. místo) x Věk. Testováno ANOVA, statisticky významné rozdíly.

Tabulka 11: Územní identita obyvatel na prvním a druhém místě dle oblastí (vícenásobná otázka)

Podoblast	Věková kohorta	Místo nebo obec, kde žijete	Čechy, Morava nebo Slezsko	Česká republika	Evropa	Svět jako celek
Těšínské Slezsko	18-34 let	67,5%	45,7%	53,3%	18,2%	10,3%
	35-64 let	76,2%	59,1%	45,3%	7,0%	2,9%
	65 let a více	69,4%	62,5%	49,0%	6,6%	0,0%
Opavsko bez Hlučínska	18-34 let	77,7%	49,6%	41,9%	22,6%	6,6%
	35-64 let	80,9%	65,6%	40,1%	10,6%	,6%
	65 let a více	88,8%	82,1%	19,6%	4,9%	3,5%
Hlučínsko	18-34 let	75,3%	61,8%	34,1%	18,6%	8,1%
	35-64 let	70,8%	76,7%	37,4%	11,1%	1,3%
	65 let a více	82,1%	76,3%	30,6%	9,2%	1,8%
Jeseníky (část v MSK)	18-34 let	71,1%	64,4%	60,9%	2,3%	0,0%
	35-64 let	73,9%	60,0%	60,8%	,8%	1,5%
	65 let a více	88,4%	27,2%	78,7%	3,1%	1,7%
Jeseníky (část v OLK)	18-34 let	60,7%	68,5%	60,9%	5,0%	2,6%
	35-64 let	52,1%	78,9%	64,2%	0,0%	1,9%
	65 let a více	66,3%	82,3%	51,5%	0,0%	0,0%
Ostravsko-moravská část	18-34 let	72,3%	40,5%	57,5%	18,9%	8,2%
	35-64 let	72,0%	60,7%	49,5%	13,3%	3,2%
	65 let a více	76,2%	52,6%	61,0%	7,6%	2,7%
Ostravsko-slezská část	18-34 let	62,7%	43,9%	55,8%	21,5%	10,3%
	35-64 let	82,1%	62,2%	42,5%	6,7%	3,2%
	65 let a více	78,6%	52,6%	33,8%	22,9%	7,1%
Jiná část MSK	18-34 let	80,3%	66,3%	33,8%	9,4%	7,0%
	35-64 let	82,5%	71,1%	31,6%	6,5%	2,9%
	65 let a více	91,4%	80,7%	18,7%	1,3%	0,0%

Zdroj: ACCENDO, SZM, Sociologické šetření oblasti českého Slezska, 2019

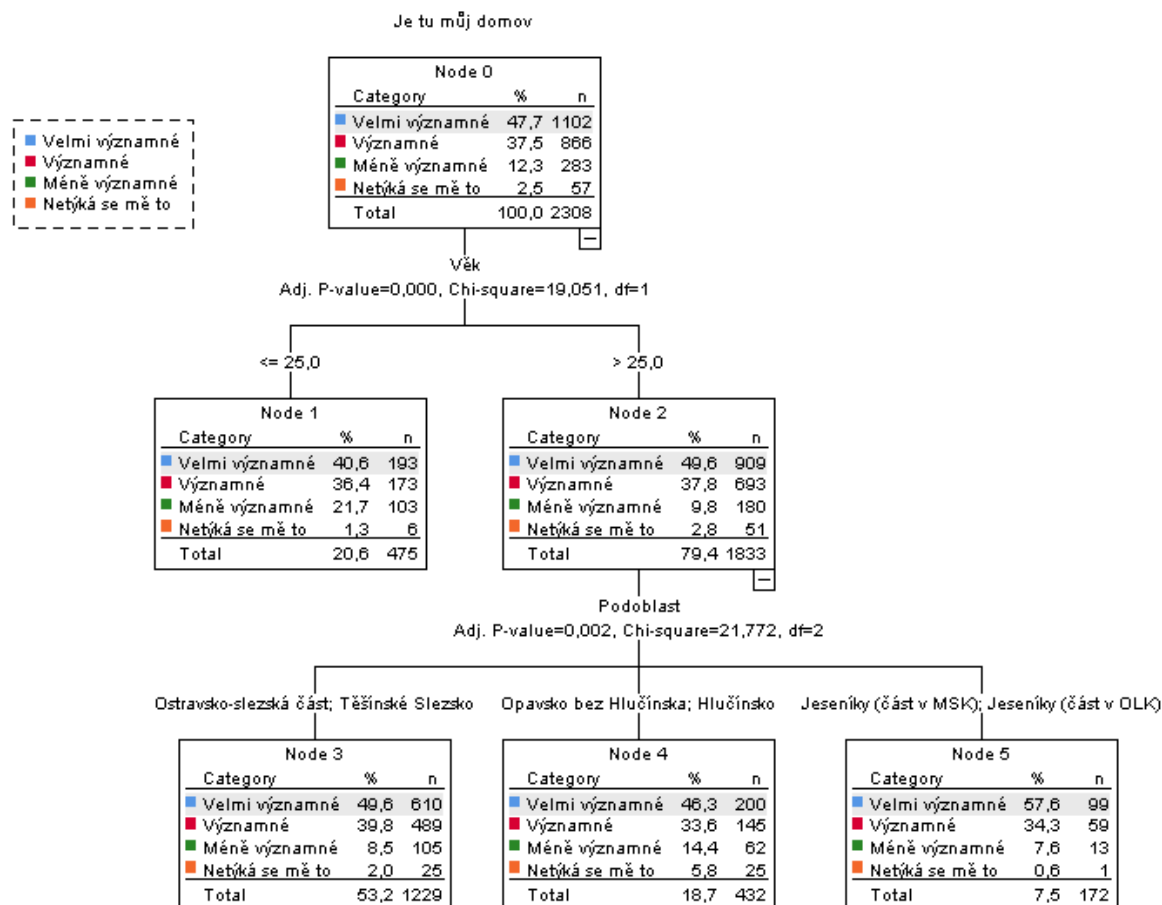
Pozn.: * zpracováno jako vícenásobná otázka, tzn. podíl respondentů, kteří danou odpověď uvedli na prvním nebo druhém místě.

Otázky: D8a K čemu pocítujete nejsilnější příslušnost? D8b A k čemu na druhém místě?

Nejsilnější územní identitu s místem, kde žijí, mají obyvatelé ve věku 65 let a více v moravské části MSK (91,4 %), na Opavsku bez Hlučínska (88,8 %) a na Jesenícku v MSK (88,4%), nejméně se s místem bydliště

identifikují občané v části Jesenicka ležící v OLK ve věku 35-64 let (52,1 %) a ve věku 18-34 let (60,7 %), následují obyvatelé slezské části Ostravska ve věku 18-34 let (62,7 %). Se Slezskem se nejvíce identifikují občané ve věku 65 let a více v části Jesenicka ležící v OLK (82,3 %), na Opavsku bez Hlučínska (82,1 %) a v moravské části MSK (80,7 %), naopak nejméně se se Slezskem identifikují občané ve věku 65 let a více v části Jesenicka ležící v MSK (27,2 %) a občané ve věku 18-34 let žijící v moravské části Ostravska (40,5 %), slezské části Ostravska (43,9 %), na Těšínsku (45,7 %) a na Opavsku bez Hlučínska (49,6 %).

Obrázek 5: Klasifikační strom u obyvatel českého Slezska pro otázku, co je pro Vás ve vaší obci/městě významné - je to můj domov

Zdroj: ACCENDO, SZM, Sociologické šetření oblasti českého Slezska, 2019

Pozn.: Algoritmus CHAID dle podoblastí a věku. Otázka: D1 Co je pro Vás ve vaší obci/městě významné a co méně významné? Je to můj domov?

CHAID je klasifikační strom nebinárního typu (tj. uzel může být rozdělený na větší počet dceřiných uzlů než dva) a je vhodný pro kategoriální proměnné. Algoritmus vyhledává a navrhuje uzly tak, aby co nejlépe vysvětlily variabilitu zkoumané cílové proměnné na základě zadané množiny vybraných proměnných (v tomto případě podoblasti a věk).

Tabulka 12: Přehled koeficientů míry asociace (Cramerovo V) u otázky, co je pro Vás ve Vaší obci/měště významné, v rámci podoblastí (obyvatelé všech podoblastí) a věku (obyvatelé českého Slezska)

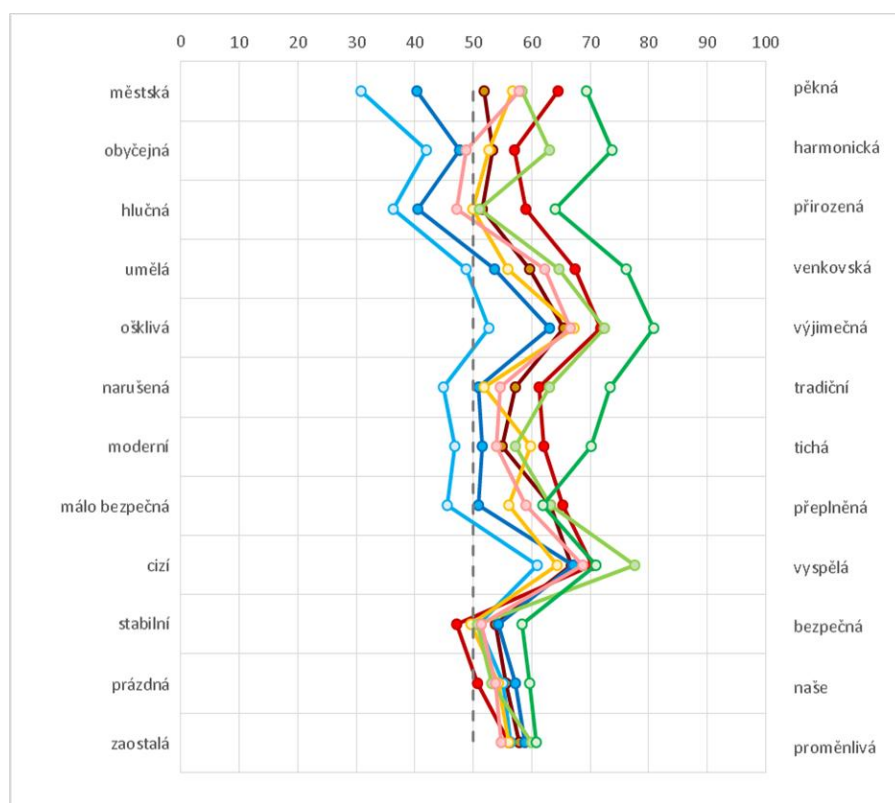
	Podoblasti		Věk*	
	Sig.	Cramerovo V	Sig.	Cramerovo V
Je tu můj domov	0,000	0,128	0,000	0,139
Žijí/žili zde moji rodiče	0,000	0,159	0,000	0,120
Založil/a jsem zde rodinu	0,000	0,143	0,000	0,308
Mám tu příbuzné	0,000	0,129	0,000	0,103
Mám tu přátele	0,000	0,164	0,000	0,125
Mám zde dobrou práci	0,000	0,121	0,000	0,289
Příznivé životní prostředí	0,000	0,160	0,000	0,082
Dobré vztahy mezi lidmi	0,000	0,167	0,000	0,152
Zvykl/a jsem si	0,000	0,152	0,000	0,131
Nemám kam jít	0,000	0,181	0,000	0,150

Zdroj: ACCENDO, SZM, Sociologické šetření oblasti českého Slezska, 2019

Pozn.: D1 Co je pro Vás ve vaší obci/měště významné a co méně významné?

* pouze obyvatelé českého Slezska

Obrázek 6: Jak na obyvatele působí krajina v místě, kde žijí

Zdroj: ACCENDO, SZM, Sociologické šetření oblasti českého Slezska, 2019

Pozn.: B4 Jak na Vás působí okolní krajina, ve které žijete?

Tabulka 13: Obyvatelé podoblastí podle toho, zda chtějí zůstat v místě bydliště (v obci)

Chcete zůstat v obci	Těšínské Slezsko	Ostravsko-moravská část	Ostravsko-slezská část	Opavsko bez Hlučínska	Hlučínsko	Jeseníky (část v MSK)	Jeseníky (část v OLK)	Jiná část MSK	Celkem
Určitě ne	7,1%	5,4%	6,3%	3,8%	5,0%	1,1%	1,6%	1,3%	4,0%
Spíše ne	10,3%	12,7%	11,6%	5,2%	7,7%	10,1%	8,2%	6,2%	8,9%
Spíše ano	32,3%	42,1%	32,6%	33,2%	21,4%	28,2%	34,8%	27,1%	31,3%
Určitě ano	50,4%	39,8%	49,5%	57,8%	65,9%	60,6%	55,4%	65,4%	55,8%
Celkem	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

ACCENDO, SZM, Sociologické šetření oblasti českého Slezska, 2019

Pozn.: Koeficient míry asociace Cramerovo V je 0,115. Otázka C6 Chcete v této obci/měště natrvalo zůstat?

Nejvíce mladých (18 - 34 let) uvažuje o odchodu z části Jesenicka v MSK, a to 44,0 %, následuje Hlučínsko (42,8 %) a část Jesenicka v OLK (36,6 %). Naopak nejmenší tendenci k odchodu mají mladí v moravské části Ostravska, kde o odchodu uvažuje 18,5 % mladých, následuje Opavsko bez Hlučínska (27,3 %) a Těšínské Slezsko (28,2 %).

U obyvatel ve věku 36 - 64 let jsou tendence k odchodu podstatně nižší, největší podíl obyvatel (19 %) uvažuje o odchodu z moravské části MSK (bez Ostravska), následuje Hlučínsko (12,2 %) a část Jesenicka v MSK (9,8 %). Nejmenší tendenci k odchodu mají podobně jako u předchozí věkové kohorty obyvatelé slezské části Ostravska (3,7 %), Opavska bez Hlučínska (4,5%) a moravské části Ostravska (5,8%).

U nejstarší generace (65 let a starší) jsou tendence ke stěhování ve srovnání s předchozími dvěma skupinami nejnižší. Nejvíce obyvatel uvažujících o odchodu žije v moravské části Ostravska (9,7 %), následuje slezská část Ostravska (3,5 %) a Hlučínsko (3,0 %). Naopak žádný obyvatel v nejstarší věkové skupině nechce odejít ze 3 podoblastí, kterými jsou Těšínské Slezsko, část Jesenicka v MSK a moravská část MSK (bez Ostravska).

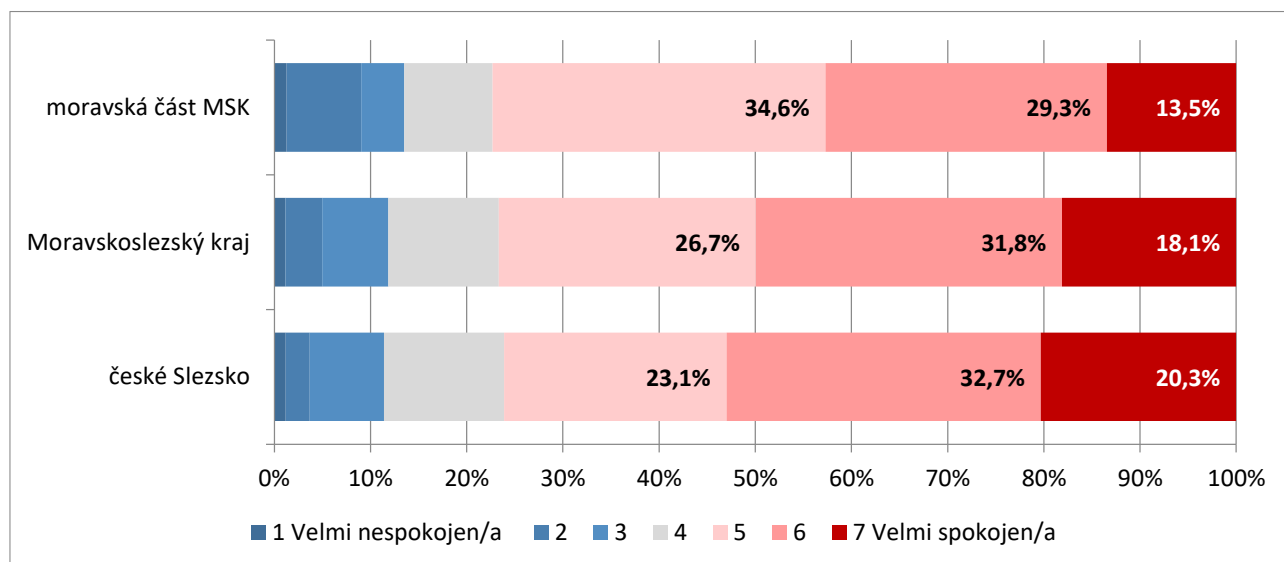
Tabulka 14: Obyvatelé podle toho, zda chtějí zůstat v místě bydliště (v obci), podle věkové skupiny

Podoblast	18-34 let				35-64 let				65 let a více			
	Určitě ne	Spíše ne	Spíše ano	Určitě ano	Určitě ne	Spíše ne	Spíše ano	Určitě ano	Určitě ne	Spíše ne	Spíše ano	Určitě ano
Hlučínsko	20,6%	22,2%	34,3%	22,9%	4,2%	8,0%	35,8%	52,0%	0,0%	3,5%	22,5%	74,0%
Jiná část MSK	10,6%	21,7%	44,0%	23,8%	4,3%	14,7%	46,1%	35,0%	2,1%	0,0%	32,4%	65,5%
Jeseníky (část v MSK)	15,7%	28,3%	36,2%	19,8%	2,3%	7,6%	31,7%	58,4%	5,6%	4,1%	31,2%	59,1%
Opavsko bez Hlučínska	12,4%	14,9%	49,1%	23,6%	1,4%	3,1%	33,5%	62,0%	1,0%	0,0%	16,6%	82,3%
Jeseníky (část v OLK)	10,8%	25,8%	28,1%	35,3%	4,6%	2,7%	19,5%	73,2%	0,0%	0,0%	19,1%	80,9%
Těšínské Slezsko	3,0%	25,2%	38,6%	33,2%	0,7%	8,2%	34,8%	56,2%	0,0%	0,0%	5,3%	94,7%
Ostravsko-slezská část	3,1%	27,0%	52,1%	17,8%	0,0%	3,7%	34,2%	62,1%	3,0%	0,0%	20,9%	76,1%
Jiná část MSK	3,2%	15,3%	37,5%	44,0%	0,9%	4,8%	29,1%	65,1%	0,0%	0,0%	13,3%	86,7%

ACCENDO, SZM, Sociologické šetření oblasti českého Slezska, 2019

Pozn.: Otázka C6 Chcete v této obci/měště natrvalo zůstat?

Obrázek 7: Celková spokojenost obyvatel

Zdroj: ACCENDO, SZM, Sociologické šetření oblasti českého Slezska, 2019.

Pozn.: Převážený soubor vždy dle území.

Tabulka 15: Vliv faktorů na celkovou spokojenost obyvatel v českém Slezsku

Dílčí faktory spokojenosti	Korelační koeficient*	Významnost	Počet
Osobní život	0,668	0,000	2129
Kvalita bydlení	0,636	0,000	2201
Životní úroveň	0,583	0,000	2201
Přátelé	0,554	0,000	2187
Vztah s partnerem/partnerkou	0,536	0,000	1702
Práce/zaměstnání	0,523	0,000	1573
Pocit bezpečí	0,521	0,000	2203
Vztahy s okolím (sousedé apod.)	0,511	0,000	2194
Volný čas	0,509	0,000	2186
Děti	0,504	0,000	1674
Okolní prostředí / krajina, kde žijete	0,492	0,000	2200
Vztahy s příbuznými / širší rodinou	0,472	0,000	2193
Zdraví	0,459	0,000	2200

Zdroj: ACCENDO, SZM, Sociologické šetření oblasti českého Slezska, 2019.

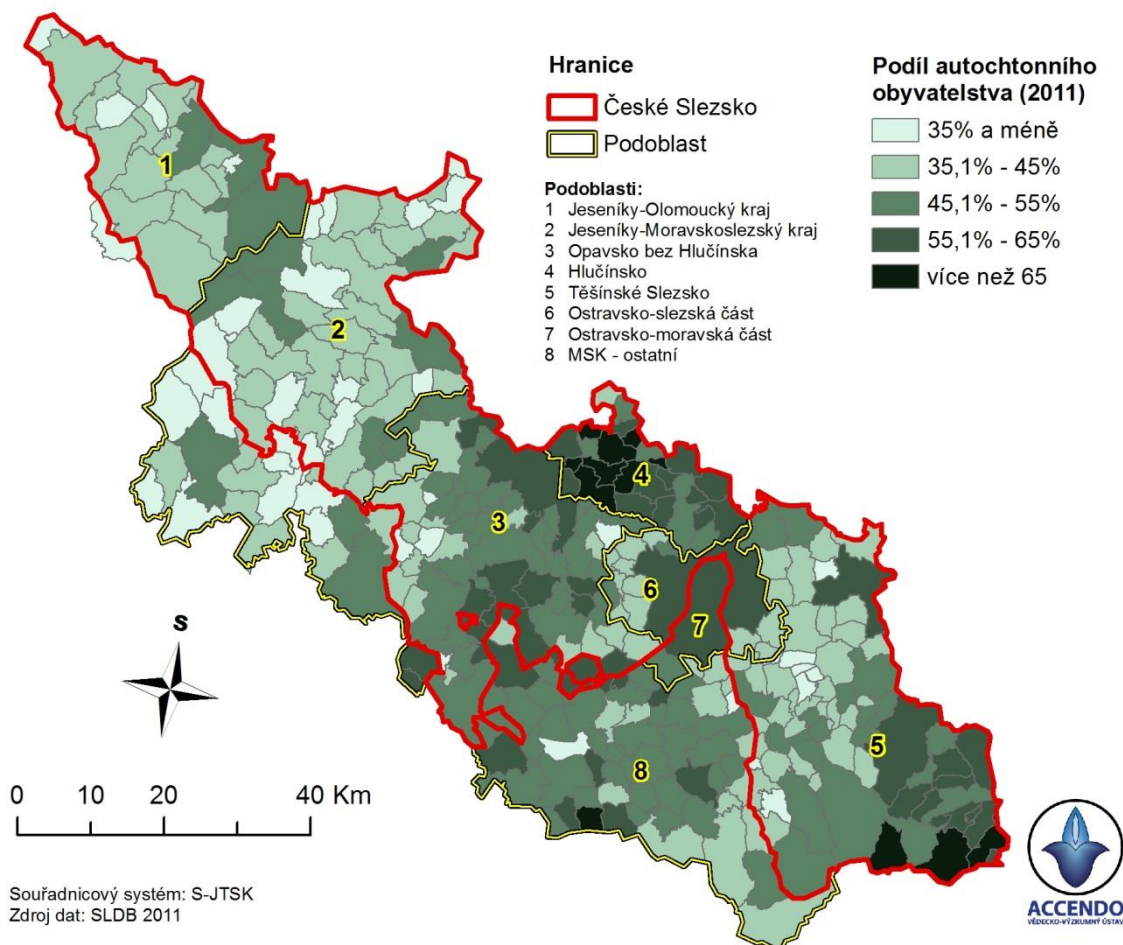
Pozn.: Převážený soubor dle území * Pearsonův korelační koeficient <-1;1>.

Tabulka 16: Vliv faktorů na celkovou spokojenost obyvatel v jednotlivých podoblastech (Pearsonův koeficient korelace)

Dílčí faktory spokojenosti	Těšínské Slezsko	Ostravsko-moravská část	Ostravsko-slezská část	Opavsko bez Hlučínska	Hlučínsko	Jeseníky (část v MSK)	Jeseníky (část v OLK)	Jiná část MSK
Kvalita bydlení	0,604	0,778	0,723	0,570	0,627	0,655	0,562	0,548
Přátelé	0,523	0,787	0,611	0,541	0,609	0,602	0,509	0,540
Osobní život	0,684	0,825	0,708	0,682	0,572	0,684	0,517	0,607
Vztah s partnerem/ partnerkou	0,550	0,680	0,556	0,486	0,493	0,601	0,444	0,503
Práce/zaměstnání	0,471	0,667	0,492	0,528	0,573	0,625	0,477	0,464
Děti	0,582	0,733	0,463	0,327	0,526	0,478	0,464	0,345
Volný čas	0,542	0,690	0,513	0,439	0,503	0,392	0,482	0,451
Vztahy s okolím (sousedé apod.)	0,541	0,642	0,489	0,426	0,475	0,509	0,490	0,488
Vztahy s příbuznými / širší rodinou	0,514	0,675	0,383	0,501	0,434	0,564	0,373	0,484
Zdraví	0,420	0,695	0,471	0,472	0,502	0,589	0,403	0,504
Životní úroveň	0,564	0,740	0,656	0,559	0,511	0,630	0,463	0,618
Pocit bezpečí	0,510	0,664	0,522	0,477	0,516	0,604	0,629	0,497
Okolní prostředí / krajina, kde žijete	0,482	0,608	0,448	0,464	0,618	0,467	0,558	0,458

Zdroj: ACCENDO, SZM, Sociologické šetření oblasti českého Slezska, 2019.

Obrázek 8: Podíl autochtonní složky obyvatelstva dle zkoumaných podoblastí

Zdroj: ČSÚ, SLDB 2011, zpracování ACCENDO, 2019.

II. BLOK: LIDÉ V ÚZEMÍ (ZMĚNA PROSTOROVÉHO USPOŘÁDÁNÍ SÍDEL A JEHO VZTAH K ÚZEMÍ)

II.I TRADIČNÍ TYPY VENKOVSKÝCH SÍDEL ČESKÉHO SLEZSKA⁹⁸

TRADITIONAL RURAL SETTLEMENTS TYPES IN CZECH SILESIA

Dagmar Saktorová

Moravskoslezský kraj, krajský úřad, 28. října 117, 702 00 Ostrava, Česká republika

dagmar.saktorova@msk.cz

Abstrakt:

Různorodý historický vývoj území českého Slezska se odráží v nestejném způsobu zástavby sídel – v rozdílných sídelních typech obcí. Dnešní Slezsko na území České republiky představuje jen malou část historické země Koruny české, tvoří většinu rozlohy Moravskoslezského kraje a zasahuje výběžkem do Olomouckého kraje. Typ zástavby venkovských sídel je ovlivněn terénním reliéfem, nadmořskou výškou a tomu odpovídajícím vegetačním krytem. S přírodními podmínkami souvisí doba a způsob osídlování. Utváření vesnic a měst však bylo ovlivněno také stavebními předpisy, jež platily v dané lokalitě, a v neposlední řadě hospodářským vývojem, zejména nástupem industrializace a s ní spojenými populačními změnami. Na území českého Slezska se vyskytují tři základní typy venkovských sídel a řada typů smíšených. Tato rozdílnost je navzdory socioekonomickým proměnám patrná dodnes.

Klíčová slova: typy venkovských sídel, české Slezsko, stavební právo, geografické rozšíření

Abstract:

The diverse historical evolution of Czech Silesia region is reflected in various settlement development ways – in varied communal settlement types. The current Silesia in Czech Republic represents only a lesser part of a former historical Czech Kingdom. The most of it constitutes the Moravian-Silesian political region and part of it forms a headland in the Olomouc Region. The communal settlement types are influenced by the terrain topography, the altitude and respective vegetation. The natural conditions are in relation to the way and period of colonization. The settlement formation has been also effected by the building law applicable in the domain, as well as economical factors, especially the industrialization growth with related population transformations. There are three basic rural settlement types in Czech Silesia and a lot of variations. This variety has been still evident in spite of ongoing socio-economical transformations.

Key words: rural settlement types, Czech Silesia, building law, geographical appearance

⁹⁸ Příspěvek je zpracován v rámci projektu „VELKÝ HISTORICKÝ ATLAS ČESKÉHO SLEZSKA - Identita, kultura a společnost českého Slezska v procesu modernizace s dopadem na kulturní krajinu“ (identifikační kód projektu: DG18P02OVV047) je financován z účelové podpory z Programu aplikovaného výzkumu a vývoje národní a kulturní identity (NAKI II) z Ministerstva kultury.

1 Úvod

Území českého Slezska je velmi různorodé. Z geomorfologického hlediska zahrnuje všechny typy reliéfu od hornatin přes vysočiny, pahorkatiny až k nížinám. Stejně pestrá jako primární krajinná struktura je i škála typů venkovských sídel, jejichž základní znaky se dochovaly do dnešní doby, a to i přesto, že poválečná zástavba a zejména suburbanizace posledních dvou dekád v okolí měst obraz sídel výrazně změnily. Touha lidí po vlastním rodinném domě a relativně snadná dostupnost stavebních pozemků způsobily masivní nárůst zastavěného území původně venkovských obcí, jejichž charakter se stále více podobá čtvrtím rodinného bydlení ve městech. Nadbytek zastavitelných ploch vymezený v územních plánech způsobuje nekoncepční až chaotické zastavování zemědělské půdy, které má jen málo společného s původní kompozicí sídel. I přesto lze s pomocí historických map, leteckého snímkování a terénního průzkumu definovat původní strukturu vesnic a vymežit na mapovém podkladu oblasti výskytu jednotlivých typů.

1.1 METODIKA

Východiskem práce je analýza typů venkovských sídel na území českého Slezska, která se opírá jak o dostupnou literaturu, tak o porovnání historických a současných půdorysů sídel v současných i historických mapových podkladech.

Těžištěm a výsledkem zkoumání je geografické rozšíření sídelních typů vsí na území českého Slezska. Přestože ne všechna vesnická sídla jsou jednoznačně zařaditelná do níže popsaných typů, ve velké většině případů je možné i pod nánosy pozdější zástavby převládající typ vysledovat a vymežit území, na kterém se nachází. Pro znázornění v mapovém podkladu jsou jako jednotky použity katastry.

Kromě vymezení výskytu jednotlivých typů je součástí práce také hledání příčin jejich vzniku a rozšíření. Zkoumány jsou stavební řády platné na území Moravy a Slezska, způsob a doba osídlování území a vliv industrializace a populačních změn.

1.2 VYMEZENÍ ÚZEMÍ

Slezsko je historickou zemí, stejně jako Čechy a Morava. České Slezsko však tvoří jen zlomek celé historické země, jejíž větší část leží na území dnešního Polska a malá část na území dnešního Německa. Do svazku zemí Koruny české se Slezsko dostalo až ve 14. století a jako celek v něm setrvalo do roku 1742, kdy po prohrané slezské válce připadla jeho velká část Německu. Rakousku zůstalo jen Opavské vévodství bez Hlučínska, jižní část Niského knížectví (bez Nisy), Krnovské knížectví a některá menší panství, například Vidnavské knížectví. Z těchto území vznikla korunní země Rakouské Slezsko, které mělo až do roku 1918 rovnoprávné postavení s Čechami a Moravou. Také v období první republiky mělo české Slezsko postavení země, i když značně národnostně nehomogenní. Přesto poskytovala obyvatelstvu pocit národní identity. Země Slezská zanikla roku 1928 sloučením do země Moravskoslezské, čímž přestala moravsko-slezská hranice existovat. V platnosti však stále zůstaly okresní hranice, které umožňovaly obyvatelstvu udržovat povědomí o své zemské příslušnosti. Roku 1949 byly historické země definitivně zrušeny a hranice krajů a okresů vzniklých roku 1949, 1960 a 2000 pak už historicky vzniklou moravsko-slezskou zemskou hranici nerespektovala vůbec (Siwek, T., Kaňok, J. 2000).

Přesné vymezení hranice je velmi komplikované. V některých úsecích chybí přirozené geografické vymezení, na mnoha místech kopírovala hranice panství, uvnitř Slezska existovala celá řada moravských enkláv⁹⁹. Mnohde tvoří hranici koryta řek, která rozdělují města a městské aglomerace (Ostrava, Frýdek-Místek). V dnešních mapách státního mapového díla hranice zcela chybí. V této práci je proto hranice stanovena tak, aby představovala hranici, která platila co nejdéle a v době co nejbližší současnosti. Tyto podmínky nejlépe splňuje administrativní hranice vymežující Zemi Slezskou v době Rakousko-Uherska (od r. 1850) a v prvních letech Československa do roku 1928 (Siwek, T., Kaňok, J. 2000). Větší část území českého Slezska je dnes součástí Moravskoslezského kraje, menší část leží v severním výběžku Olomouckého kraje (okres Jeseník). Do vymezeného území jsou zahrnuty i někdejší moravské enklávy ve Slezsku.

⁹⁹ Jedná se původně o označení pro exklávy Moravského markrabství obklopené Slezskem spravované až do roku 1928 síce slezskými úřady, ale podle moravských zemských zákonů (Siwek, T., Kaňok, J. 2000).

1.3 MAPOVÉ PODKLADY

Podkladem pro analýzu byly v zásadě dva druhy mapových podkladů:

Historické mapy – Císařské povinné otisky stabilního katastru 1 : 2 880 - Morava a Slezsko (ČÚZK, dále jen „Císařské otisky“). Území českého Slezska bylo v době pořízení Císařských otisků mapováno v rozmezí let 1830 až 1836. Nedochovalo se bohužel zmapování Hlučínska, které bylo od roku 1742 po prohrané pruskorakouské válce součástí pruského státu a k Československu bylo připojeno až v roce 1920.

Ortofotomapy poskytují obraz území z poválečného období a současnosti. Využito je letecké snímkování z padesátých let a aktuální ortofotomapa z roku 2018. Letecké snímkování z doby mezi padesátými lety a koncem 20. století bohužel nebylo dosud zveřejněno.

2 Typy venkovských sídel na území českého Slezska

Jak již bylo naznačeno výše, na území českého Slezska jsou zastoupeny různé typy uspořádání venkovských sídel, z nichž některé lze označit jako základní, jiné jako přechodové nebo odvozené. Kromě toho zde existují některé typy speciální.

Venkovské sídlo je třeba chápat jako celek tvořený seskupením sídelních jednotek – domů (půdorys zastavěné části sídla) a jejich polností jako vyživovací oblasti (plužiny). Obě tyto složky jsou na sobě závislé a charakterizují geografickou strukturu vesnického sídla, v němž původním zdrojem obživy byla převážně vlastní zemědělská produkce. Vsi pravidelně uspořádané označujeme jako vsi s normovým půdorysem. Jejich protikladem jsou vsi přírodní a neuspořádané (Láznička, Z. 1956).

2.1 PLUŽINA

Plužina je část území sídla tvořená převážně polnostmi. Určuje typ sídla stejně významně jako jeho zastavěná část. Patří do ní jen ty hospodářské plochy, které jsou (byly) soukromým vlastnictvím, nikoli obecní půda, (tzv. občiny - louky, pastviny, obecní lesy) a vrchnostenské lesy. Různé typy plužiny jsou charakterizovány způsobem rozdělení pozemkové držby jednotlivých vlastníků a ovlivněny morfologií terénu (Láznička, Z. 1956).

Plužina traťová se skládá z velkých úseků – tratí, rozdělených na úzké polní pásy – tzv. pentle, často značné délky. Pozemková držba každého sedláka byla rozdělena do všech tratí, z nichž každý měl svůj podíl, přičemž se dbalo o to, aby se jednotlivé trati skládaly z půdy o stejné jakosti. Charakteristické je pojmenování tratí v historických mapách (např. Zahumny, Olschina, U Kaple, viz též obr. 1.1). Traťová plužina je příznačná pro starou sídelní oblast zejména nižších poloh a spojuje se s typem vsí silničních, uličních a návesních.

Příklady: Brumovice, Chabičov (Háj ve Slezsku), Neplachovice

Plužina délková zachovává většinou rozdělení traťové, avšak její větší část je soustředěná do záhumenicových pásů, přiléhajících k jednotlivým statkům a táhnoucích se často až na hranice katastru. Pentle ostatních tratí často probíhají rovnoběžně se záhumenicemi. Délková plužina tvoří přechodový typ od plužiny traťové k plužině záhumenicové (viz níže). Tomu odpovídá i její rozšíření, vyskytuje se v mírně zvlněných oblastech na rozhraní mladého a starého sídelního území.

Příklad: Loděnice (Holasovice), Jamnice (Stěbořice), Úvalno

Plužina záhumenicová se váže k řadovým vsím založeným v období středověké kolonizace. Pozemky jednotlivých statků jsou zceleny v rovnoběžných pásách, jejichž délková osa probíhá zpravidla kolmo ke směru údolí. Pásy byly od sebe odděleny cestami, takže záhumenicový typ je patrný i na topografických mapách. V oblasti Jeseníků, v hůře obdělávatelných polnostech, jsou dosud zřetelné pásy záhumenicových plužin oddělené vzrostlými dřevinami.

Příklady: Nová Rudná (Rudná pod Pradědem), Holčovice, Hošťálkovy

Plužina úseková je ve Slezsku charakteristická pro rozptýlené osídlení horských a podhorských oblastí, kde se přizpůsobuje konfiguraci terénu. **Plužina dělených úseků** vzniká dodatečným dědickým dělením nepravidelných záhumenic na úseky, které mohou být dále děleny na rovnoběžné úzké parcely.

Příklady: Třinec-Tyra, Návsí, Písečná

2.2 VSI SOUSTŘEDĚNÉ

Pro starou sídelní oblast sníženin a jejich přechodů do vrchovin jsou charakteristické soustředěné **vsi návěsní a silniční**. Mají zpravidla domy seřazeny těsně vedle sebe podél silnice nebo návsi, nejčastěji po obou jejích stranách. Stavební parcely usedlostí spolu bezprostředně souvisí a mají tvar úzkého obdélníka s kratší stranou přiléhající k cestě. Intravilán je od plužiny výrazně oddělen ploty zahrad, cestami, dřívě i příkopy nebo zdmi. Velmi rozšířeným přechodným typem je **návěsní silnicovka**, kde délka návsi převyšuje mnohonásobně její šířku. Zvláštní formou silniční vsi je tzv. **ulicovka**, menší ves, jejíž osovou komunikací je místní cesta.

Návěsní a silniční typ vsi je charakteristický zejména pro nížiny a úvaly, směrem do vyšších poloh ubývá tvarové pravidelnosti a uvolňuje se těsné uspořádání usedlostí i ostré ohraničení vůči plužině.

Příklady: Hlavnice, Hlinka, Brumovice, Rusín, Sádek (Divčí Hrad), Zlatníky (Opava), Jelenice (Vítkov)

Obrázek 1: Brumovice – návěsní silnicovka s plužinou traťovou a délkovou, stav k roku cca 1830

Zdroj: Císařské otisky stabilního katastru © 2009 ČÚZK

Obrázek 2: Brumovice – návesní silnicovka s plužinou traťovou a délkovou, stav k roku 2018

Zdroj: Ortofotomapa 2018 © 2018 ČÚZK

Všechny tyto formy soustředěných vsí charakterizují staré sídelní území. Plužina nenavazuje na stavební parcely, je nejčastěji traťová nebo nepravá traťová. Výjimečně lze soustředěné formy nalézt i u mladých osad, zakládaných podle velmi přesného a pravidelného plánu, které vznikaly zejména v době tereziánské a josefínské (viz níže).

Na území českého Slezska a severovýchodní Moravy jsou soustředěné vsi rozšířeny v oblasti Slezské nížiny, tj. na Opavsku a Hlučínsku, v Osoblažském výběžku (v Osoblažské a Poopavské nížině a Hlučínské pahorkatině) a částečně na Bílovecku a Fulnecku.

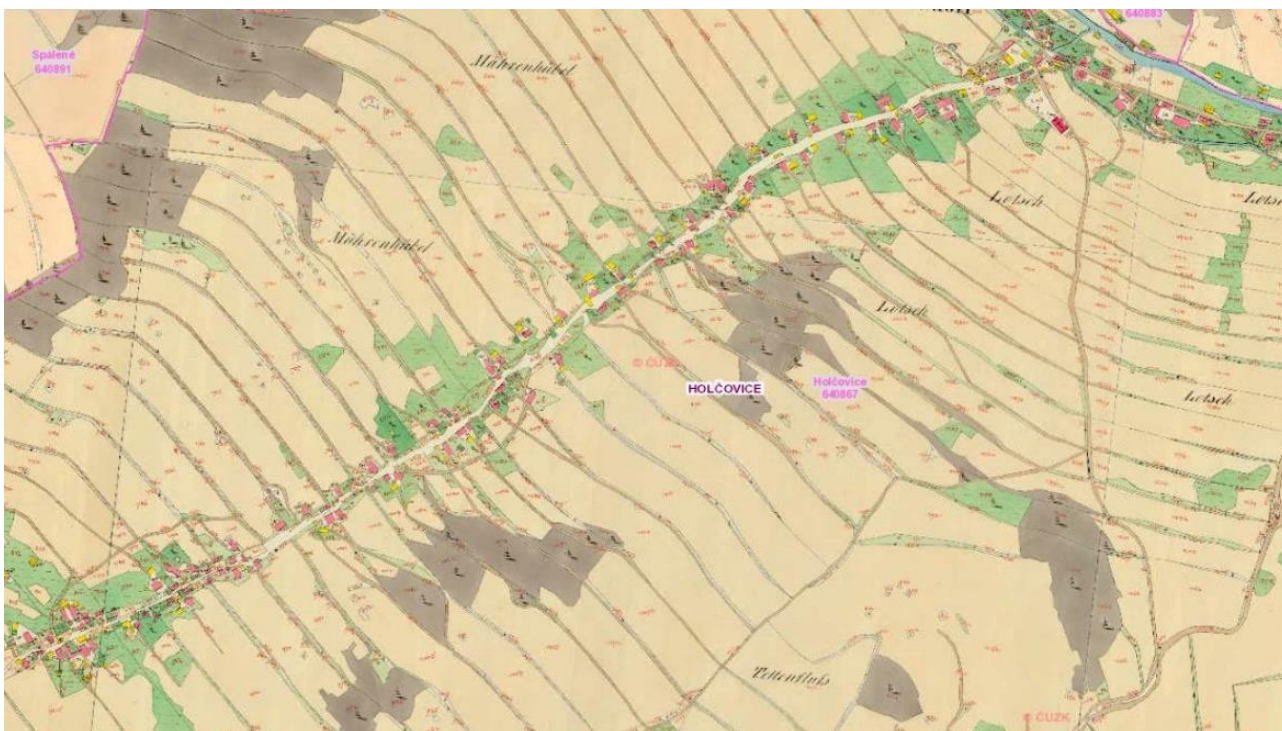
2.3 VSI S VOLNĚJŠÍM PŮDORYSEM

Na území vrcholně a pozdně středověké (emfyteutické¹⁰⁰, německé) kolonizace, které sahá na území českého Slezska a severovýchodní Moravy od masivů Hrubého a Nízkeho Jeseníku, přes Poodří až k podhůří Beskyd se vyskytují plánovitě založené **vsi řadové** a **vsi lesní lánové** s volnějším půdorysem. Skládají se zpravidla ze dvou, méně často z jedné řady domů, seřazených volně podél cesty nebo potoka. Domy stojí od sebe v určitých vzdálenostech, které se řídí šířkou záhumenicového pásu plužiny, táhnoucího se za humny každého statku. Obě řady domů omezují většinou protáhlý návesní prostor, vyplněný někdy záplavovou plochou, později často zastavovaný. Půdorys se přizpůsobuje terénu; v rovinném terénu je pravidelnější, v hornatém nepravidelný.

Příklady: Jindřichov ve Slezsku, Kujavy, Jeseník nad Odrou, Kunín, Burkvíz (Město Albrechtice)

¹⁰⁰ Emfyteuze je feudální forma dědičného nájmu půdy, spojená s obdobím vrcholného středověku (období kolonizace). Za pronájem půdy se nájemce zavazoval platit pravidelně dávky anebo pracovat na vrchnostenské půdě. Většinou měl nájemce právo se svolením vrchnosti půdu prodat nebo ji svobodně odkázat (<https://cs.wikipedia.org/wiki/Emfyteuze>).

Obrázek 3: Holčovice – lesní lánová ves s plužinou záhumenicovou, stav k roku cca 1830

Zdroj: Císařské otisky stabilního katastru © 2009 ČÚZK

Menší **řadové vsi** jsou budovány v době novověké kolonizace na principu lesních lánových vsí, resp. krátkých řadových vsí, ale odlišují se od nich sociální strukturou. Jsou to vsi drobných zemědělců a domkářů v odlehlejších územích, poskytujících málo orné půdy.

Příklady: Oprechtice (Paskov), Klokočůvek (Odry)

Obrázek 4: Holčovice – lesní lánová ves s plužinou záhumenicovou, stav k roku 2018

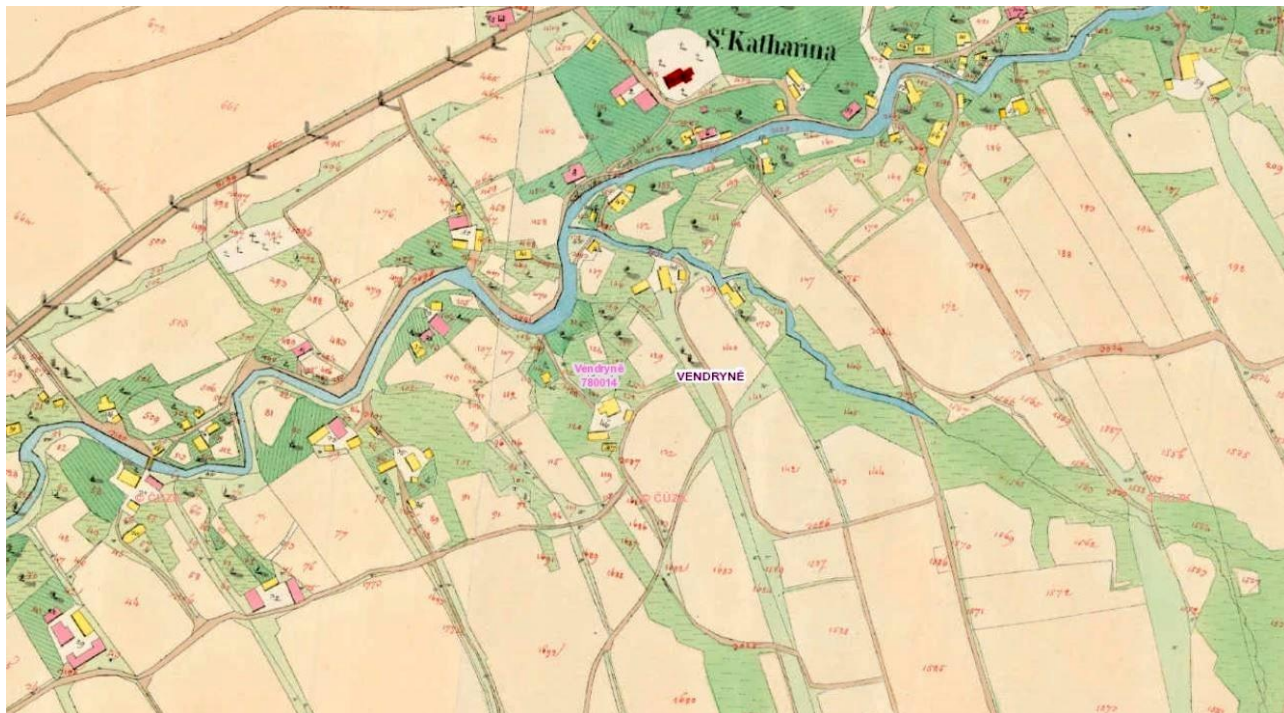

Zdroj: Ortofotomapa 2018 © 2018 ČÚZK

V hornatějších oblastech východní Moravy a Slezska se plánovitost řadových vsí uplatňuje méně než u lesních lánových vsí, usedlosti se řadí podle cesty nebo potoka bez zřetelného plánu v nepravidelných mezerách. Tento přechodný typ bývá nazýván **valašskou** nebo **goralskou řetězovou vsí**. Sídla leží zpravidla při vyústění bočního údolí do údolí hlavního. Vlivem utváření terénu je půdorys vsi nepravidelný.

Příklady: Bukovec, Komorní Lhotka

Obrázek 5: Vendryně – řetězová ves s volnějším půdorysem, stav k roku cca 1830

Zdroj: Císařské otisky stabilního katastru © 2009 ČÚZK

Obrázek 6: Vendryně – řetězová ves s volnějším půdorysem, stav k roku 2018

Zdroj: Ortofotomapa 2018 © 2018 ČÚZK

2.4 VSI PŘÍRODNÍ A ROZPTÝLENÉ

Vedle předchozích normových typů vesnických sídel se ve starém sídelním území, ale zejména v mladém lesním území setkáváme s typy přírodními. Patří k nim **vsi hromadné**, jejichž domy jsou seskupeny bez zřetelného plánu často velmi nepravidelně, aniž vytváří souvislou domovní frontu, stavební parcely mají zpravidla nepravidelný tvar. Hromadné vsi vznikaly buď jako primární útvar pod vlivem nerovného terénu, nebo druhotně růstem malých výsek – sedliště, tvořených pouze obývanými budovami s příslušenstvím.

Příklad: Jílovec (Fulnek), Bravinné (Bílovec)

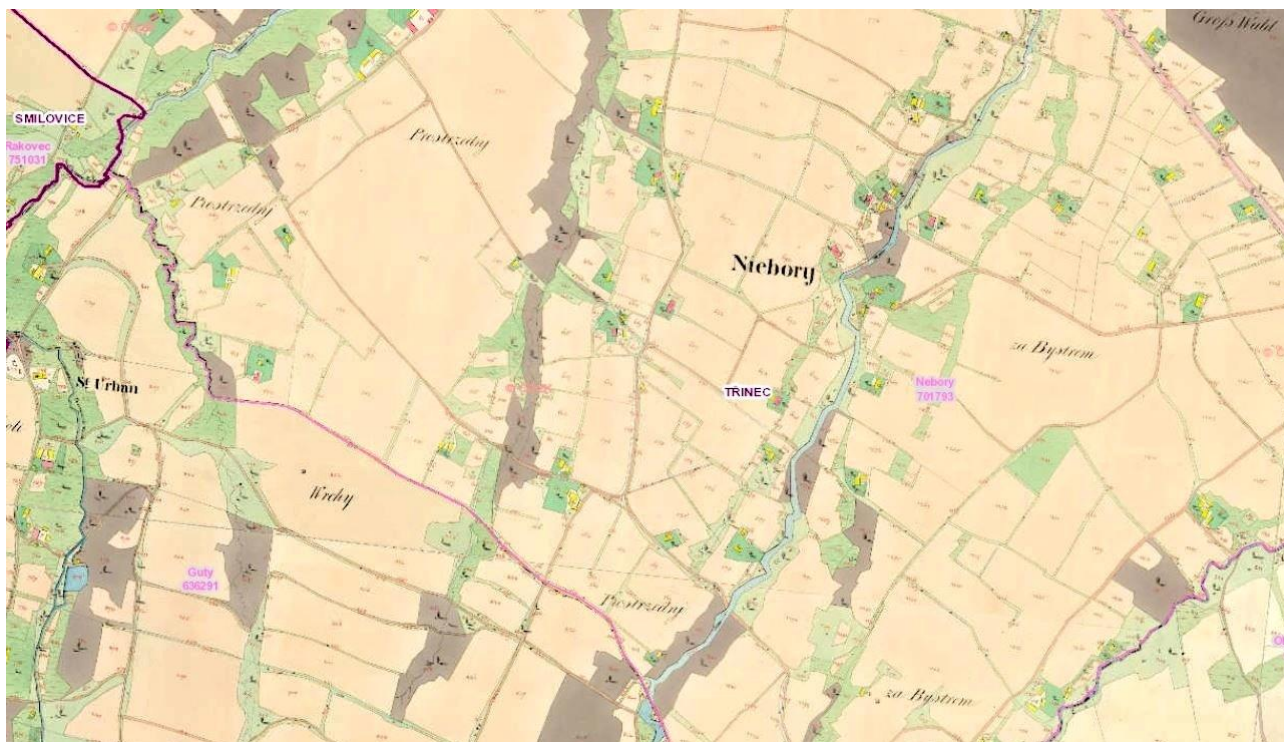
Hromadný, volněji seskupený půdorys a úsekovou plužinu má většina výsek nejmladšího osídlení, které jsou přechodným typem mezi vesnicemi a samotami v horských polohách Beskyd. Pasekářské osady byly zakládány od 15. do 19. století. Za svůj vznik vděčí úsilí feudální vrchnosti o zvýšení daňových příjmů přidělováním pustých nebo zalesněných pozemků poddaným, kteří často měli od vrchnosti pozemky pouze pronajaté. Vznikly buď jako osady s funkcí zemědělskou nebo průmyslovou (těžba dřeva) nejčastěji na lesní půdě, nebo sekundárně dědičným dělením (např. sídelní skupinky řetězových osad, horské valašské paseky a lazy). Hospodářská základna těchto osad byla rolnická, dobytkařská (na Valašsku šlo původně o chov ovcí na salaších) nebo rolnicko-řemeslnická. Jména sídel ukazují často na zaměstnání obyvatelstva (Košaršica, Staré Hamry) nebo na ráz krajiny (Grůň, Bukovec, Lomná). Samoty a sedliště, tvořící původně hospodářsky zcela samostatné rolnické jednotky, jsou po krajině rozptýlené zcela nepravidelně. **Dvorcové vsi** se vyznačují nepravidelným nakupením budov kolem administrativního jádra obce.

Příklady: Bukovec-Bařiny, Hřčava, Dolní Lomná, Horní Lomná, Písečná

Nepravidelnou zástavbou podél cest se vyznačují **vsi hromadné cestní**, které tvoří přechod mezi vsí hromadnou a řadovou a jsou příznačné zvláště pro zprůměrněné oblasti. Rozptýlené osídlení zde souvisí se změnou způsobu obživy a s populačním růstem, které se datují od konce 18. století. Rozmístění usedlostí je většinou samovolné a váže se na místní komunikace. Vzniká **rozptýlená slezská zástavba**, která pokrývá téměř celý katastr rodinnými domky.

Příklady: Rychvald, Peřvald, Šenov

Obrázek 7: Třinec-Nebory – hromadná cestní ves s plužinou dělených úseků, stav k roku cca 1830

Zdroj: Císařské otisky stabilního katastru © 2009 ČÚZK

Obrázek 8: Třinec-Nebory – hromadná cestní ves s plužinou dělených úseků, stav k roku 2018

Zdroj: Ortofotomapa 2018 © 2018 ČÚZK

2.5 ZVLÁŠTNÍ TYPY VSÍ

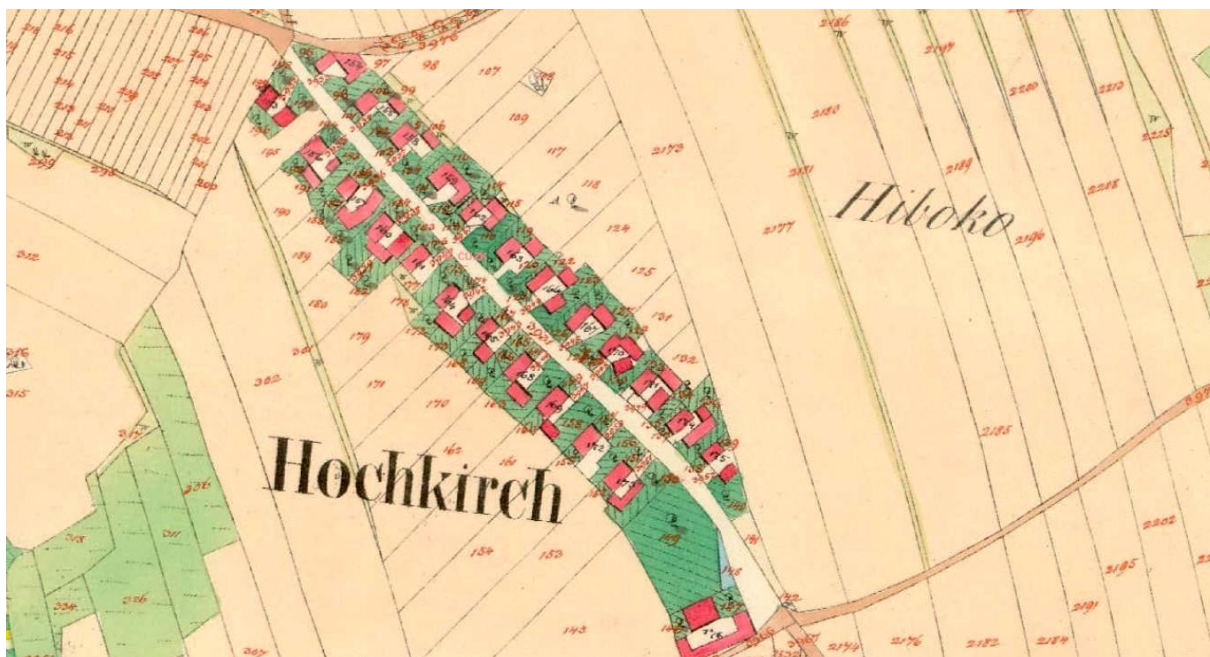
Mezi zvláštní typy vsí patří tzv. **trhová ves**, nazývaná v literatuře též *Villa forensis* (německy Markt). Tímto pojmem se ve středověkých písemných pramenech 13. a 14. století označovala sídelní útvary, které měly právo nekrálovského trhu. Jedná se o přechodový typ mezi městem a vesnicí, kdy právě právo trhu z tohoto sídla dělalo něco víc než jen pouhou vesnici. Trhové vsi se stávaly díky pozornosti obchodníků, kteří zde mohli nabízet své zboží, i středem zájmu řemeslníků a dalších obyvatel, kteří se zde usazovali a vytvářeli z těchto míst hospodářská střediska jednotlivých oblastí. Díky své centralizační funkci na jejich místě často později došlo k lokaci vrcholně středověkého města.

Příklady: Paskov, Frýdlant nad Ostravicí, Rudoltice – městys (Slezské Rudoltice)

Ve 2. polovině 18 století byly z podnětu rakouského ekonomy Františka Antonína Raaba, vrchního ředitele komorních (císařských) a bývalých jezuitských statků v Čechách, zakládány malé osady s velmi pravidelným půdorysem a plužinou, tzv. **raabizační osady**. Vznikaly parcelací půdy komorních, klášterních a městských velkostatků a později i některých šlechtických statků. Půdorys těchto osad je podobný záhumenicovému vsím, jsou tvořeny drobnými usedlostmi seřazenými v pravidelných rozestupech podél cesty na vlastních pozemcích (Lázníčka, Z. 1956).

Příklady: Lipina (Štáblovice), Kostelec (Fulnek)

Obrázek 9: Fulnek-Kostelec – raabizační osada, stav k roku cca 1830

Zdroj: Císařské otisky stabilního katastru © 2009 ČÚZK

Obrázek 10: Fulnek-Kostelec – raabizační osada, stav k roku 2018

Zdroj: Ortofotomapa 2018 © 2018 ČÚZK

2.6 SHRNU TÍ

Obecně lze říci, že u normových vsí je soustředěnost půdorysu v obráceném poměru k soustředění pozemkové držby; soustředěnému půdorysu návěsních silnicovek odpovídá zpravidla rozdrobení pozemkové držby, volnějšímu půdorysu vsí lesních lánových její soustředění do pásu za humny. Uvedené pravidlo však neplatí u vsí přírodních a vsí hromadných cestních, tvořících rozptýlenou zástavbu.

Kromě vyjmenovaných typů venkovského osídlení se na území severní Moravy a Slezska vyskytují i přechodné formy sídel, nesoucí znaky více typů. Je třeba zdůraznit, že ráz osídlení se v průběhu času měnil, sídla vznikala a zanikala, původní ráz osídlení byl překryt „novou vrstvou“ jiného sídelního typu. V některých lokalitách se vyskytují na poměrně malém území vedle sebe vsi charakteristické pro nejstarší osídlení (soustředěné vsi), vsi založené podle techniky německé kolonizace i vsi hromadné cestní nepravidelného půdorysu.

2.6.1 Stavební právo na území českého Slezska

Na území Moravskoslezského kraje platily od konce 19. století až do období po II. světové válce dva různé stavební předpisy, které byly pouze novelizovány. Pro území Moravy¹⁰¹ platil stavební řád pro Moravu ze dne 16. 6. 1894 č. 64, změněný zákonem ze dne 16. 6. 1914, pro celé Slezsko stavební řád pro Slezsko z 2. 6. 1883 č. 26. Regulace obsažené v těchto stavebních předpisech mají převážně preventivní charakter pro odvrácení škod a nebezpečí hrozících ze stavebních činností, ale výrazná je také jejich úloha při prosazování veřejného zájmu při omezení vlastnického práva. V období první republiky nebyly legislativní práce na novém jednotném celostátním stavebním řádu dovedeny do konce a byly přerušeny druhou světovou válkou. V předpisech z období okupace upravovala vládní nařízení pouze některé dílčí záležitosti (opatřování plánů polohy obcí, věcnou příslušnost obcí ve stavebních věcech, požadavky na ochranná pásma, zvláštní předpisy pro některé druhy staveb aj.). Teprve poválečné stavební předpisy sjednotily právní úpravu pro celé území státu¹⁰². Další vývojovou etapu představoval zákon č. 50/1976 Sb., o územním plánování a stavebním řádu, který platil až do konce roku 2006, kdy ho nahradil dosud platný novelizovaný zákon č. 183/2006 Sb., o územním plánování a stavebním řádu (stavební zákon).

Vzhledem ke skutečnosti, že minimálně od konce II. světové války platí pro Moravu a Slezsko stejné stavební předpisy, soustřeďuje se studie na možnost ovlivnění rozdílnosti způsobu zástavby stavebními řády platnými od konce 19. století do této doby.

2.6.2 Rozdíly v regulaci umístování staveb pro bydlení ve stavebních řádech pro Moravu a Slezsko

Stavební řád pro Moravu (dále jen „Moravský stavební řád“) ukládá všem městům, obcím a uzavřeným osadám povinnost pořízení *polohového plánu*, který obsahuje všechny ulice a veřejná prostranství, stoky a potrubí, parcely pozemkové a stavební i s budovami a hranice záplavového území. Do evidenční části těchto polohových plánů, které lze považovat za předchůdce územně plánovací dokumentace, se zakreslovala náměstí a veřejná prostranství, ulice, stoky a kanály včetně nivelety, všechny parcely pozemkové a stavební i s budovami a také hranice rozlivu včetně výšky vody při záplavách. Kromě toho obsahoval polohový plán regulační část, která určovala mj. stavební program obce do budoucnosti (Schlée, F. 1932). Určujícím hlediskem pro obsah regulační části plánů nebylo pouze vyhovění požadavkům zdravotním, bezpečnostním, estetickým a požadavkům na provoz, ale ve veřejném zájmu mohla obsahovat i další omezení podle místních poměrů, včetně omezení práva vlastnického. Plány mohly obsahovat předpisy pro různé způsoby zastavění území (budovy obytné, činžovní, průmyslové, veřejné budovy, parky, hřiště atd.), ale také zákaz zastavění některých ploch. Regulační části polohových plánů však na rozdíl od jejich evidenční části nebyly povinné a obec je mohla pořídit jen na část svého území. Polohové plány byly relativně podrobné, měly být zpracovány v měřítku 1 : 1000 nebo v měřítku katastrální mapy (1 : 2880). Polohový plán musela mít obec povinně pořízen do roku 1920, pokud tak neučinila, mohl jej dát zemský úřad pořídit na její útraty.

Stavební řád pro Slezsko (dále jen „Slezský stavební řád“) je ve srovnání s Moravským stavebním řádem starší, ustrnul na úrovni dřívějších českých a moravských stavebních řádů a zůstal až na některé odchylky provedené pozdějším zákonodárstvím téměř nezměněný až do sjednocení stavebního práva v českých zemích (Štafl, A. 1940). Hlavní odlišností slezského stavebního řádu z hlediska plánování území je absence předpisů o polohovém plánu. Regulace se omezuje (s výjimkou obcí z velké části zničených požárem či povodní) jen na parcelaci a stanovení stavebních čar a nivelety. Stavební úřady tak neměly podklad pro budoucí koncepci a regulaci sídla. Některé obce si sice pořídily regulační plán, ale ten nebyl s výjimkou obcí zničených požárem či povodní právně závazný (Štafl, A. 1940). Pouze částečnou nápravu přineslo v tomto směru opatření Stálého výboru č. 261/1938, o odstraňování stavebních a komunikačních závad, které stanovilo, že obec, která nemá plán polohy, je povinna si opatřit „upravovací plán“, pokud hodlá vymezit území s nevyhovujícími stavbami, které má být přestavěno, nebo pokud má být odstraněna nezpůsobilá

¹⁰¹ S výjimkou měst Brna a Olomouce, které měly vlastní stavební předpisy.

¹⁰² Zákon č. 86/1946 Sb., o stavební obnově, zaměřený především na obnovu válkou poškozených a zničených staveb a zákon č. 280/1949 Sb., o územním plánování a výstavbě obcí, který založil pojem územní plánování, jakožto nástroje pro komplexní řešení území.

stavba, zastavěna proluka nebo pokud má být z důvodu komunikační závady prodlouženo nebo rozšířeno veřejné prostranství.

Vymezení regulačních čar podle Slezského stavebního řádu bylo plně v kompetenci stavebního úřadu, který musel brát ohled na veřejný zájem. Zde je třeba zdůraznit, že stanovení stavební čáry se nevyžadovalo pro stavby, které měly být zbudovány u soukromé cesty. Pouze pokud obec hodlala zřídit místo soukromé cesty komunikaci veřejnou, měly se (podle uvážení stavebního úřadu) vymežit stavební čára a niveleta. Přitom platilo, že stavebník může umístit stavbu za stavební čarou. Při parcelaci nezastavěného pozemku pro stavební využití muselo být schváleno nejprve jeho rozdělení podle „oddílového plánu“, přičemž mělo být vyhověno požadavkům zdravotním, protipožárním, policejním a dopravní obslužnosti. Tato nová parcelace sice podléhala správnímu řízení, ale platilo, že byla-li stavba řádně povolena na pozemku, který nebyl řízením určen jako stavební, byl pozemek nadále považován za zastavitelný¹⁰³. Zvláštní povolení k přeměně dosud nezastavěného pozemku na stavební parcelu Slezský stavební řád neznal. Podle Slezského stavebního řádu bylo potřeba stavební povolení pro každou novou stavbu, přístavbu nebo přestavbu, avšak nevylučuje se dodatečný stavební souhlas pro stavbu postavenou bez stavebního povolení, pokud vyhoví podmínkám stanoveným stavebním řádem.

Zásadní vliv na vznik rozptýlené struktury zástavby těšínského Slezska mělo ustanovení, které umožňovalo stavět obytné domy bez vazby na zastavěné území obce, „docela mimo osadu“ v případě „povolení od politického úřadu“ (okresního úřadu). Toto povolení dokonce nebylo potřebné, pokud v blízkosti místa budoucí stavby již existovaly stavby pro bydlení, příslušející k osadě, třebaže „uzavřená“ část osady byla od místa stavby značně vzdálena. Slezský stavební řád také připouští, aby se budovy stavěly i bez přístupu na pozemek z veřejné komunikace. Zajištění přístupu k budově bylo soukromou věcí stavebníka a stavební úřad nemohl odmítnout vydat stavební povolení např. jen proto, že přístup je zajištěn pouze soukromou cestou nebo přes pozemek souseda podmíněný jeho odvolatelným souhlasem¹⁰⁴.

Práva sousedů byla podle Slezského stavebního řádu omezena, veřejný zájem byl nadřazen zájmu soukromému. Sousedé nemohli vyžadovat, aby stavba měla „z důvodu zachování dobrého vkusu“ určitou výšku, neměli však ani právo požadovat na stavebním úřadu nepovolení navrhované stavby z toho důvodu, že je k ní přístup pouze přes jejich pozemek nebo že odvod splašků je možný jen s použitím stoky v jejich vlastnictví, mohli pouze uplatnit námitky a v případě nevyhovění se pouze odvolat.

Uvedené benevolentní podmínky stavebního práva spolu se skutečností, že v době rozmachu těžby a těžkého průmyslu ve slezské pánvi se zemědělství stalo jen doplňkovým zdrojem obživy a polnosti bylo možné dělit mezi potomky za účelem zřizování staveb pro bydlení, způsobily pravděpodobně vznik zástavby roztroušené po celém katastru obcí s výjimkou lesů. Po roce 1945 byl tento způsob využívání území úřady nadále tolerován, slezská zástavba se zahušťovala a rodinné domy byly povolovány u bývalých polních cest, nyní vyasfaltovaných, ale šířkově čím dál méně vyhovujících nárokům dopravy.

3 Vliv vývoje osídlování, industrializace a populačních změn

Otázkou zůstává, proč se nepravdělná rozptýlená slezská zástavba rozšířila jen ve východní části českého Slezska a nevyskytuje se na západ od Ostravy, kde platil také výše zmíněný slezský stavební řád. Na většině území českého Slezska se typ zástavby vesnic zásadně neliší od typu zástavby na sousední Moravě, bývalá zemská hranice není v terénu vysledovatelná.

3.1 VÝVOJ OSÍDLOVÁNÍ ÚZEMÍ

Oblasti shodných nebo příbuzných sídelních typů svědčí o jednotné sídelní technice zasazené do určitého časově ohraničeného období. Typově smíšené území naproti tomu vypovídá o postupném osídlování kraje bez jednotné sídelní techniky, případně o překrytí některých starých vrstev novým osídlením. Sledované území nemělo a nemá jednotné přírodní podmínky, lišilo se již před jeho kultivací nejen reliéfem krajiny, nadmořskou výškou a složením podloží, ale hlavně charakterem půdního krytu, zvláště mírou zalesnění.

¹⁰³ O tomto postupu svědčí v katastru zapsané rodinné domy na pozemcích orné půdy.

¹⁰⁴ Praxe umísťování staveb bez ohledu na vazbu na veřejnou komunikaci bohužel založila problémy s přístupy na pozemek, které se řeší dodnes.

Území sníženin a mírně zvlňných oblastí do nadmořské výšky 300 m bylo osídlené souvisle přinejmenším od neolitu. Mělo pro zakládání sídel relativně nejlepší podmínky, neboť bylo patrně pokryto lesostepí a světlými, převážně dubovými lesy. Pro toto staré sídelní území jsou charakteristické soustředěné typy vsí, v českém Slezsku převážně návesní silnicovky nebo ulicovky s traťovou nebo délkovou plužinou. Soustředěné vsi se zachovaly do dnešní doby nejlépe v podobě menších výsek, větší sídla podlehla zásadnějším změnám, ale i tak je jejich urbanistický základ nadále vysledovatelný.

Území vyšších poloh, dříve převážně neosídlené, se změnilo na kulturní zemědělsky obdělávanou krajinu ve vrcholném a pozdním středověku. Tak zvaná emfyteutická¹⁰⁵ kolonizace v poměrně krátkém období od 13. do 14. století zavedla nový způsob hospodaření v krajině spojený s novým způsobem zástavby. Toto území do té doby zaujímal smíšený středoevropský převážně bukojedlový les. Proměna krajiny, která nastala, byla náhlá a radikální (Sádlo, J. et al. 2008). Vznikla velmi intenzivně využívaná agrární krajina, která expandovala za hranice dřívějšího osídlení. S tím je spojen počátek nových principů využití krajiny a rozšíření nových sídelních forem. Byla založena jak síť měst, tak systematické osídlení podhorských oblastí (Kuča, K. 2014). Sídla byla zakládána lokátory podle předem stanoveného plánu z podnětu šlechty a církve. Úspěšná sídelní technika se rozšířila i do nížin, kde místy překryla původní parcelaci. Urbanistická struktura lesních lánových a řadových vsí, spojená s touto etapou, se dochovala zvláště v méně úrodných a méně osídlených oblastech Nížkého a Hrubého Jeseníku, kde jsou dodnes dobře viditelné hranice pásů záhumenicové plužiny tvořené stromy a keři. V údolních vsích nižších poloh byly hranice plužin v době kolektivizace zemědělství rozorány, ale základy urbanistické struktury jsou stále patrné.

V 15. století obyvatelstva spíše ubývalo v důsledku válečných událostí a výrazného ochlazení (tzv. malá doba ledová). Další zahuštění sídelní sítě nastalo od 16. století, kdy osídlení pronikalo do výše položených horských oblastí (Kuča, K., 2014). Za nejmladší sídelní oblast ve sledovaném území se považují svahy Beskyd, osídlované v rámci valašské nebo tzv. goralské kolonizace. Zde se vyskytují pozůstatky nepravidelných dvorcových vsí, pasekářských osad a samot. Některé z nich již zanikly, jiné se staly základem pro pozdější chatové osady.

Obdobná struktura jako u řadových vsí se uplatnila u mnohem více rozvolněných vsí řetězových ve východní a jihovýchodní části českého Slezska. Řetězové vsi jsou však mnohem méně pravidelné a tvoří přechod od normových typů k typům přírodním. Spolu s typem hromadných vsí cestních se staly základem pro zcela neuspořádanou rozptýlenou zástavbu, která pokrývá území od Ostravy na východ a dále až k Jablunkovskému průsmyku. Její rozšíření souvisí s rozvojem hornictví a těžkého průmyslu datujícím se od 19. století, který měl za následek mohutné populační změny v území a s tím související tlak na uspokojování potřeby bydlení. Největší nárůst a zahušťování rozptýlené zástavby se však datuje až do období po 2. světové válce, kdy se těžký průmysl a dobývání uhlí staly prioritou socialistického státu, a výdělky lidí v něm zaměstnaných umožňovaly realizaci individuálního bydlení.

¹⁰⁵ Emfyteuze (řecky *εμφύτευσις*, latinsky *emphyteusis* = dědičný nájem) je feudální forma dědičného nájmu půdy a to buď na delší dobu, nebo navždy. Je spojována jak s vesnickým, tak městským prostředím vrcholného středověku (období kolonizace). Za pronájem půdy se nájemce zavazoval platit pravidelně dávky anebo pracovat na vrchnostenské půdě. Poplatek či stanovená práce závisela na velikosti lánů a plužiny. Většinou měl nájemce právo se svolením vrchnosti půdu prodat nebo ji svobodně odkázat (<https://cs.wikipedia.org/wiki/Emfyteuze>).

Obrázek 11: Petřvald – rozptýlené osídlení před nástupem industrializace, stav k roku cca 1830

Zdroj: Císařské otisky stabilního katastru © 2009 ČÚZK

Obrázek 12: Petřvald – zahuštěná rozptýlená zástavba, hornické kolonie i rodinné domy, stav k roku 1955

Zdroj: 1955 © GEODIS BRNO

Zdá se, že tam, kde byl historicky založen pravidelný (normový) způsob zástavby, zůstal v podstatě zachován, ale tam, kde byl založen méně uspořádaný způsob osídlení, vznikla rozptýlená zástavba. Bez zajímavosti není významná korelace s národnostním složením obyvatelstva v době modernizace na přelomu 19. a 20. století (DOKOUPIL, L., NESLÁDKOVÁ, L., LIPOVSKI, R. 2014), kdy v převážně německojazyčných oblastech, v severozápadní části území a na Opavsku, převládá normový typ zástavby, kdežto v převážně polskojazyčných oblastech na Těšínsku a Fryštátsku neuspořádaný typ zástavby. K jejímu zahušťování dochází nejvíce v období po druhé světové válce, kdy se na „krystalizační jádra“ původních usedlostí a jejich přístupové cesty „nabalují“ nově budované obytné domy. Poslední velké změny ve struktuře osídlení přinesl

vývoj po roce 1990 a s ním spojený nástup suburbanizace¹⁰⁶ s masivní výstavbou rodinných domů na dříve zemědělské půdě.

Obrázek 13: Petřvald – pokračující zahušťování zástavby rodinnými domy, stav k roku 2018

Zdroj: Ortofotomapa 2018 © 2018 ČÚZK

3.2 POPULAČNÍ ZMĚNY

Utváření území a způsob jeho urbanizace nepochybně souvisí s populačními změnami. Nejvíce industrializované části Slezska a severovýchodní Moravy zaznamenávají v éře modernizace rychlý populační vzestup (Fryštátsko, Frýdecko, Bohumínsko, Ostravsko), jiné mají méně dynamický populační vývoj (Těšínsko, Opavsko), stagnují (Vítkovsko, Fulnecko) nebo dokonce obyvatelstvo ztrácejí (Bruntálsko, Krnovsko, Jesenicko a nejvíce Javornicko a Osoblažsko). Největší změny souvisí s migrací z východních částí Rakousko-Uherska, zejména z Haliče. Nově příchozí pracovní síle bylo potřeba zajistit ubytování, zpočátku zejména výstavbou ubytoven a hornických a dělnických kolonií. Zde je třeba zmínit, že horníci a hutníci na Ostravsku a Karvinsku se až do počátku první světové války ze své mzdy nezmohli na vlastní rodinný domek (DOKOUPIL, L., NESLÁDKOVÁ L., LIPOVSKI, R. 2014). K zahušťování a rozšiřování rozptýlené slezské zástavby dochází tedy převážně až od dvacátých let minulého století.

3.3 INDUSTRIALIZACE

Je zřejmé, že více než stavební právo ovlivnil zástavbu východní část českého Slezska rozvoj těžby a průmyslu spojený s přílivem nových obyvatel a změnou životního stylu. Možnost užít se jinak než prací na poli nenávratně rozrušila zemědělskou tradici a společenskou strukturu. Nastalo do té doby nemyslitelné dělení polností, protože výnos z úrody byl pouze doplňkem příjmu rodiny. Půdu začaly dědit kromě synů i dcery rolníků, které se provdaly za nezemědělce. Dostávaly obvykle kousek pole, na kterém si nová rodina postavila chalupu. Důsledkem bylo velké rozdrobení pozemků a zástavba téměř celého katastru rodinnými domky. Málo restriktivní slezský stavební řád umožňoval stavět prakticky kdekoli bez zásadní regulace. Tento vývoj se týká především nejvíce industrializovaného území (Bartovice, Petřvald, Šenov – viz obr. 6.1, 6.2, 6.3), kde je výrazné zahušťování rozptýlené slezské zástavby patrné už z leteckých snímků z roku 1955. Naproti tomu pro území vzdálenější od jádra aglomerace (Střítež, Hrádek, Návsí) je ještě v roce 1955 charakteristické

¹⁰⁶ Proces suburbanizace znamená přesun obyvatel, jejich aktivit a některých funkcí z jádrového města do zázemí. Jedná se o typický proces rozšiřování území města, který můžeme zaznamenat jak u většiny měst vyspělých zemí, tak v historickém vývoji našich měst (http://www.suburbanizace.cz/01_teorie_suburbanizace.htm). Zázemím rozumíme venkovská sídla v dobré dopravní dostupnosti měst jako center osídlení.

poměrně řídké osídlení, srovnatelné se stavem z map stabilního katastru, a nárůst zástavby nastal až v období po druhé světové válce.

Obrázek 14: Střítež – rozptýlené osídlení před nástupem industrializace, stav k roku cca 1830

Zdroj: Císařské otisky stabilního katastru © 2009 ČÚZK

Obrázek 15: Střítež – zahušťování zástavby rodinnými domy převážně až od poloviny XX. století, stav k roku 2018

Zdroj: Ortofotomapa 2018 © 2018 ČÚZK

3.4 GEOGRAFICKÉ ROZŠÍŘENÍ SÍDELNÍCH TYPŮ VSÍ V ČESKÉM SLEZSKU

Podobně jako jinde v Evropě, i na území českého Slezska se nacházejí jak oblasti, které vykazují určitou typologickou uniformitu, tak také oblasti typologicky heterogenní.

Na území českého Slezska je staré sídelní území vymezeno jednak tzv. Opavským zálivem, tj. poříčím dolní Opavy a Moravice, Osoblažskem a ojedinělými lokalitami na Jesenicku při hranici s Polskem (Velká Kraš), které stejně jako Opavsko náleží geograficky do Slezské nížiny. Převládající sídelní typ tohoto území – soustředěné vsi – převážně návesní silnicovky s plůžinou traťovou nebo délkovou – se dochoval také ve

výběžku zasahujícím přes Bílovecko a Fulnecko až k Odrám a jednotlivě také poblíž polských hranic na Karvinsku. Obdobné typy najdeme také na Hlučínsku, které bylo od roku 1742 do roku 1920 součástí Pruska.

Území větších nadmořských výšek bylo původně zalesněné. O jeho rozsahu svědčí mj. místní názvy, upomínající na mýcení (Poruba, Polom, Lazy, Lazce). Toto území bylo osídlováno později v rámci vrcholně středověké vnitřní i vnější kolonizace. Charakteristickým sídelním typem vsí jsou zde lesní lánové a řadové vsi. Úspěšnost konceptu kolonizačních sídel, většinou zakládaných dle tzv. německého práva, se přenesla i do území sníženin a částečně tak zřejmě překryla dřívější struktury. Časté jsou zde i názvy související s tzv. zákupným právem (Lhota, Lhotka¹⁰⁷). Na území českého Slezska a severovýchodní Moravy byly tímto způsobem kolonizovány zalesněné oblasti Hrubého a Nízkého Jeseníku a Oderské vrchy, dále část Poodří a pás v podhůří Beskyd, kde ovšem typ řadových vsí přechází do rozvolněnějších vsí řetězových.

Nejmladší území, osídlované až od 16. století, tvoří hůře přístupné horské polohy, ve sledovaném území zejména svahy a údolí Beskyd. Pro ně jsou typické přírodní typy neuspořádaných dvorcových a hromadných vsí ve vyšších polohách.

Zvláštní skupinu tvoří rozptýlené osídlení průmyslových oblastí, slezská zástavba, jejichž rozšíření souvisí s populačním růstem způsobeným populačním přírůstkem a změnou způsobu obživy v industrializovaném území na Ostravsku, Karvinsku, částečně na Frýdecko-Místecku a Třinecku. Neuspořádaná rozptýlená zástavba navazuje na typ vsí hromadných cestních a vsí řetězových.

4 Závěr

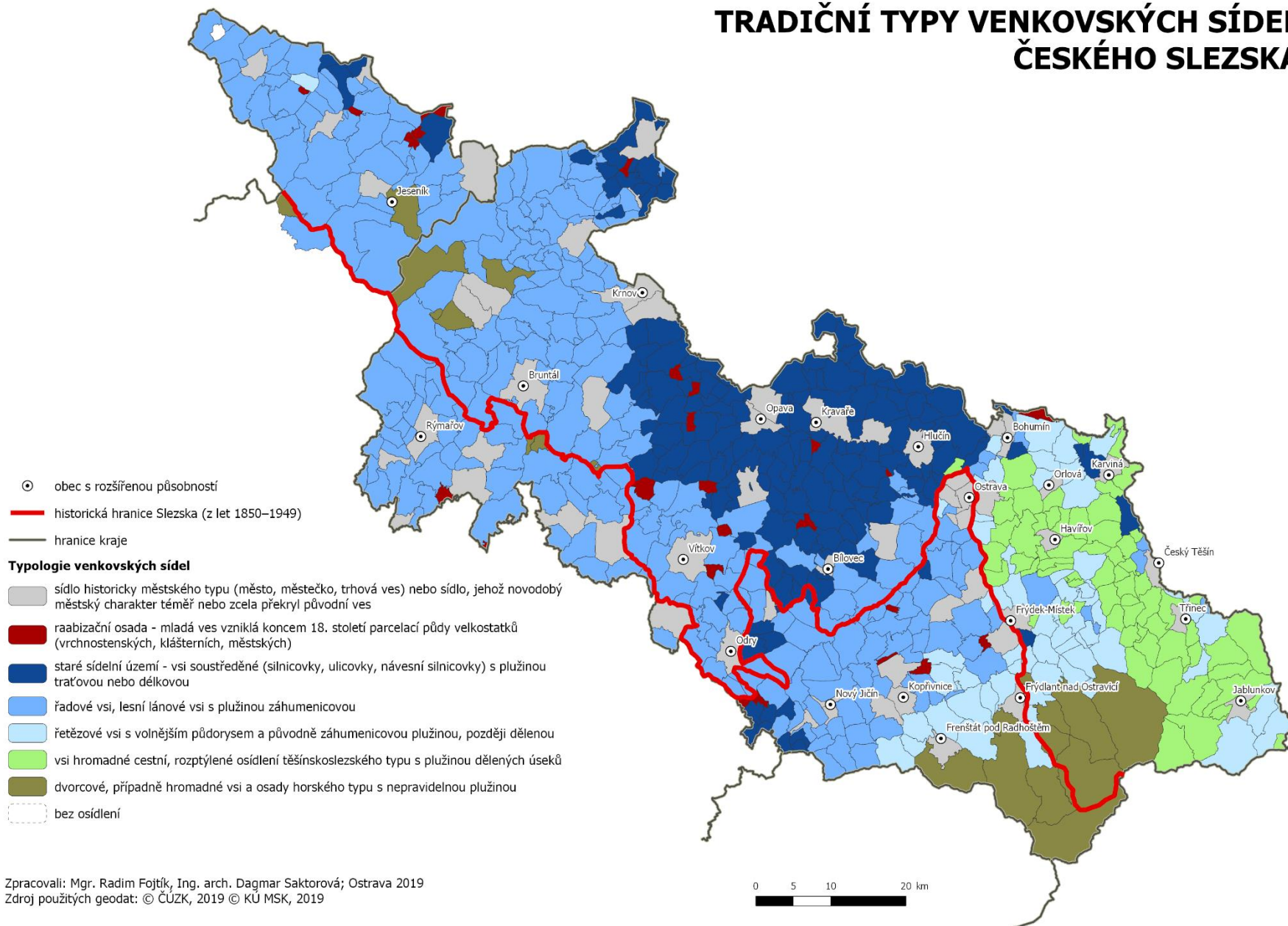
Různost a rozšíření sídelních typů venkovského osídlení na území Moravskoslezského kraje má řadu příčin. Jsou to především příčiny geografické (geomorfologie, nadmořská výška), obecně přírodní (charakter krajiny, přírodní pokryv), ale i sociální, ekonomické a politické (řízená vrcholně středověká kolonizace, industrializace, změny po 2. světové válce).

Venkovské osídlení není možné v žádné době chápat jako ustálené. Sídelní síť procházela kontinuálním vývojem, osady vznikaly, posunovaly se a zanikaly, v různých obdobích docházelo k rozdílné intenzitě změn. Proto i ve starém sídelním území nacházíme typy charakteristické pro mladší osídlení z období pozdně středověké kolonizace, které mnohde překryly původní soustředěné typy sídel, jinde se zase obraz vesnic změnil vlivem postupující industrializace. Přitom se zdá, že půdorys zastavěného území sídla podléhá změnám více než plužina, která si častěji ponechává stopy původní struktury. Z výsledné mapky hromadného rozšíření jednotlivých historických sídelních typů vsí lze vyčíst, které části území kraje byly nejvíce ovlivněny konkrétními hospodářskými, politickými a sociálními změnami.

Za poměrně stabilní území z hlediska sídelních typů lze považovat oblast soustředěných vsí nejstaršího venkovského osídlení (vsi silniční, návesní, ulicovky), která zahrnuje Opavsko, Osoblažsko, Hlučínsko a částečně Bílovecko a Fulnecko. Pozdně středověkou řízenou kolonizací byla ovlivněna typologicky nejjednodušší oblast řadových vsí (lesních lánových vsí, krátkých řadových vsí), která zaujímá velkou část rozlohy českého Slezska od Jeseníků, přes Oderské vrchy, Poodří, část Ostravska až k podhůří Beskyd. Východní a jihovýchodní část kraje zahrnuje jednak nejmladší, v novověku osídlené území - beskydskou oblast vyšších poloh s valašskými a typově příbuznými goralskými řetězovými osadami doplněnými v nejvyšších polohách zástavbou pasek (dvorcové vsi), jednak území nejvíce poznamenané industrializací – Ostravsko, Karvinsko, Třinecko a část Frýdecko-Místecka a Jablunkovska. Toto území doznalo největších změn během posledních dvou století. Je pro ně charakteristické rozptýlené osídlení, navazující na původní vsi hromadné cestní a řetězové. K nejvýraznější proměně došlo v jádru aglomerace, v dříve zemědělské oblasti se zněkolikanásobil počet obyvatel a z mnoha malých vísek se stala města. Poslední dvě desetiletí se na venkovském území podepisují narůstající suburbanizací, kdy se zejména obce v dosahu měst živelně rozrůstají a mění svůj charakter i charakter okolní krajiny.

¹⁰⁷ Obyvatelé nově založených osad měli určité povinnosti a práva vůči vrchnosti. Tyto povinnosti byly ale po určitou dobu po založení vesnice promíjeny (často 5 nebo 8 let). Tomuto období se říkalo lhóta a někdy se přeneslo do názvu nově založené osady.

TRADIČNÍ TYPY VENKOVSKÝCH SÍDEL ČESKÉHO SLEZSKA

Literatura

DOKOUPIL, L., NESLÁDKOVÁ, L., LIPOVSKI, R. (2014) *Populace Rakouského Slezska a severovýchodní Moravy v éře modernizace (od 60. let 19. století do první světové války)*. 1. vyd. Ostrava: Ostravská univerzita v Ostravě. Počet s. 416. ISBN 978-80-7464-729-1.

KUČA, K. (2014) *Oblasti dochovaných strukturálně výrazných plužin v České republice*. Zprávy památkové péče, ročník 74, č. 1, s. 34-49. ISSN 1210-5538.

LÁZNIČKA, Z. (1956) *Typy venkovského osídlení v Československu*. 1. vyd. Práce brněnské základny Československé akademie věd. Svazek 28. Sešit 3. Počet s. 133.

SÁDLO, J., POKORNÝ, P., HÁJEK, P., DRESLEROVÁ, D., CÍLEK, V. (2005, 2008) *Krajina a revoluce. Významné přelomy ve vývoji kulturní krajiny českých zemí*. 3. upravené vyd. Praha: Malá Skála. Počet s. 255. ISBN 978-80-86776-06-4.

SCHLÉE, F. (1932) *Stavební řád pro Moravu a Slezsko s výkladem, judikaturou a vzorci*. 1. vyd. Praha: Knihovna veřejné správy a samosprávy. Svazek 7. Počet s. 340.

SIWEK, T., KAŇOK, J. (2000) *Vědomí slezské identity v mentální mapě*. 1. vyd. Ostrava: Ostravská univerzita, Filosofická fakulta. Počet s. 97. ISBN 80-7042-576-8.

ŠTAFL, A. (1940) *Stavební řady moravské a stavební řád slezský s příslušnými zákony, nařízeními a výnosy, výkladem, poznámkami a judikaturou*. Praha: Právnícké knihkupectví a vydavatelství. Svazek 54. Počet s. 693.

Ostatní prameny:

- Císařské otisky stabilního katastru – mapováno v letech 1830 - 1836
http://archivnimapy.cuzk.cz/cio/data/main/cio_main_02_index.html,
(ČÚZK, Archivní mapy, prohlížení archiválií Ústředního archivu zeměměřičství a katastru) © 2009 ČÚZK
- Mapový server Moravskoslezského kraje © MSK
- letecké snímkování © 2018 ČÚZK
- letecké snímkování 1955 © GEODIS BRNO, spol. s r. o., Podkladové letecké snímky VGHMÚř Dobruška, © MO ČR 2009

Krátké představení autora

Ing. arch. Dagmar Saktorová pracuje na odboru územního plánování a stavebního řádu Krajského úřadu Moravskoslezského kraje. Na oddělení územního plánování má na starosti pořizování krajské územně plánovací dokumentace a územně analytických podkladů kraje. Kromě toho se věnuje metodické činnosti pro úřady územního plánování a projektanty územně plánovací dokumentace a také pro samosprávy obcí. Je autorkou několika článků k tématu urbanismu, krajiny, prostorové regulace apod. a publikací *Územní plán – základní dokument rozvoje obce a Urbanistické hodnoty a hodnoty krajiny Moravskoslezského kraje* (dostupné na https://www.msk.cz/cz/uzemni_planovani/). Předmětem jejího mimopracovního zájmu jsou zejména historické krajinné struktury a urbanistické struktury sídel.

II.II VIDIECKY PRIESTOR, VIDIECKE SÍDLA A VIDIECKE SPOLOČENSTVO NA SLOVENSKU PO ROKU 2000

RURAL AREA, RURAL SETTLEMENTS AND RURAL COMMUNITY IN SLOVAKIA AFTER 2000

Ľubomír Faltan

Sociologický ústav SAV, Klemensova 19, 813 64 Bratislava, Slovenská republika

lubomir.faltan@savba.sk

Abstrakt

Príspevok predstavuje určitú sociologickú reflexiu vybraných zlomových situácií vo vývoji dediny a jeho spoločenstva na Slovensku. Tieto sa premietli do niektorých závažných dilém socio-kultúrneho charakteru, pred ktoré bolo toto spoločenstvo postavené, a na ktoré muselo, reagovať. Dotýka sa nasledujúcich dilém:

- *Dilema industrializačná a post-industrializačná - Spojená je s faktom oneskorenej industrializácie a urbanizácie, ktorá v plnej sile prebiehala na Slovensku po 2. svetovej vojne. Spôsob jej realizácie, ale aj fakt jej oneskorenia oslabovali jej koncentračnú silu v smere radikálneho rastu miest a stabilizovala vidiecku sídelnú štruktúru.*
- *Dilema medzigeneračná a spôsobu života – Prechod od agrárnej orientácie na orientáciu mimo poľnohospodárstva viedlo k nárastu medzigeneračnej dilemy viazanej na spôsob života vidieckej populácie.*
- *Dilema narábania s obytným priestorom - Prejavovalo sa to veľmi často práve v otázkach nového využívania obytných priestorov.*
- *Dilema vstupu externalít – Vstup nových externalít do vidieckeho priestoru a suburbanizačných procesov malo celý rad dopadov na vidiecke sídla a ich spoločenstvá.*

Kľúčové slová: *Industrializácia, kolektivizácia, urbanizácia, suburbanizácia, dilemy socio-kultúrneho charakteru*

Na základe projektu VEGA *Vidiecke spoločenstvá a vidiek v procese zmien*. Číslo projektu:

2/0068/16, doba riešenia 2016-2018 a na základe projektu APVV, číslo projektu: 160462

Suburbanizácia – vývoj a dopady na sociálno-priestorovú štruktúru zázemia Bratislavy, doba riešenia: 2017-2020

Abstract

The paper presents some sociological reflection of selected fault situations in the development of the village and its community in Slovakia. These have been translated into some serious socio-cultural dilemmas that the community was faced with and had to respond to. It touches on the following dilemmas:

- *Industrialization and post-industrialization dilemma - It is connected with the fact of delayed industrialization and urbanization, which took place fully in Slovakia after World War II. The way of its implementation, but also the fact of its delay, weakened its concentration power in the direction of radical growth of cities and stabilized the rural settlement structure.*

- *Intergenerational and way of life dilemma - The shift from an agrarian orientation to a non-agricultural orientation has led to an increase in the intergenerational dilemma linked to the lifestyle of the rural population.*
- *Dilemma of living space handling - This has been manifested very often in the form of new use of living space.*
- *Dilemma of externalities entry - The entry of new externalities into rural space and suburbanization processes has had a range of impacts on rural settlements and their communities.*

Key words: *Industrialization, collectivization, urbanization, suburbanization, socio-cultural dilemmas*

1 Niekoľko slov na úvod

Vidiek, vidiecky priestor, dedina, ale i vidiecke spoločenstvo môže byť vyhodnocované, či skúmané na rôzne spôsoby. Vyhodnocovať ho môžu etnológovia, humánni geografi, ekonómovia, sociológovia, či predstavitelia iných spoločenských vied. Aj v rámci sociológie toto vyhodnocovanie môže byť rôzne, či už z hľadiska tematického – predmetom záujmu môže byť rodina a rodinno-príbuzenský život, cirkev a náboženstvo, spolkový život, kultúra, samospráva, fenomén práce (zamestnania), migrácia, atď. – z hľadiska zvolených metodologických prístupov – makroanalýzy, celoplošné výskumy, štatistické vyhodnocovania, komparatívne prístupy, alebo mikroanalýzy, cielené prípadové štúdie, kvalitatívne prístupy, atď. V našom prípade sa chceme sústrediť ani nie na tvrdé dáta a analýzy, ale predstaviť určitú sociologickú reflexiu vybraných zlomových situácií vo vývoji dediny a jeho spoločenstva, ktoré sa premietli do niektorých závažných dilém socio-kultúrneho charakteru, s ktorými sa muselo, alebo stále musí, toto spoločenstvo vysporiadať, a to s rôznou mierou úspešnosti. Samozrejme, je to veľmi často odraz makro procesov, ktoré majú dopad aj na vidiecke spoločenstvo.

2 Dilema industrializačná a post-industrializačná

Geomorfológia slovenskej krajiny, z veľkej časti hornatá, rovnako ako aj charakter predovšetkým agrárneho hospodárenia, často na malých výmerách a v horských, či podhorských podmienkach si vynucoval, aby si tu žijúca populácia hľadala aj doplnkové formy hospodárenia, resp. iné nájomné činnosti, nadväzujúce na agrárne činnosti, resp. aj mimo poľnohospodárstva (v lesoch, remeslách, bankských či stavebných činnostiach), a to ešte v predindustrializačnom období. Industrializačné procesy sa síce na území Slovenska zaznamenávajú už v 19. storočí v jej druhej polovici a začiatkom 20. storočia, ale hlavný industrializačný prúd nastúpil do priestoru Slovenska až po 2. svetovej vojne. Preto hovoríme o oneskorenej industrializácii a urbanizácii na Slovensku, v porovnaní s obdobnými trendami v krajinách západne Európy. Nutnosť doplnkových foriem hospodárenia, resp. zabezpečovanie „príjmov“ do domácnosti viedol k nevyhnutnosti rozvíjať rôznorodosť zručností, či už v rovine agrárnych činností, ale aj prác s drevom, zručností remeselných a stavebných. Spájalo sa to aj nevyhnutnosťou prinajmenšom sezónne migrovať za prácou – sezónnou prácou v poľnohospodárstve do južnejších krajov monarchie, sezónnych stavbárskych prác vo väčších mestách (príklad stavebných robotníkov pri výstavbe Budapešti), oravskí plátenníci chodili až na Balkán, turčianski olejkári mali svoje trasy do východnej Európy, podobne to boli aj kysuckí drotári, či do západnej Európy, ale aj do zámoria a do východnej Európy cez Poľsko do cárskeho Ruska. Už v 19. storočí a v začiatkoch 20. storočia to bola i pracovná migrácia, obvykle dlhodobejšia do zámoria (hlavne USA, Argentína) či v rámci západnej Európy (hlavne bankské a priemyselné regióny). Často to bola migrácia „návrátov“, hoci nie vždy, hlavne ak išlo o ekonomickú migráciu do vzdialenejších krajín. Nástup industrializačných procesov na Slovensku, a to hlavne vo svojej podobe „oneskorenej“, po 2. svetovej vojne, ktorá sa spájala aj s nástupom kolektivizácie poľnohospodárstva (vytváraním Jednotných roľníckych družstiev – JRD a Štátnych majetkov – ŠM) viedlo k tomu, že:

- Vidiecka domácnosť, ktorá až doposiaľ vo svojej prevahe bola aj lokálne ukotvenou agrárnou produkčnou jednotkou (bez ohľadu na rozsah takejto produkcie), tento charakter postupne strácala. Zamestnanie a ekonomické prínosy z neho sa orientovali v čoraz väčšej miere mimo agrárneho sektora. Inými slovami, vo vidieckej populácii postupne dominovala zamestnanosť mimo poľnohospodárstva, čo sa spájalo s dochádzkou do zamestnania mimo miesta svojho bydliska, do iných (často mestských) centier zamestnanosti.
- Vidiecke sídla (dediny) postupne strácali svoju rolu lokálneho centra zamestnanosti. Malo to aj iné sociálno-spoločenské prejavy, resp. dopady na (veľko)rodinu, domácnosť, ale postupne i na charakter vidieckeho (lokálneho) spoločenstva:
 - Podstatnú časť denného času práve za prácou odchádzajúca časť ekonomicky aktívnej populácie trávila mimo miesta svojho bydliska, vrátane vzťahov, ktoré vyplývali zo zamestnaneckého charakteru, ale aj vzťahov, ktoré prirodzene prinášal pobyt v prostredí, v ktorom bolo lokalizované toto zamestnanie.
 - Fakt, že dochádzalo k postupnému oslabovaniu významu domácnosti ako produkčnej jednotky, viedlo k tomu, že časť jej ekonomicky aktívnych členov v nových podmienkach sa stávali ekonomicky nezávislými od takto chápanej domácnosti. Mohli sa voľne rozhodovať, ako budú v ďalšom nakladať so svojim životným osudom, a do akej miery sa ešte budú striktne viazať na dovtedajšiu domácnosť a rodinné zázemie.
- Obdobne aj lokálne ukotvenie v danom vidieckom sídle a lokálnom spoločenstve sa postupne čoraz viac stávalo otvorenou vecou individuálnych rozhodnutí a zvažovaní možností a „zvodov“ spätých s inými lokalitami, centrami atraktivity v bližšom, ale aj vzdialenejšom zázemí dovtedajšieho miesta bydliska.
- Naštartoval sa proces nielen pracovnej migrácie, ale aj trvalej migrácie do „atraktívnejších“ centier, pre napĺňanie vlastných životných stratégií. Dotýkalo sa to predovšetkým mladších generácií a v konečnom dôsledku to viedlo (vedie) k procesom starnutia vidieckej populácie.

Spoločensko-politická zmena z konca 80-tych rokov 20. storočia ešte viac prehĺbila otázku existenčnej dilemy vidieckeho osídlenia na Slovensku. Zmena hospodárskeho systému, prechod na trhovú ekonomiku, reštrukturalizácia, zmena vlastníckych vzťahov, ale aj častý úpadok a zánik dovtedajších, či už lokálnych, regionálnych, alebo nadregionálnych hospodárskych pilierov, na dlhé obdobie poznačil lokálne, či regionálne rozvojové možnosti na Slovensku. Len za pochodu, bez pripravenosti sa hľadali, viac či menej úspešne, nové koncepcie rozvoja krajiny, hospodárske impulzy a mechanizmy, ktoré by takýto reštart priniesli. Premietlo sa to aj do problémov vidieckych sídiel, a to na lokálnej úrovni v rovine napr. reštitúcií vlastníctva hlavne pôdy (poľnohospodárskej, či lesnej), či v podobe premien existujúcich poľnohospodárskych výrobných subjektov. Identifikácia vlastníkov poľnohospodárskej pôdy zo začiatkov 90-tych rokov 20. storočia ukázala, že „...prevažná väčšina právnych vlastníkov pôdy a ich dedičov nie je profesívno a existenčne spojená s poľnohospodárstvom...“ (Blaas, G., 1992, s. 110). Svoje staronové vlastníctvo buď naďalej ponechávalo v nájme transformujúcich sa „socialistických poľnohospodárskych subjektov“, ktoré sa menili na podielnícke poľnohospodárske subjekty, akciové spoločnosti, resp. ich predávali, resp. prenajímali záujemcom o pozemky (i zahraničným), čo často nezaručovalo pokračovanie v ďalšom poľnohospodárskom využívaní. Všetky tieto procesy, ale aj technologické premeny viedli k ďalšiemu znižovaniu zamestnanosti v tomto sektore. V roku 2017 sa poľnohospodárstvo podieľalo na celkovej zamestnanosti na Slovensku 3,0% (priemysel 24,3%, stavebníctvo 7,1%, služby ako také 65,6%) (Morvay, K., a kol., 2018, s. 22). Vo vidieckej krajine (a aj v katastrach obcí) zaznamenávame nové preobsadzovanie priestoru. Na jednej strane okrem priemyselných brownfield-ov, čiže opustených a chátrajúcich priemyselných areálov, ktoré v období socializmu reprezentovali dobové industrializačné procesy, zaznamenávame aj poľnohospodárske brownfield-y, opustené a chátrajúce areály niekdajších poľnohospodárskych družstiev, či štátnych majetkov, tam kde došlo k ich krachu, alebo zániku.

Obrázok 1: Poľnohospodárske Brownfieldy – príklad región Horná Nitra

Zdroj: autor.

Obrázok 2: Poľnohospodárske Brownfieldy – príklad región Horná Nitra

Zdroj: autor.

Naopak, hlavne v subregionálnom zázemí veľkých, či väčších miest, v predtým poľnohospodárskom priestore, začali vyrastať nové priemyselno-obslužné, či logistické areály, prípadne vo vidieckej krajine **fotovoltažne „polia“**.

Obrázok 3: Fotovoltážne „polia“ – príklad z okresu Poltár

Zdroj: autor.

Obrázok 4: Fotovoltážne „polia“ – príklad z okresu Poltár

Zdroj: autor.

Síce, hlavne v prípade priemyselno-obslužných, či logistických areálov, to mohlo do istej miery riešiť otázku zamestnanosti vidieckej populácie, ale ich lokalizácia viedla k záberu tej kvalitnejšej poľnohospodárskej pôdy.

Ako sme už spomenuli industrializačné a následne, či súbežne prebiehajúce urbanizačné procesy výrazne zmenili základnú zamestnaneckú orientáciu vidieckej populácie, napriek tomu, aj tak vo vidieckom spoločenstve pretrvávala tzv. „agrárna stopa“. Prejavovala sa v udržiavaní určitých, s rôznou intenzitou vystupujúcich pestovateľských, či chovateľských aktivítach v rámci domového hospodárstva. Do popredia sa však dostávajú nové dilemy socio-kultúrneho charakteru.

3 Dilema medzigeneračná a spôsobu života

Industrializačné procesy spojené s každodennou, alebo aj dlhodobejšou dochádzkou za prácou mimo miesto svojho trvalého bydliska, sa spájala aj so zmenou životného štýlu, s premenami životných vzorov a s tým spojených očakávaní a nárokov, rovnako v rovine každodennosti, ale aj kariérnych a životných plánov. Do popredia začínajú vystupovať predovšetkým medzigeneračné odlišnosti a medzigeneračné dilemy. Spoločné rodinné, či domáce hospodárstvo prestáva byť určitým tmelivom (veľko-) rodiny. Individualizácia zárobkovej činnosti vytvára priestor pre nárast ekonomickej nezávislosti od rodinného hospodárskeho zázemia. Prejavuje sa to aj v narastajúcich snahách mladej generácie po osamostatnení sa, pri nakladaní s vlastnými zarobenými financiami, ale ešte výraznejšie, keď dochádza k zakladaniu vlastnej rodiny. Týka sa to predovšetkým otázok riešenia bývania a to nielen v podobe bývať samostatne, ale neraz aj bývať inde – na trvalo sa odsťahovať z doterajšieho miesta bydliska. Práve tá druhá predstava sa viaže na miesto práce a možnosti bývať tam, kde sa miesto práce nachádza. Takéto narastajúce tendencie majú dosah nielen na dovedajšiu rodinu a domácnosť, ale neraz, keď takáto tendencia začína byť masívnejšia, zasahuje to aj do života a socio-štrukturálnych charakteristík vidieckeho spoločenstva. Výskumy, ktoré autor realizoval v druhej polovici 70-tych rokov a v rokoch 80-tych 20. storočia ukázali, že v otázkach bývania nastávala dilema a medzigeneračný rozpor, v rovine uplatnenia, či zmysle výstavby viacgeneračného bývania na dedinách. Staršia generácia, generácia rodičov, v čase prestavby a rozširovania pôvodného sedliackeho domu, resp. pri výstavbe už nového domu, vychádzala z predstavy, že prinajmenšom niektoré z detí zostane, i po založení vlastnej rodiny, bývať s rodičmi. Preto sa začali prestavovať, dostavovať, či stavať nové rodinné domy nielen na inom pôdoryse (najčastejšie štvorcovom), ale aj viac podlažné, neraz z funkčno-priestorovým vybavením samostatného bytu. Často však dochádzalo k situáciám, že predstava detí o vlastnej budúcnosti a rodinnom živote bola iná – samostatné bývanie, neraz v meste, kde bolo zamestnanie a i možnosť uchádzať sa podnikový byt. Na dedinách, vo veľkých rodinných domoch, zostávala dožívať staršia generácia rodičov, či starých rodičov, ktorí boli radi, ak sa ich dom začal zaplňovať len z času na čas, ak deti so svojimi rodinami prišli na návštevu, alebo posielali svoje deti na prázdniny k starým rodičom.

Obrázok 5: Príklady rodinnej zástavby 70-80. roky 20. storočia z rôznych regiónov Slovenska

Zdroj: autor.

Obrázok 6: Príklady rodinnej zástavby 70-80. roky 20. storočia z rôznych regiónov Slovenska

Zdroj: autor.

Obrázok 7: Príklady rodinnej zástavby 70-80. roky 20. storočia z rôznych regiónov Slovenska

Zdroj: autor.

Evidentne sa to prejavuje v prípade narábania s obytným priestorom.

4 Dilema narábania s obytným priestorom

Vzhľadom na to, že industrializačno-urbanizačné premeny na Slovensku prebiehali oneskorene, a prakticky až po 2.svetovej vojne, tak aj stavebná kultúra, architektonicko-urbanistický vzhľad slovenskej dediny si stále zachovával vzhľad podmienený, nielen predchádzajúcim historickým vývojom a agrárnou tradíciou, ale aj schopnosťami a možnosťami vysporiadať sa s novými civilizačnými impulzmi. Tradičná vidiecka zástavba obvykle mala svoju obytnú časť a časť hospodársku, ktorej veľkosť a riešenia boli závislé od zámožnosti rodiny (domácnosti). Obvykle stavebné riešenie bolo kompaktné, alebo čiastočne kompaktné a čiastočne riešené sólo objektmi v rámci obytného priestoru. V niektorých regiónoch Slovenska časť hospodárskych objektoch bola vysúvaná do okrajových priestorov vidieckeho sídla (pivnice na skladovanie časti úrody), prípadne aj mimo intravilánu obce (napr. gemerské kolešne, obdobné objekty na Hornom Spiši – Zamagurí, kde sa v lete prebývalo pri pasení dobytku, senníky na Liptove, atď.). Hoci napriek postupujúcej industrializácii a kolektivizácii poľnohospodárstva koncom 40-tych a s nástupom 50-tych rokov 20. storočia dochádzalo k redukcii hospodárskej funkcie vidieckych domácností a prežívalo skôr drobnochovateľstvo a pestovateľstvo predovšetkým samozásobiteľského charakteru, v značnej časti hospodárske objekty strácali svoju pôvodnú funkciu. Ak neboli redukované, tak spĺňali obvykle skladovacu funkciu, či už pre produkty zo samozásobiteľských aktivít, priestory pre tuhé palivo, prípadne do ich priestorov sa presúvali kurníky, či zajačince, atď. Stávali sa často aj priestormi pre garážovanie (s postupom automobilizácie). Niekdajšie komory pre skladovane obilnín sa neraz premieňali na ďalší obytný priestor.

Obrázok č. 8: Príklady starej vidieckej zástavby z druhej polovice 19. storočia a prvej polovice 20. storočia z rôznych regiónov Slovenska

Zdroj: autor.

Obrázok č. 9: Príklady starej vidieckej zástavby z druhej polovice 19. storočia a prvej polovice 20. storočia z rôznych regiónov Slovenska

Zdroj: autor.

Obrázok č. 10: Príklady starej vidieckej zástavby z druhej polovice 19. storočia a prvej polovice 20. storočia z rôznych regiónov Slovenska

Zdroj: autor.

Obrázok č. 11: Príklady starej vidieckej zástavby z druhej polovice 19. storočia a prvej polovice 20. storočia z rôznych regiónov Slovenska

Zdroj: autor.

Pri prestavbách pôvodných objektov, ich obytných častí sa začali meniť tradičné pôdorysy. Začal sa presadzovať štvorcový pôdorys s viac izbovým vnútorným členením a so zabudovaním nových kultúrno-

civilizačných vymožeností v podobe hygienických priestorov (kúpeľne, či splachovacie WC). Na slovenskom vidieku sa takéto vymoženosti začínali masovejšie presadzovať od 60-tych rokov 20. storočia, k čomu sa v 70-tych rokoch 20. storočia, keď sa čoraz masovejšie začali realizovať obecné vodovody, pridávali aj riešenia individuálnej kanalizácie (žumpa-jímka) (Faltán, L., 2009, s. 13) a neskôr sa začala riešiť aj obecná kanalizácia a napájanie hlavne väčších vidieckych obcí na čističky odpadových vôd. Prestavby obytných priestorov, ale aj nová výstavba prinášala aj stret kultúr pri využívaní nových priestorovo-funkčných možností. Opäť rolu tu zohrával generačný faktor. Pre staršie generácie, napriek zmeneným funkčno-priestorovým podmienkam bývania, dominantným priestorom zostala kuchyňa – priestor nielen na prípravu stravy, ale aj priestor spoločenský v rámci rodiny, ale aj na bežné krátke susedské návštevy. Preto sa tu nachádzalo tak rádio, ako aj televízny prijímač, telefón, atď., ale aj pohovka na krátky oddych pre staršiu generáciu. Obývacia izba, ako určité novum voči pôvodnému tradičnému bývaniu, dlho zostávala vnímaná ako predná parádna izba. Jej využitie nebolo každodenné, ale len pri vzácnejších príležitostiach, či rodinných, alebo vzácnejších návštevách. Až mladšie generácie začali viac využívať funkčnú špecializáciu nových priestorov (spálňa rodičov, detská izba, detské izby, jedáleň, obývacia izba, hosťovská izba, prípadne pracovňa – v závislosti od pracovnej orientácie majiteľov, atď.). Faktom je, že vo vidieckom prostredí, kde stále pretrvávala tradícia určitých zručností, prípadne významnú rolu v domácnosti zohrávala tzv. agrárna stopa, súčasťou obytného priestoru boli aj v prípade novej výstavby, priestory pre dielničku, odkladanie domáceho náradia, skladovacie priestory, či priestory drobného chovu. Aj tu sa vytvoril priestor pre stret kultúr v závislosti akým spôsobom vývoj a premeny vidieckych sídiel zasiahli do tohto priestoru.

5 Dilema vstupu externalít

Charakteristickým znakom oneskorenej industrializácie Slovenska, kolektivizácie poľnohospodárstva a urýchlenej urbanizácie v jej rovine ekonomickej, ktorá zasiahla aj vidiecku populáciu – orientácia na prácu mimo poľnohospodárstva - bolo, že často nové priemyselné investície sa lokalizovali tam, kde sa koncentrovala uvoľnená pracovná sila. Inými slovami, nie vždy sa industrializácia spájala s mestami ako centrami zamestnanosti, ale ich lokalizácia bola vo vidieckom nemestskom priestore. Táto „externalita“ stabilizovala rozdrobenosť sídelnej siete Slovenska a limitovala (nie zamedzovala) výrazný nárast nosných mestských centier (centier zamestnanosti, kultúry a spoločenského života a bývania). Takejto stabilizácii napomáhali aj technologické premeny, včítane rozvoju dopravných sietí a infraštruktúry, v podobe individuálnej automobilizácie, rozvoja a masová dostupnosť informačných technológií, s dopadom na meniaci sa charakter pracovno-zamestnaneckých činností, čo už je trend modernej súčasnosti. (Faltán, L., 2019, s. 97-101) Ako sa tieto nové externé faktory premietali do vidieckeho priestoru a života vidieckych spoločenstiev?

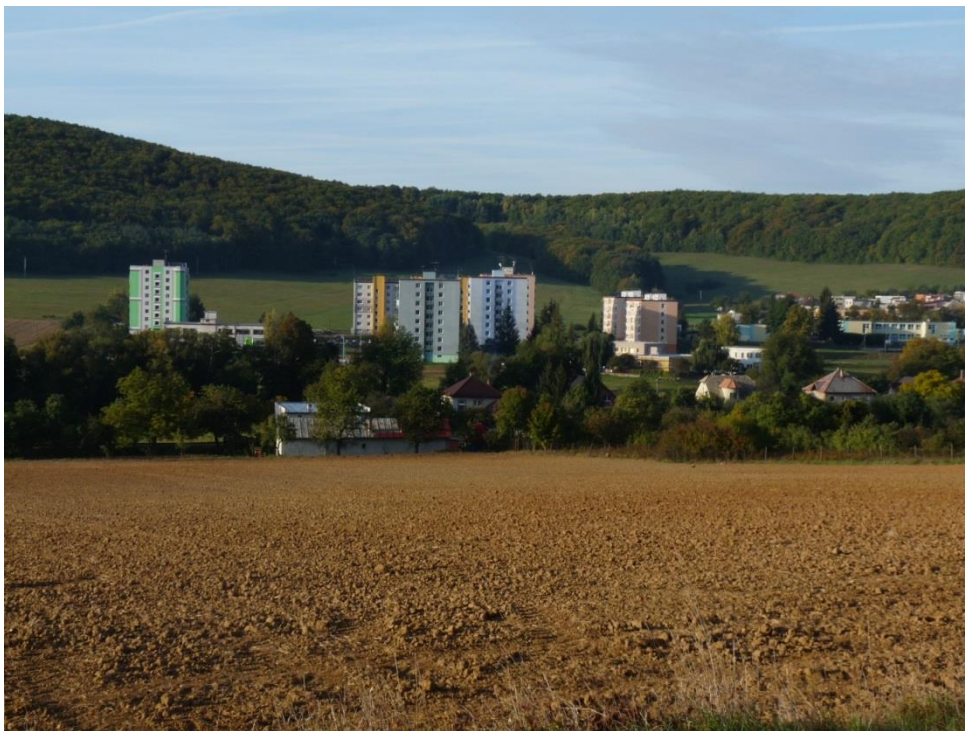
5.1 BÝVANIE A ARCHITEKTONICKÝ VZHĽAD VIDIECKYCH SÍDIEL

Bývanie a architektonický vzhľad vidieckych sídiel tradičnej dediny bola významne závislá od prírodných podmienok a z nich vyplývajúcich daností ovplyvňujúcich stavebné možnosti pre zabezpečenie bývania. Na území Slovenska z tohto hľadiska aj podnes môžeme registrovať v zásade tri základné oblasti z hľadiska tradičných stavebných materiálov, používaných pri zabezpečovaní bývania vo vidieckom priestore: drevo, hlina a kameň, z ktorých sa ťahali steny objektov. Nové stavebné materiály však postupne už v minulosti prenikali na vidiek. Do určitej miery to záviselo nie len od tempa hospodárskych premien v krajine, ale aj od znižovania uzatvorenosti vidieka a vidieckeho spoločenstva. To prinášali migračné pohyby a vďaka tomu preberanie určitých nových vzorov aj v oblasti stavebných materiálov, stavebných techník, ale aj preberania dispozičných riešení objektov (napr. liptovskí murári a ich stavebné aktivity mimo územia Slovenska a uplatňovanie získaných zručností doma, fenomén „amerikanov“ a ich stavebných aktivít po návratoch domov). Inými slovami, externality už v minulosti zohrávali dôležitú rolu pri formovaní stavebného, či architektonického vzhľadu vidieckych sídiel. Dôležitú rolu v tomto zohrával rozvoj zručností – v tom i stavebných, či remeselných – predovšetkým pôvodnej domácej populácie. V stavebnom rozvoji vidieckych sídiel bola dôležitá skutočnosť, že tak prestavby, ako aj nová výstavba – v období intenzívnych stavebných premien v 20. storočí – prebiehali za spoluúčasti budúcich užívateľov, ktorí si to „šili“ na svoju mieru, vychádzajúc z vlastných možností a predstáv o bývaní. Situácia sa začala meniť zhruba od 70-tych rokov 20.

storočia. Keď sa začali presadzovať katalógové projekty rodinných domov, ktoré však reprezentovali, resp. vychádzali s mestského štýlu života. Tieto nepočítali s tým, že na vidieku podstatná časť jeho obyvateľov, napriek meniacemu sa spôsobu života, si stále zachováva aj časť aktivít pestovateľsko-chovateľských (samozásobiteľských), čo takéto projekty nebrali do úvahy. Dochádzalo preto k tomu, že v realite sa spontánne realizovali rôzne hospodárske dostavby či prístavby, a to rôznej kvality, podľa vkusu a schopností užívateľov.

Charakter oneskorenej industrializácie na Slovensku, lokalizácia priemyselných firiem vo vidieckom priestore, spôsobil, že v celom rade vidieckych obcí prebehla výstavba bytových domov (**Falčan, Ľ., 2019, s.102-103**). Bytové domy boli často riešením nie len pre zabezpečovanie bytov pre priemyselné podniky, ale „bytovky“ sa stavali aj pre učiteľov lokálnych škôl, či zamestnancov JRD (Jednotných roľníckych družstiev) či ŠM (štátnych majetkov), prípadne pre zamestnancov štátnych lesov. Problém bol v tom, že sa v takomto prípade realizovali často typizované projekty, necitlivo osadzované do krajiny, nerešpektujúce okolitú zástavbu, či krajinné (prírodné) prostredie. Aj v tomto prípade, hlavne v prvých obdobiach výstavby tohto typu, sa neraz prejavovala tzv. agrárna stopa charakterizujúca ich obyvateľov. Premietalo sa to do „obrastania“ takýchto obytných objektov spontánne vznikajúcimi zeleninovými záhradkami, či rôznorodými objektmi pre úžitkový drobnochov hlavne hydiny, ale niekedy aj prasiat, kôz, či oviec. Aj v tomto prípade dochádzalo k stretu a konfrontácii pretrvávajúcich (kultúrnych) zvyklostí a vzorov, s do vidieckeho priestoru implantovaných prvkov mestskej architektúry (bez ohľadu na to ako hodnotíme jej kvalitu).

Obrázok 12: Bytové domy vo vidieckych obciach

Zdroj: autor.

Obrázok 13: Bytové domy vo vidieckych obciach

Zdroj: autor.

Po roku 1989, so zmenou spoločensko-politickej a sociálno-ekonomickej orientácie krajiny, postupne dochádza k novým procesom ovplyvňujúcim predovšetkým regionálne premeny. Narastajúca sociálno-priestorová diferenciacia a diverzifikácia nachádza svoje prejavy v rôznej dynamike regresných, či rozvojových procesov, ktoré sa prejavovali tak v rovine hospodárskej, ako aj v rovine sociálnej – výrazná sociálno-ekonomická diferenciacia, migračné pohyby so svojimi dôsledkami, socio-demografické deformácie, atď. Postupne sa vo výraznejšej miere prejavujú aj suburbanizačné procesy, a to hlavne v dynamickejšie sa rozvíjajúcich regiónoch a v zázemí väčších a veľkých miest Slovenska.

5.2 SUBURBANIZÁCIA

Prvé náznaky modernej suburbanizácie zaznamenávame na Slovensku, na príklade Bratislavy a jej zázemia v 80-tych rokoch. Dotýkala sa suburbanizačných procesov, ktoré sa začali prejavovať v okrajových vidieckych častiach Bratislavy. V 70-tych rokoch boli k Bratislave administratívnymi rozhodnutiami pričleňované niekdajšie samostatné vidiecke obce, ktoré následne tvorili nové mestské časti Bratislavy. Svojim charakterom – tak stavebno-architektonickým, ako aj z pohľadu sociálnych vzťahov a väzieb v rámci spoločenstva – síce už boli výraze dotknuté urbanizačnými procesmi a výraznou závislosťou na Bratislave, začali byť atraktívnym priestorom pre bývanie pôvodne obyvateľov jadrovej Bratislavy. V danom období tento priestor predstavoval lacnejšie stavebné pozemky, resp. lacnejšie pôvodné obytné objekty, ktoré boli vo väčšej či menšej miere prestavované, či rekonštrukčnými zásahmi modernizované. Inými prejavom boli nastupujúce tendencie premien dovtedajších objektov záhradkárskych osád na okraji mesta (miest) na trvale obývané objekty, do ktorých sa postupne premiestňovala staršia generácia, aby uvoľňovala svoje „panelákové“ bývanie pre niektorého zo svojich dospelých a rodinu zakladajúcich detí. Tento trend sa následne presúval do vidieckeho, či malomestského zázemia Bratislavy a s časom a postupne, do zázemia iných väčších či veľkých slovenských miest. V rámci tohto narastajúceho procesu, hlavne od konca 90-tych rokov 20. storočia, sa prejavovali dva trendy:

- Pôvodne mestské obyvateľstvo pri vylepšovaní svojich bytových podmienok z mestských bytových domov (neraz panelákových sídlisk) hľadalo riešenie novej bytovej situácie vo vidieckom prostredí

v zázemí väčších či veľkých miest, v ktorých doposiaľ bývali. Jadrové mesto akoby sa „vylievalo“ do svojho vidieckeho zázemia.

- Druhý trend sa spájal s hľadáním nových pracovných a životných kariér v rozvinutejších regiónoch Slovenska, v nadväznosti na príležitosti, ktoré poskytovali väčšie, či veľké mestské centrá. Bytové riešenia však nelocalizovali do týchto miest, kde ceny pozemkov, bytov, či rodinných domov, vzhľadom na atraktivitu miesta, začali prudko rásť, ale do subregionálneho zázemia týchto miest.

Dôležitým faktorom tohto procesu bolo, že sa v tomto procese významným spôsobom začala meniť relácia a vzťah medzi adeptom a predpokladaným užívateľom nového miesta bydliska – nového obytného priestoru. Perspektívny užívateľ už nie je spolutvorcom v spolupráci s architektom a realizátorom prestavby, či novej výstavby. Do suburbanizačných procesov v rovine bývania, vstupuje developér a sprostredkujúce realitné kancelárie. Developérske firmy vyhodnocujú s predstihom možné z pohľadu bývania atraktívne rozvojové územia, ktoré následne vykupujú. Následne sa stávajú aktívnymi hráčmi územno-plánovacieho procesu (neraz bezohľadnými pri hľadaní spôsobov na dosiahnutie svojho zámeru), investujú do prípravy inžinierskych sietí, do projektovej prípravy a následne do výstavby obytných objektov – komerčného tovaru, s ktorým prichádzajú na trh, kde zákazník si vyberá podľa svojich finančných možností a druhu ponuky. Vzhľadom na to, že zisk prináša zastavané územie, stavebné parcely a na nich stojace obytné objekty sú neraz veľmi limitované, rovnako ako verejné priestory, ktoré sú síce nevyhnutné, ale neprinášajú zisk. V tomto procese si pozornosť zasluhuje rola miestnej samosprávy, ako dôležitého (ale neraz slabého) hráča v tomto procese. V celom rade prípadov sa začal presadzovať developerský arogantný urbanizmus.

Obrázok 14: Príprava a realizácia masovej suburbanizačnej rodinnej zástavby v regionálnom zázemí Bratislavy

Zdroj: autor.

Obrázok 15: Príprava a realizácia masovej suburbanizačnej rodinnej zástavby v regionálnom zázemí Bratislavy

Zdroj: autor.

6 Individualizácia a izolacionizmus ako nový vzor bývania v suburbanizovanom priestore

Intenzívne formy suburbanizačnej invázie do vidieckeho zázemia väčších, či veľkých miest prinášajú aj nové formy sociálnej štrukturalizácie vidieckeho spoločenstva a vzájomného spolužitia v rámci vidieckeho sídla. Formujú sa aj nové kultúrne vzory spôsobu života, v mnohom odlišné, od pôvodných vzorov spoločenstva autochtónneho. Vzájomná adaptácia nového obyvateľstva a autochtónneho obyvateľstva má obvykle odlišný priebeh, keď príchod „nových“ je sporadickým a individuálnym javom, ako keď sa jedná o masový prílev nového obyvateľstva v relatívne krátkom čase. Suburbanizačné procesy vo vidieckom zázemí väčších a veľkých miest na Slovensku, hlavne po roku 2000 mali veľmi často masový charakter. Takýto masový charakter významným spôsobom menil nie len demografickú skladbu dotknutých vidieckych sídiel, ale na novo začal formovať aj vnútroobecné sociálne vzťahy v takýchto obciach. Formovala sa nová deľba spoločenstva na „my“ a „oni“, ktorá bola pri masovom prílive a intenzifikácii novej bytovej výstavby aj priestorovo vymedzovaná. To delenie na „my“ a „oni“, je do určitej miery znásobované aj skutočnosťou, že práve v suburbanizovanom zázemí veľkých miest dochádza k javu, že podstatná časť nových obyvateľov v dotknutých vidieckych sídlach býva a žije (aj so svojimi nárokmi) de facto, ale de jure sú stále obyvateľmi sídiel, z ktorých sa prisťahovali, a kde sú stále prihlásení k trvalému pobytu. Takáto realita ochudobňuje vidiecke obce ich nového bývania o podielové dane, ktoré idú stále do obcí (mestských, či vidieckych), v ktorých už de facto nebývajú.

Obrázok 16: Príklady suburbanizačnej zástavby v regionálnom zázemí Bratislavy

Zdroj: autor.

Obrázok 17: Príklady suburbanizačnej zástavby v regionálnom zázemí Bratislavy

Zdroj: autor.

Noví obyvatelia vidieckych obcí v suburbanizovaných zázemiach miest, ktorí reprezentujú mladšie generácie, svoje predstavy o bývaní spájajú oveľa výraznejšie so vzormi urbánno-ekologického modelu bývania. Rodinný dom a záhradná plocha na oddych, prípadne blízky dosah na prírodné prostredie, ale súčasne aj blízkosť mesta

s jeho nielen pracovnými príležitosťami, ale aj voľnočasovou ponukou. Pritom, pri developérskej forme realizácie rezidenčnej suburbanizácie, jednoducho forma intenzívnej zástavby nevytvára priestory pre akékoľvek samozásobiteľské aktivity pre novopríchodzích obyvateľov (aj keď mnohí z nich prichádzajú z vidieckych obcí). Charakter zástavby je nositeľom aj iného sociálneho fenoménu, vstupujúceho do vidieckeho priestoru. Metaforicky by sme to mohli charakterizovať vyjadrením „Môj dom, môj hrad“. Prejavuje sa to v uzatváraní sa pred susedmi. Aj v tradičnej vidieckej zástavbe súčasťou vymedzenia obytných domov včítane ich hospodárskych častí boli ploty. Tieto symbolicky vymedzovali hranice vlastneného pozemku. Súčasne však tieto ploty umožňovali prinajmenšom vizuálny, ak nie komunikačný kontakt tak s verejným priestorom, ako aj so susedmi. Keďže tradičnú dedinu na Slovensku charakterizovala aj uzavretá uličná zástavba, takýto kontakt však umožňovali časti záhradné, za hospodárskym dvorom. Takúto kontaktnú „zónu“ predstavovali aj priedomia, neraz s lavičkami. Intenzívna rezidenčná zástavba v suburbanizovaných vidieckych obciach však často takúto sociálnu funkciu rovnako ako k verejným priestorom, tak v rámci súkromným priestorom zrušila.

Obrázok 18: Verejný priestor a uzatváranie sa za múry

Zdroj: autor.

Obrázok 19: Verejný priestor a uzatváranie sa za múry

Zdroj: autor.

Niekedy sa však aj v takejto forme zástavby objavujú improvizované formy nostalgie za kontaktom s verejným priestorom.

Obrázok 20: Že by nostalgia?

Zdroj: autor.

Nie len v súčasných mestách, ale aj vo vidieckych obciach ich suburbanizovaného zázemia, sa objavujú uzavreté ulice, kde ulica stratila charakter priestoru verejného a stala sa priestorom uzavretým – súkromným,

či poloverejným? – do ktorých vstupujú okrem obyvateľov uzavretého priestoru, len výberovo selektovaní návštevníci. Slúžia k tomu elektronicky ovládané brány.

Obrázok 21: Uzatváranie sa do „súkromných“ ulíc

Zdroj: autor.

Obrázok 22: Uzatváranie sa do „súkromných“ ulíc

Zdroj: autor.

7 Záver

Niektoré z vyššie uvedených nových vzorov, či modelov života vo vidieckom priestore, včítane ich architektonicko-urbanistických prejavov, ktoré sa v súčasnosti stávajú typickými pre suburbanizované zázemia väčších a veľkých miest na Slovensku, sa postupne - zatiaľ skôr v individuálnej podobe – začínajú objavovať aj vo vidieckych obciach mimo suburbanizačných pásov. Ak budeme vychádzať z predpokladu, že architektonicko-urbanizačný výraz vidieckych sídiel určitým spôsobom vo svojej hmotnej podobe odráža niektoré – a pritom podstatné – sociálne znaky vidieckeho spoločenstva a ich premeny, tak sa do popredia dostávajú signály, že:

- Súčasnú vidiecke spoločenstvá sú čoraz významnejšie viacdimenzionálne fragmentarizované – v rovine práce a zamestnanosti, v rovine fyzickej dostupnosti a dosažiteľnosti práce, ktorá je prevažne mimo miesta bydliska, v rovine rodinno-príbuzenských väzieb, ktoré už nie sú viazané na miesto bydliska, v rovine miestnych spoločensko-kultúrnych subjektov, ktoré už nemusia byť a neraz nie sú výlučne lokálne ukotvené, v rovine individuálnych foriem priateľských vzťahov a trávenia voľného času, ktoré vďaka súčasným informačným technológiám vytvárajú nové podoby a možnosti ich realizácie nezávisle na mieste bydliska (lokálnu ukotvenosť), atď.
- Aj vo vidieckom priestore sa postupne presadzujú nové podoby individualizácie sociálnych vzťahov a súčasne dochádza aj k formovaniu určitých prejavov izolacionizmu a uzatvárania sa, či výberovosti, v rámci nového typu rezidenčného spoločenstva, ktoré nemusí byť lokálne ukotvené.
- Súčasne aj vidiecke spoločenstvo v čoraz väčšej miere – v dobe výrazných mediálno-informačných vplyvov - je náchylné preberať a implementovať do svojho života určité dobové trendy z externého prostredia, ktoré môžu, ale i nemusia zvýrazniť jeho individualitu.

Autori Müller a Reichmann konštatujú, že „...prostredníctvom architektúry je spoločnosť so svojimi inštitúciami a sociálnymi hierarchiami doslova vyrezaná do kameňa...“ (Müller, A.-L., Reichmann, W., 2015, p. 220), preto pri rôznorodosti premien vidieckych sídiel na Slovensku stojíme pred výzvou a otázkou, ako sa bude „vyrezávať do kameňa“ slovenská dedina v budúcich dekádach?

Použitá literatúra

Blaas, G., 1992, Transformácia poľnohospodárstva, In: Slovensko a systémové zmeny v spoločnosti, Zväzok III., Sídlné spoločenstvá a proces spoločenskej transformácie, Sociologický ústav Slovenskej akadémie vied, Bratislava, s. 108-114, ISBN 80-85544-01-6

Falťan, L., 2009, Historické kontexty vývoja sídelnej štruktúry Slovenska – sídelno-priestorová a sociálno-kultúrna rovina, s. 9-26, In: Gajdoš, P., Moravanská, K., Falťan, L., 2009, Špecifiká sídelného vývoja na Slovensku. Typologická analýza sídiel, Sociologický ústav SAV, Bratislava, s. 179, ISBN 978-80-85544-62-6

Falťan, L., 2019, Socio-priestorové premeny vidieckych sídiel na Slovensku v začiatkoch 21. storočia – sociologická reflexia, Sociológia 51, č. 2, s. 95-114, ISSN 0049-1225, ISSN 1336-8613

Morvay, K., a kol., 2018, Hospodársky vývoj Slovenska v roku 2017 a výhľad do roku 2019, Ekonomický ústav Slovenskej akadémie vied, Bratislava, ISBN 978-80-7144-287-5 (printová verzia), s. 114, ISBN 978-80-7144-288-2 (online verzia)

Müller, A.-L., Reichmann, W., 2015, The Actions of Architecture: Constituting a New Sociology of Architecture, P. 215-246, In: Architecture, Materiality and Society. University of Bremen, University of Konstanz. Connecting Sociology of Architecture with Sciences and Technology Studies, p. 255, Palgrave Macmillan, London, ISBN 978-1-349-69001-5

Krátké představení autora

Mgr. Ľubomír Faltan, CSc., je vedúci vedecký pracovník v Sociologickom ústave Slovenskej akadémie vied. Je absolventom štúdia sociológie na Jagielloňskej univerzite v Krakove (1966-1971, Mgr.) a absolvent doktorandského štúdia v obore sociológia na Varšavskej univerzite (1971- 1974, PhD., v r. 1975). Dlhodobu sa venuje otázkam sídelného a regionálneho rozvoja, otázkam lokálnej demokracie a cezhraničnej spolupráce.

II.III PŘÍSPĚVEK KOMUNITNĚ VEDENÉHO MÍSTNÍHO ROZVOJE (CLLD) K FORMOVÁNÍ REGIONÁLNÍ IDENTITY A ROZVOJI VENKOVA

CONTRIBUTION OF COMMUNITY-LED LOCAL DEVELOPMENT (CLLD) TO FORMATION OF REGIONAL IDENTITY AND RURAL DEVELOPMENT

Richard Nikischer

Ministerstvo pro místní rozvoj ČR, Česká republika

Richard.Nikischer@mmr.cz

Abstrakt:

Integrovaný nástroj Komunitně vedený místní rozvoj (CLLD) je jedním ze společensky nejviditelnějších nástrojů realizace Kohezní politiky EU a její "vlajkovou lodí" z pohledu uplatňování principu subsidiarity. Nástroj CLLD by měl oproti klasickým "individuálním" projektům přinášet přidanou hodnotu různých forem. Objevíme např. zdroje, které konstatují, že CLLD přispívá k formování regionální identity. Příspěvek CLLD k utváření regionální identity bude v rámci prezentace krátce diskutován ve vztahu ke dvěma dimenzím regionální identity definovaným geografem A. Paasim – identitě regionu a regionálnímu povědomí obyvatel. Lze předpokládat, že implementace nástroje CLLD utvářením obou dimenzí, které se navzájem ovlivňují, do určité míry přispívá k institucionalizaci některých regionů. Přínos CLLD k regionálnímu rozvoji ČR však bude diskutován i v širším kontextu, a to i s přesahem do dalšího programového období EU po roce 2020. Jako jeden ze vstupů do diskuse poslouží i výsledky mid-term evaluací realizace strategií CLLD realizovaných místními akčními skupinami v roce 2019.

Klíčová slova: *místní rozvoj, identita, CLLD*

Abstract:

The Integrated Community-led Local Development Instrument (CLLD) is one of the most socially visible instruments for implementing EU Cohesion Policy and its flagship in terms of the application of the subsidiarity principle. The CLLD tool should bring added value to various forms over conventional "individual" projects. For example, we find sources that state that CLLD contributes to shaping regional identity. The contribution of CLLD to the formation of regional identity will be briefly discussed in relation to the two dimensions of regional identity defined by the geographer A. Paasi - regional identity and regional awareness of the population. It can be assumed that the implementation of the CLLD tool by shaping the two dimensions that interact with each other contributes to some extent to the institutionalization of some regions. However, the contribution of CLLD to the Czech Republic's regional development will also be discussed in a wider context, including overlapping into the next EU programming period after 2020. The results of mid-term evaluations of the implementation of CLLD strategies implemented by local action groups in 2019.

Key words: *local development, identity, CLLD*

II.IV ZMĚNY V KRAJINĚ PŘI VÝSTAVBĚ KOŠICKO-BOHUMÍNSKÉ DRÁHY¹⁰⁸

CHANGES IN LANDSCAPE DURING THE CONSTRUCTION OF THE KOŠICE-BOHUMÍN RAILWAY

Zbyšek Ondřeka

Muzeum Těšínska, Český Těšín, Česká republika

zbysek.ondreka@muzeumct.cz**Abstrakt:**

Příspěvek se věnuje výstavbě Košicko-bohumínské dráhy a dalších významných železnic. Jejich výstavbou došlo prokazatelně ke změně krajiny s dopady do přírodního prostředí, ale i s dopady do osídlení a rozvoje hospodářství. Pro ekonomický a sídelní rozvoj východní, těšínské části českého (resp. rakouského) Slezska měla KBD, ale také Severní dráha Ferdinandova a její napojení z Bohumína do polského Krakova a tím celé Haliče mimořádný význam. Kromě změn v krajině přinesla usnadnění a urychlení dopravy zboží a surovin, zejména vytěženého uhlí z ostravských a karvinských dolů, i mnohem rychlejší a intenzivnější transfery lidí. Důsledkem byly obrovské migrace obyvatelstva na do té doby poklidné podhorské Těšínsko, dramatický růst hustoty osídlení v industrializovaných obcích, a dramatické změny v sociální, jazykové i národnostní skladbě obyvatelstva původně poklidné podhorské krajiny Těšínska. Migranti hledali v překotně industrializovaném uhelném regionu uplatnění a stěhovali se do těšínské části Slezska a do Moravské Ostravy často i s celými rodinami. Počet migrantů brzy převýšil počty autochtonních, usedlých obyvatel. Záhy mezi nimi převládli Poláci, přicházející z Haliče. To vedlo k vytvoření zcela nových sídelních, sociálních, jazykových a národnostních poměrů v těšínské části Slezska, k růstu napětí mezi jazykovými a národnostními skupinami a nakonec i k diplomatickému a vojenskému územnímu sporu o těšínskou část Slezska, jehož výsledkem je podnes platné rozdělení původně jednotného politického a správního celku mezi Polsko a Československo v roce 1920. Po vytýčení státní hranice došlo na české straně k vybudování několika nových sídel a měst, např. Českého Těšína nebo Nového Bohumína, jednou z hlavních počátečních příčin byla jejich poloha na strategicky významných železničních tazích, především KBD.

Klíčová slova: Železnice, Krajina, Industrializace, Migrace, Státní hranice

Abstract:

This article is focused on the construction of the Košice-Bohumín Railway (KBR) and other significant railways. It was proven that such a construction changed the landscape with an impact on the natural environment but also with effect on the settlement and economy development. Regarding the economical and settlement development of the eastern Těšín part of the Czech (or more precisely Austrian) Silesia, KBR and the Emperor Ferdinand Northern Railway (Severní dráha Ferdinandova) and its line from Bohumín to Cracow (Poland) and thus the whole Galicia (Halič) area was of an exceptional significance. Besides transportation of goods and raw material – mainly extracted coal from Ostrava and Karviná mines – it was the mentioned railways and their lines that enabled a much faster and more intensive migration of immigrants – who functioned as a cheap source of workforce – into the industrialized parts of the Těšín region and Moravian Ostrava. The migrating people were searching for employment for themselves and their large families in high numbers in the fast-developing region. The number of immigrants soon outgrew the number of the local inhabitants in many areas. Among the immigrants, there were Poles who dominated and were coming to Silesia and north

¹⁰⁸ Příspěvek je zpracován v rámci projektu „VELKÝ HISTORICKÝ ATLAS ČESKÉHO SLEZSKA - Identita, kultura a společnost českého Slezska v procesu modernizace s dopadem na kulturní krajinu“ (identifikační kód projektu: DG18P02OVV047) je financován z účelové podpory z Programu aplikovaného výzkumu a vývoje národní a kulturní identity (NAKI II) z Ministerstva kultury.

Moravia from the neighbouring Galicia (Halič) area. Consequently, new settlement, social, linguistic, and national relations developed in the observed area, which led to a tension between the particular linguistic and national groups settled in the Těšín region part of the Czech Silesia at the beginning of the 20th century. This also eventually led to a diplomatic and military dispute over the area and the division of the Těšín region in 1920 between Czechoslovakia and Poland. The new state border initiated the subsequent construction of many new settlements and towns, such as Český Těšín, Nový Bohumín, etc.

Key words: Railway, Landscape, Industrialization, Migration, State Border

1 Úvod

Jednou z nejvýznamnějších antropogenních činností, které se po staletí promítají do utváření tzv. kulturní krajiny, jsou liniové stavby. Počínaje prvními stezkami přes obchodní cesty uzpůsobené pro provoz povozů až po dnešní moderní železniční tratě, silnice a dálnice všechny liniové stavby – ačkoliv si to většinou ani neuvědomujeme - významně mění krajinu. Přímou klučením lesních porostů, odstraňováním ornice, změnami životních podmínek živočichů a rostlin, někdy i drastickou likvidací jejich životního prostoru a ekosystémů, v důsledku také tzv. fragmentací krajiny.

Mezi přímé, obvykle negativní, působení bychom mohli zařadit i samotný proces výstavby, když si lidé a jejich stroje přizpůsobují terénní nerovnosti nejrůznějšími zářezy, náspy, překonávají vodní toky budováním mostů či viaduktů, při výstavbě navazujících účelových obslužných komunikací, rozvoje sídelní a hospodářské infrastruktury v sousedství liniových staveb apod. Liniové stavby ovlivňují utváření krajiny také následně, nepřímo - při dopravním ruchu, kdy sledujeme zejména negativní dopady dopravy na zhoršování kvality životního prostředí v blízkém i vzdálenějším okolí liniových staveb v podobě zvýšené prašnosti, hluku, emisí skleníkových plynů a pod. Dnes jsou téměř všechny takové projevy poměrně dobře známé, sledované a pojmenované ochránci přírody a krajinnými ekology, ale v době výstavby Košicko-bohumínské dráhy se jimi zabýval opravdu málokdo. Kdo by tehdy - v době všeobecného nadšení z pomyslného vítězství páry a strojů nad přírodou viděl i negativa technického rozvoje? Uvědomíme-li si, že přes Jablunkovský průsmyk hned v prvních letech provozu dráhy projížděly denně desítky vlaků, tažených parními lokomotivami, pak to v očích dnešního pozorovatele, a může to být i laický pozorovatel, musí vzbuzovat přinejmenším rozpaky. Znečištění vzduchu, hluk, to vše se muselo při takovém provozu promítnout do životního prostředí a následných změn v krajině zcela viditelně. Tento příspěvek se snaží upozornit na skutečnost, že kromě přímých vlivů na krajinu, které zaznamenáváme jak v průběhu výstavby, tak následně v době exploatace liniových staveb v podobě zvýšení znečištění ovzduší, zaboru zemědělské a lesní půdy, znečištění vodních toků, změn druhové skladby vegetace atd., způsobují významné liniové stavby často ještě mnohem závažnější změny. Příklad Košicko-bohumínské dráhy dokazuje, že se jedná o změny dalekosáhlé v podobě rozsáhlých změn v osídlení, dokonce vzniku celých nových měst a průmyslových oblastí.

Sledujeme-li rozvoj železniční sítě v čase, jak se projevil v dobových mapách železnic, nelze se ubránit dojmu, že jednotlivé dráhy vytvářely stále houstnoucí síť, připomínají životně důležité arterie jakéhosi organismu, od těch nejvýznamnějších až po poslední vlasečnice, kam bychom mohli přiřadit například úzkorozchodné lesní železnice. K nejdůležitějším arteriím patřila Košicko-bohumínská dráha už před rokem 1918, její význam však ještě vzrostl, když se právě tato dráha stala jednou z nejdůležitějších, dalo by se říci strategických dopravních tepen nově vzniklého organismu na mapě střední Evropy - Československé republiky.

2 Výstavba Košicko-bohumínské dráhy

Ale vraťme se k výstavbě KBD. Železniční dopravní cesta, spojující v podobě tzv. Severní dráhy Ferdinandovy Vídeň s Krakovem a severovýchodem kontinentu, byla dobudována v roce 1847. Z hlavního města rakouské monarchie byla Severní dráha Ferdinandova vedena přes Moravskou bránu do Bohumína a odtud vedla železnice dále na severovýchod a území dnešního Polska a Ukrajiny. Odklon od tradiční zemské silniční sítě,

spojující odnepaměti Vídeň s Krakovem přes Těšín, byl způsoben snahou spojit novou, podstatně výkonnější železnicí především prudce se rozvíjející ostravskou průmyslovou aglomeraci s Vídní, proto vedla trať Severní dráhy Ferdinandovy přes Ostravu do Bohumína, nikoliv do Těšína, jak by se dalo předpokládat už proto, že Těšín byl krajským městem. Z Bohumína, v jehož bezprostřední blízkosti tehdy probíhala rakousko-německá státní hranice, pak samozřejmě byl již jen krok k napojení rakouské železniční arterie na tehdejší německou železnici, spojující Rakouské Slezsko s Vratislaví a Berlínem.

Obrázek 1: Nádraží v Bohumíně na počátku 20. stol., dobová pohlednice

Zdroj: Muzeum Těšínska

Dá se říci, že výstavbou Severní dráhy Ferdinandovy byly v západní, ostravské části, černouhelného revíru tyto záměry splněny, avšak východní, karvinská, část revíru, tehdejší krajské město Těšín i Třinec s rozvíjejícími se železárnami a ocelárnami, zůstávaly i po zahájení provozu Severní dráhy Ferdinandovy dlouho závislé na silniční dopravě. Z Těšína vedly po staletí tradiční obchodní cesty na východ přes Jablunkovský průsmyk. Spojení rakouského, ale i pruského Slezska s Kysucemi, Oravou, Liptovem a dalšími regiony severního Slovenska, odkud hutě dovážely potřebné suroviny např. v podobě vápence, bylo tedy velmi komplikované. A se stále rostoucími objemy dopravovaného zboží, surovin i osob bylo ale jen otázkou času, kdy stávající silniční dopravní síť už nebude stačit. Ideu železnice, která by nahradila dosud užívané povozy a usnadnila na jedné straně dopravu uhlí z karvinských dolů, a na druhé železné rudy a dalších surovin potřebných pro výrobu železa v třineckých hutích ze slovenských nalezišť prosazoval zejména Ludwig Hohenegger, ředitel Těšínské komory, která vlastnila hutní provozy v Třinci nedaleko od Těšína a další hutní podniky. Ač se to dnes zdá neuvěřitelné, tehdy hutě k produkci železa ve vysokých pecích a k následné výrobě ocelářských produktů využívaly kromě místních zdrojů železných rud především zdánlivě nevyčerpatelné bohatství, které v podobě dřeva nabízely beskydské lesy. Dříví se používalo jako vhodné, snadno dostupné palivo a poptávka po něm neustále rostla. Stále více dřeva spotřebovávaly také karvinské doly, kde se dříví tehdy využívalo k budování výztuží v důlních chodbách a tak poptávka po něm i zde neustále rostla. Rozsáhlá, z ekologického pohledu zcela bezohledná těžba beskydského dříví tehdejšími podnikateli tak přivodila během krátké doby rozsáhlé proměny krajiny nejen v bezprostřední blízkosti průmyslových podniků, ale i v poměrně

vzdálených horských oblastech. Pomineme-li dopady na půdní pokryv jako takový, rozvoj vodní a větrné eroze na odlesněných pozemcích, odnos půdy, vytváření erozních rýh a nových vodotečí, pak se tehdejší těžba pravděpodobně nejvíce podepsala na změně původní druhové skladby porostů těchto lesů. Pomalu rostoucí, ale poměrně odolné původní jedlobukové beskydské lesy byly systematicky káceny a na vznikajících holinách byly vysazovány rychle rostoucí, ale poměrně málo odolné monokultury smrků.

Obrázek 2: Překladiště dřeva a uhlí u uhleného dolu v Karviné (dnes již zaniklá obec). Dobová pohlednice, přelom 19. a 20. stol.

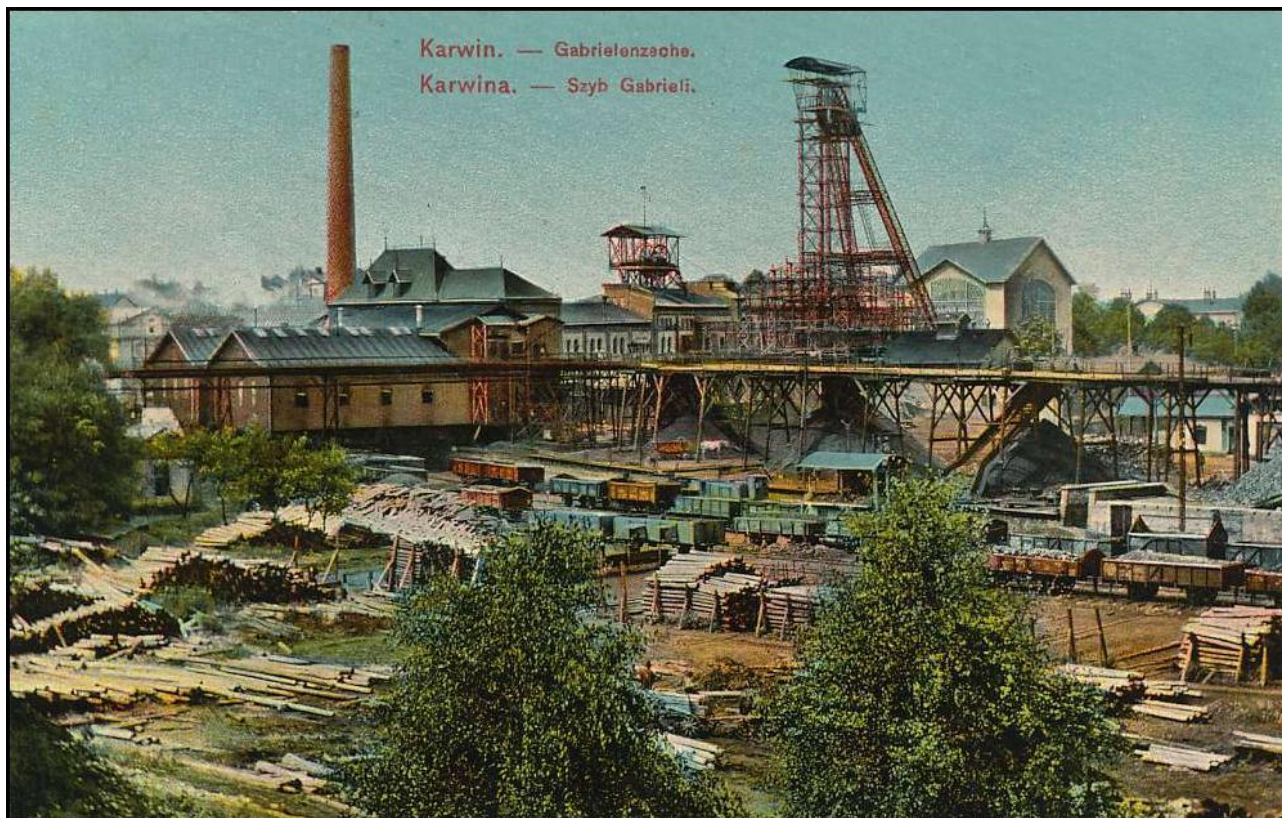

Zdroj: Muzeum Těšínska

I tak však majitelé těšínských a ostravských dolů a hutí záhy zjistili, že zdánlivě nevyčerpatelné zásoby dřeva z beskydských lesů ve skutečnosti nevyčerpatelné není. K rozvoji svého podnikání, tedy zejména k těžbě uhlí a k produkci železa a oceli budou potřebovat palivo v podobě vysoce kvalitního koksovatelného černého uhlí. To mohou snadno získat na Karvinsku, ostatně řada dolů byla s Těšínskou komorou majetkově propojena. Také místní zásoby železné rudy byly záhy vyčerpány. Ale nabízel se její dovoz ze Slovenska, stejně jako je tomu v případě vápence... A tak se vidina železnice, spojující průmyslové Slezsko se Slovenskem stala pro těšínské podnikatele nejdůležitějším prostředkem k realizaci jejich záměrů. Košicko-bohumínská dráha se tak, jako tomu bylo v minulosti mnohokrát (a jako je tomu při lidském podnikání v drtivé většině případů ostatně i dnes), nestala cílem sama o sobě, ale nástrojem skupiny podnikatelů, prostředkem k dosažení jejich cílů. V roce 1864 byl vydán ve Vídni tzv. Pamětní spis, v němž byla navržena trať spojující Košice s Bohumínem. Tato trať by v prostoru Jablunkovského průsmyku překonávala slezsko-uherský hraniční hřeben a v Bohumíně by byla propojena se Severní drahou Ferdinandovou. Myšlenku vystavění železnice, protínající od severu k jihu prakticky celé těšínské Slezsko podpořila nejen Těšínská komora jako správce rozsáhlých těšínských knížecích majetků (jak jsme již naznačili, ne jen hutí v Třinci, ale zejména rozsáhlých lesních pozemků v hornaté beskydské části těšínského Slezska), ale i celá řada tehdejších významných místních průmyslníků, např. majitel několika karvinských dolů hrabě Heinrich Larisch-Moennich, jehož doly se potýkaly s problémem rychlé přepravy vytěženého uhlí na místo určení. Jedním z těch, kdo se o výstavbu

železnice významně zasazoval, byl i těšínský starosta Johann Demmel, který si uvědomoval, že Těšín, ačkoliv byl v té době sídlem krajských i okresních úřadů a soudů, by bez železničního spojení se světem rychle zůstal jen malým zapomenutým provinčním městem.

Obrázek 3: Překladiště dřeva a uhlí u těžní jámy Gabriela v Karviné. Dobová pohlednice, přelom 19. a 20. stol.

Zdroj: Muzeum Těšínska

Koncesi na výstavbu a provozování trati získalo v roce 1866 konsorcium belgických investorů. Navržená trasa Košicko-bohumínské dráhy vedla původně z Bohumína přes Orlovou, Doubravu a dnes již neexistující obec Karvinou do Těšína, a odtud dále proti toku řeky Olše a přes Jablunkovský průsmyk do Čadce a do Žiliny. Návrh počítal s tím, že na Slovensku by trať sledovala tok Váhu proti jeho proudu, směřovala by pod Tatry a dále by pokračovala údolím Hornádu až do východoslovenské metropole Košic. Plány byly poměrně rychle realizovány. Jednotlivé úseky nově vystavěné dráhy byly uváděny do provozu postupně: stavební práce byly zahájeny v roce 1867 napojením Bohumína a Petrovic u Karviné, vlastní výstavba KBD byla zahájena v roce 1869 a téhož roku bylo vybudováno spojení Bohumína s Těšínem. Stavělo se i na Slovensku: úsek Košice – Kysak (33 km) byl dán do provozu v roce 1870, úsek Těšín – Žilina (69 km) v roce 1871, úsek Žilina – Poprad (138 km) v roce 1871, úsek Poprad – Spišská Nová Ves (27 km) v roce 1871 a konečně úsek Spišská Nová Ves – Kysak (27 km) na konci roku 1871. Celá dráha z Košic do Bohumína byla zprovozněna v roce 1872.

Vzdálenosti byly na KBD počítány počínaje v Košicích, a tak stanice Čadca – město byla vystavěna na 279. km tratě, stanice Mosty na 291. km, zastávka Dolní Lomná na 296. km (dnes Bocanovice), stanice Jablunkov na 299. km, stanice Třinec na 312. km, stanice Těšín na 319. km, Karviná na 335. km, Orlová na 341. km, stanice Rychvald - město na 345. km a konečně stanice Bohumín na 362. kilometru Košicko-bohumínské dráhy. Toto číslování se uchovalo prakticky až do současnosti, i když je od roku 1993 železnice rozdělena státní česko-slovenskou hranicí. Od roku 1870 společnost KBD provozovala i dráhu z Košic do Prešova, kam byla v roce 1873 dobudována přípojka navazující Prešovsko-tarnovské dráhy, spojující tehdy východ Slovenska se severní podtatranskou oblastí v Haliči. Na KBD navazovalo také několik dalších tratí – v roce 1883 se např. započalo

s výstavbou železnice spojující Žilinu s Trenčínem (původně měla každá z obou drah v Žilině své vlastní nádraží, obě byla proto propojena spojkou v délce 0,9 km), v roce 1884 byla zprovozněna dráha Čadca – Zwardoň, v roce 1886 dráha Bílsko - Těšín – Frýdek. A nesmíme zapomenout na rok 1915, kdy byla zahájena výstavba na KBD napojené úzkorozchodné železnice z Oščadnice do Vychylovky, později prodloužená až do Erdútky (Oravskej Lesnej).

Generální ředitelství KBD sídlilo v Budapešti, pro část dráhy vedoucí územím Uher na dnešním území Slovenska bylo zřízeno Provozní ředitelství KBD v Košicích a obdobně pro část dráhy vedoucí územím Rakouského Slezska na dnešním území České republiky Provozní ředitelství se sídlem v tehdy ještě nerozděleném Těšíně. Po vzniku Československé republiky měla Košicko-bohumínská dráha strategický význam, protože spojovala západ s východem republiky. Začalo vyjednávání o jejím převedení do majetku státu, ale i když se tak v meziválečném období nestalo a zůstávala v soukromých rukou, v roce 1921 byla předána do správy ČSD a její generální ředitelství bylo z Budapešti přestěhováno do Košic. K jejímu zestátnění došlo ale až po druhé světové válce.

3 Dopady výstavby Košicko-bohumínské dráhy

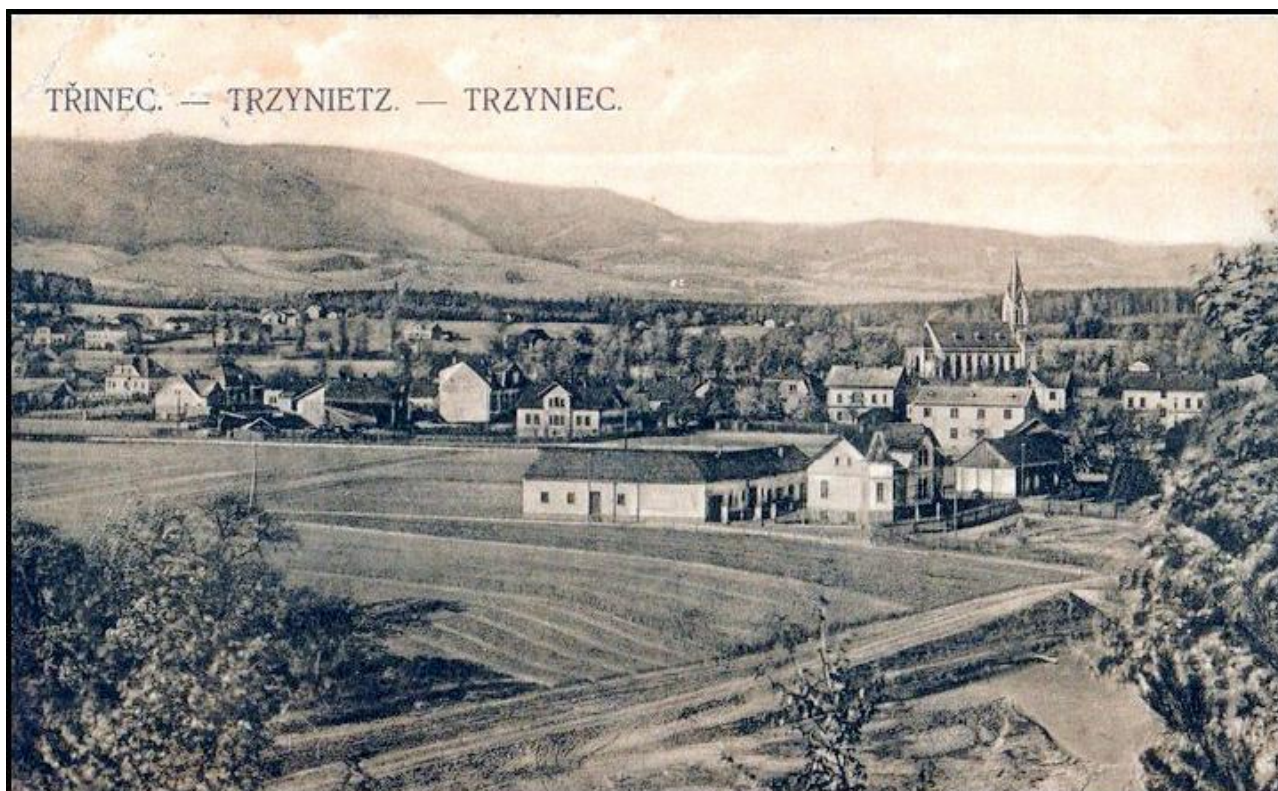
Ke strategickému významu KBD a odrazu této skutečnosti se ještě vrátíme. V následující části našeho příspěvku se ale nejprve budeme věnovat vybraným příkladům dopadů výstavby drážního tělesa na místní krajinu a také dalším, často méně známým důsledkům vzniku resp. provozu železnice. Úvodem připomeňme, že dráha byla původně projektována a stavěna jako jednokolejná, a když ji přejímal do své správy československý stát, byl dvojkolejný pouze úsek tratě z Bohumína přes Český Těšín do Žiliny v celkové délce 101 km. Připomeňme, že položení druhé koleje v úseku Čadca – Jablunkov bylo dokončeno v roce 1898, druhá kolej v úseku Jablunkov – Těšín byla položena v roce 1907, v roce 1914 v úseku Těšín – Orlová a do Bohumína dorazila druhá kolej ještě o rok později. Druhý tunel v Jablunkovském průsmyku byl zprovozněn až v roce 1917. K úpravám a zdvojkolejnění většiny tratě KBD na Slovensku došlo dokonce až po druhé světové válce. Tehdy byly opuštěny také již nevyhovující původně jednokolejné tunely (např. Kraľovanský tunel z roku 1871, který podcházal masív hory Sokol v Malé Fatře v celkové délce 401 m, Margecanský tunel z roku 1872 v délce 431 m nebo Ťahanovský tunel z roku 1870 v délce 277 m) a nahrazeny novými dvojkolejnými tunely. V roce 1964 byla trať v celé své délce modernizována a elektrifikována.

Výstavba dráhy samozřejmě na mnoha místech poměrně zásadně měnila původní vzhled místní krajiny – železnice musela být vedena tak, aby převýšení byla sjízdná pro těžké lokomotivy, táhnoucí vlaky složené z řady vagonů (převažovala jednoznačně nákladní doprava), což si na mnoha místech vynutilo úpravu svahů, vybudování násypů, zářezů a také přemostění vodotečí. Technologický vrchol v tomto směru představovalo vybudování Jablunkovských tunelů, avšak s ohledem na skutečnost, že byly raženy, byl negativní dopad výstavby na krajinu – na rozdíl od výše uvedených příkladů, relativně malý. Projekt umožňoval razit tunely jen v místech, kde to bylo nezbytné, tam, kde nebylo možné obejít horské hřebeny a skalní masívy. Trasa dráhy však vedla povětšinou údolními – nivou řeky Olše, na Slovensku podél Váhu a podél Hornádu. Na jihovýchod od Těšína se však dostávala do horských oblastí v podhůří Moravskoslezských Beskyd, kde v prostoru Jablunkovského průsmyku překonávala řadu potoků a říček s malými údolíčky a zařezávala se často do horských svahů, a obdobně tomu bylo v podtatranské oblasti. Celkem bylo na stavbě KBD v první etapě vybudováno 869 mostů a propustků a vyraženo bylo 2 239 metrů tunelů. Jednalo se o následující tunely: Ťahanovský (277 m), Margecanský (431 m), Kraľovanský (401 m), Strečnianský (524 m) a Jablunkovský (606 m), který byl ze všech tunelů na trase KBD nejdelší. Co se Jablunkovského tunelu týče, jeho příčný profil byl stanoven na zhruba 5 m šířky a 6,3 m výšky. Součástí schválených parametrů byly i pokyny pro zaklenutí objektu tunelu a pro opatření pro odtok vody (původní návrh předpokládal výstavbu tunelu v délce až 1996 metrů, postupně však byl přepracován a délku zkrácena).

První parametry stanovené pro výstavbu spodku i svršku KBD byly odsouhlaseny c. a k. generální inspekcí pro výstavbu rakouských drah ve Vídni v roce 1868. Výstavba si vynutila samozřejmě nejprve výkup pozemků. Už

to samo o sobě představovalo rozhodnutí o změně jejich užívání a zásahy do krajiny – z polí, luk a lesních parcel, které byly také většinou zemědělsky či lesnický využívány, se staly parcely stavební, hraniční meze byly na mnoha místech odstraněny, pozemky byly často zcelovány. V bezprostředním sousedství drážního tělesa byly naplánovány – a později také vystavěny, rovněž nejrůznější drážní objekty a budovy nejrůznějších obslužných silnic a zařízení přes budovy nádraží, skladů, dílen a vodáren až po telegrafní vedení. Trať se měla stavět s oblouky o poloměru do necelých 300 metrů, nejmenší o poloměru 250 metrů, poloměry oblouků byly nakonec v rozpětí od 570 do 950 m, nejvyšší projektované stoupání dosahovalo 16 promile.

Obrázek 4: pohled na Třinec, vesnická zástavba. V pozadí hřeben Moravskoslezských Beskyd. Dobová pohlednice, počátek 20. stol.

Zdroj: Muzeum Těšínska

Po výkupu a převodu pozemků následovalo obvykle drastické odstranění veškeré stávající vegetace a s ní i ornice. Ornice v době výstavby nepředstavovala z pohledu stavitelů prakticky žádnou hodnotu a byla nadobro ztracena odnosem vodou, větrnou erózí apod. Tam, kde dráha vedla přes terénní nerovnosti, bylo přikročeno k jejich vyrovnání – odstraněním podloží nebo naopak dorovnáním depresí jejich závozem drceným lomovým kamením s cílem vytvoření pevného štěrkového lože. Následovalo opět vyrovnávání všech nerovností, hutnění a další stavební práce a konečně položení bukových případně smrkových pražců a kolejnic o délce 6,5 m, dodávaných pro sledovaný úsek trati ze železáren v Třinci a ve Vítkovicích.

Ještě více než v polích, zemědělských a lučních porostech se zásahy do krajiny při výstavbě železnice projevily tam, kde rostl les. I když se zpravidla nejednalo o původní jedlobukové lesní porosty, ale ve většině případů o smrkové monokultury, podmínkou pro realizaci výstavby bylo jejich odstranění všude tam, kde dráze překážely - odlesnění, následované odstraněním hrabanky a lesní půdy nezřídka vedlo nejen ke změnám v druhové skladbě porostů, ale i ve skladbě a výskytu živočišných druhů a především ke zvýšené erozi půdy. Odnos sedimentů obvykle zapříčinil vytváření erozních rýh na straně jedné a naopak nánosových vrstev štěrku a písků na straně druhé. Nejdrastičtější zásahy do krajiny lze sledovat podnes. Pro lepší představu

uvedme, že na stavbě KBD bylo přemístěno odhadem celkem 17,7 milionů m³ zeminy a 9,9 milionu m³ kamene a šterku, vybudovány byly náspy a zářezy, z nichž nejvyšší dosahoval až do výšky 26 metrů.

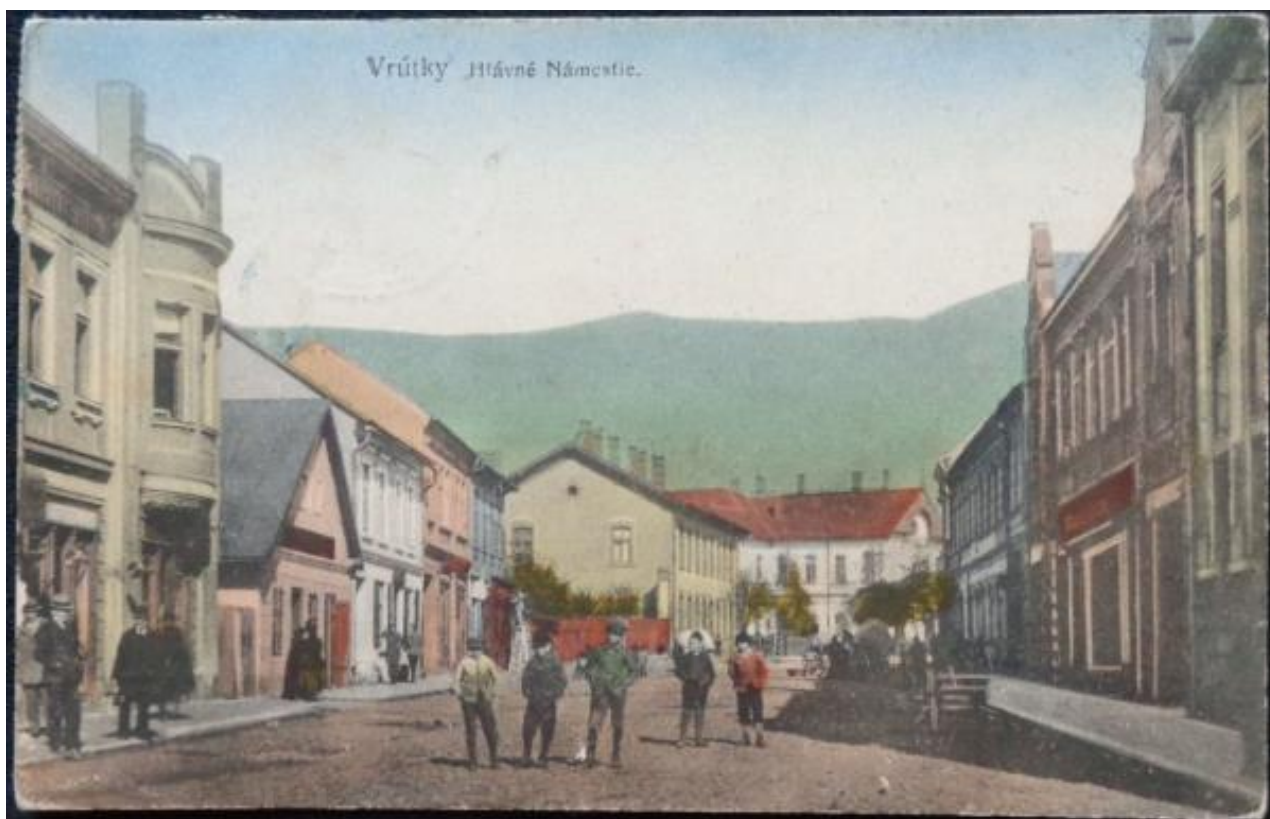
Připomeňme na tomto místě, že v horských částech na slezsko-slovenském, resp. uherském pomezí byla dráha budována povětšinou na podkladu, sestávajícím z geologického hlediska z málo odolných flyšových vrstev. Flyš je typický pro tuto část karpatského oblouku a má charakter střídajících se různě morných vrstev usazených hornin – pískovců, prachovců, jílovců a slepenců s různou zrnatostí, kamenná podloží pak vystupují v prostoru dráhy obvykle v podobě pískovcových vrstev. Podloží silně promíchaných geologických vrstev různé zrnitosti a pevnosti se v terénu projevuje velkou gravitační svahovou nestabilitou a rozdílná absorpční schopnost a jímavost prosakující srážkové vody jílovými a pískovcovými vrstvami vede při rytmickém střídání těchto vrstev ke vzniku velkých tlakových rozdílů. Jejich výsledkem jsou četné geomorfologické modelace i geologické projevy, zejména sesuvy půdy i horninového podloží a tak každý zásah, odkrývající svrchní vrstvy, tyto tendence podporuje, nezřídka iniciuje a urychluje.

Dnes již těžko posoudíme dopad stavebních prací při budování tratě v tomto směru, v té době také nebyla prováděna žádná relevantní měření odnosu, ale je zjevné, že byly srovnatelné s dopady, jaké měly na krajinu největší dopravní stavby v současnosti. Zvláště negativní dopad z hlediska urychlení eroze mělo budování propustků a mostů, které překonávaly místní vodoteče. Podle schválených parametrů se jednalo nejdříve o dřevěné stavby, později byly nahrazovány kamennými. Pro normovaný příčný profil dráhy bylo dráze povoleno, aby železniční lože mělo šířku 12 stop, tj. 3,78 m. Menší propustky u paty drážního tělesa do zhruba 1 metru měly být kryté, obdobně měly být kryté i větší klenuté kamenné propustky s protékající vodou zhruba od 1 do 11,4 m s klenbami z cihel.

Malé klenuté kamenné mosty o světlosti otvoru od zhruba 11,4 do 18,9 m z lomového kamene měly být v místech kleneb a rohových zakončení opracovány. Menší mosty do 3,78 m měly být provedeny tak, aby byly zaklenuté dovnitř. Bylo doporučeno, aby u větších dřevěných mostů o velikosti rozpětí od 5,6 do 11,4 m byly nosníky z dostatečně mohutných, na sobě položených dřevěných hranolů, které by byly spojeny závěsnými svorníky tak, aby byly schopny zajistit bezpečný provoz vlaků. Na úseku tratě od Těšína po uherskou hranici bylo vystavěno 10 mostů s dřevěnými konstrukcemi, které se později postupně vyměňovaly za ocelové – jednalo se o dřevěné příhradové nosníky s železnými stojkami, opatřenými závity, jejichž dotahováním se dosáhlo v konstrukci potřebného předpětí. Dřevěné mosty se realizovaly jen ve slezské části tratě, příkladem zde může být most v Jablunkově, který získal příhradovou konstrukci při rozšiřování tratě v roce 1907, kdy byly vybudovány i části přiléhajícího viaduktu. Příhradová konstrukce mostu vydržela v Jablunkově více než sto let provozu. Na Slovensku byly budovány od počátku výstavby příhradové nosníky z kujného železa. Před samotnou výstavbou zpravidla kamenných základů těchto mostů došlo k vyhloubení poměrně velkých jam, z nichž byl odstraněn až na relativně pevné podloží materiál, který byl následně ukládán v podobě nejrůznějších deponií. Pozůstatky některých z nich můžeme podél tratě najít ještě dnes, po více než sto letech.

Obvykle se tzv. dopady na krajinu posuzují jen z přírodovědeckého hlediska. Změny ekosystémů, odlesňování, půdní eroze, znečištění ovzduší apod. jsou v zásadě dobře dokumentovanými jevy procesů, které doprovázejí výstavbu liniových staveb, jakou byla i Košicko-bohumínská dráha. Méně známými, sledovanými a komentovanými a přitom z hlediska vývoje krajiny v čase i prostoru často mnohem destruktivnějšími důsledky výstavby železnic.

Obr. 5: Vrútky, Hlavné námestie. Dobová pohľadnica, počátek 20. stol.

Zdroj: Kysucké múzeum.

Že se lidé již v 19. století podvědomě obávali negativních dopadů výstavby a provozu železnice na jejich dosud poklidně vedený život, mohou dokumentovat obavy jablunkovských radních z neznámých strojů, přinášejících hluk, špínu, oheň a dým. Jiskry odlétající z komínů parních lokomotiv vnímali lidé v Jablunkově jako možnou příčinu požárů a obavy ze zkázy jejich města nakonec vedly v roce 1868 k rozhodnutí o odklonění původně plánované trasy do dnešní podoby. Železniční stanice s budovou nádraží byla vybudována v obci Návsí, přibližně 2 km od Jablunkova. Zdánlivě se jednalo o obavy malicherné, ve své době vysmívané, ale možná, že jablunkovští tehdy svými postoji předběhli dobu. Dnes se města zoufale brání průjezdu tisíců kamionů a osobních aut jejich centry, usilují o odklonění dopravy z center, protože její intenzita se pro život lidí stává prostě neúnosnou, o výstavbu nejrůznějších obchvatů, a to nejen silnic a dálnic, ale i železnic, výstavbu protihlukových stěn, a postoj radních z Jablunkova by byl možná dnes vnímán přinejmenším jako oprávněný postoj nejen ochránci přírody, ale i občanskými iniciativami a úředníky.

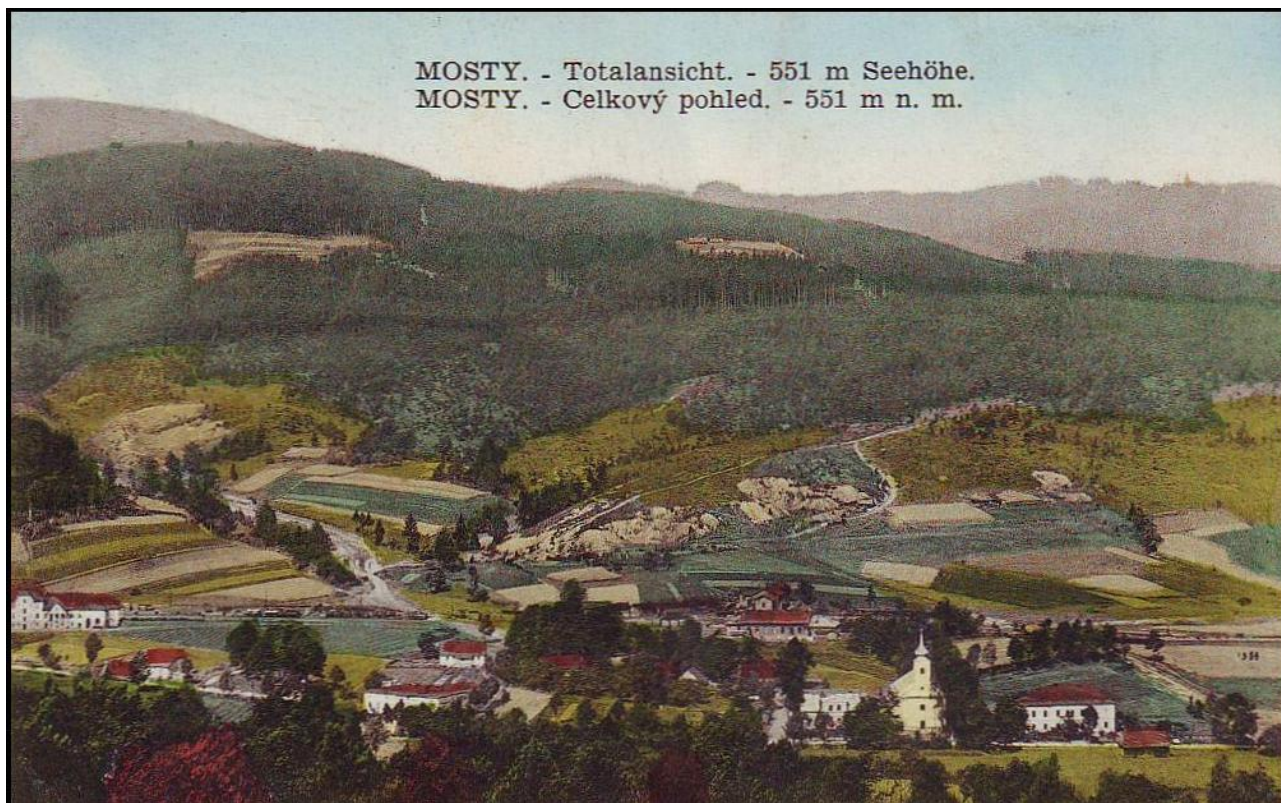
Dodejme, že prostor mezi dvěma sousedními obcemi – Jablunkovem a Návsím – je prakticky celý zastavěn sídelními i průmyslovými a hospodářskými objekty a hranice obcí v terénu prakticky nepoznáme. V době výstavby železnice se však jednalo o typickou řídkou rozptýlenou slezskou zástavbu v podobě usedlostí s rozsáhlými pozemky luk a lesních porostů a polí, pozůstatek po dřívější valašské a pasekářské kolonizaci podhorských částí Těšínska. V okolí Jablunkova podnes nalézáme příklad nepřímého dopadu výstavby železnice na krajinu – zejména na její osídlení, jehož důsledky pro krajinu chápanou jako vyvážený přírodní a lidský vztahový systém jsou mnohem závažnější, než ony přímé důsledky, zasahující přírodu při vlastní výstavbě. Byla to totiž právě výstavba Košicko-bohumínské dráhy, která se stala impulzem k dalším a dalším záborům lesní či orné půdy, dalším a dalším stavebním aktivitám, vzrůstu počtu obyvatel, změnám sídelní struktury okolí železnic a změn ve skladbě obyvatelstva obcí podél ní aj.

4 Strategický význam Košicko-bohumínské dráhy

Rakouské železnice, spojující rakouské těšínské Slezsko s Moravou, Vídní a také pruským Slezskem na západě a slovenskými regiony Uher a Haličí na východě, umožnily nejen snadnější obchod, převoz uhlí, hutnických výrobků a materiálů, vápence či železných rud, potřebných k výrobě železa, ale také cestování lidí. Právě usnadnění cestování po železnici přispělo k razantnímu vzrůstu počtu obyvatel těšínského Slezska i Moravské Ostravy. Podnikatelé a investoři potřebovali pro rozvoj svých dolů, hutí, textilních či strojírenských podniků, které rostly na Těšínsku doslova jako houby po dešti, nejen levné suroviny, ale i levnou pracovní sílu. Tu nacházeli zejména v chudých, hospodářsky a kulturně zaostalých regionech Haliče, ležící prakticky hned za východními historickými hranicemi těšínského Slezska na pravém břehu řeky Bialky. K Haliči bylo rakouskými úřady v době výstavby Košicko-bohumínské dráhy přiřazováno i okolí Krakova, kde převažovalo polskojazyčné obyvatelstvo, právě odtud záhy po výstavbě železnic začaly přicházet na Těšínsko tisíce lidí, zlákaných vidinou pracovních příležitostí v nově otevíraných dolech, hutích a továrnách. Jen mezi léty 1880 a 1910 vzrostl počet lidí, usídlených v těšínském Slezsku o 61,9%, tj. o 166 tis. lidí (z 268 tis. na 434 tis.). Dnes stěží představitelné migrační procesy byly do značné míry podmíněny železničním spojením rychle se rozvíjejícího, relativně bohatého těšínského Slezska, s nejhudšími oblastmi tehdejší rakouské říše v polské Haliči. Právě odsud se za prací do Ostravy a do těšínského Slezska stěhovalo nejvíce lidí, kteří pro místní průmyslníky představovali snadno dosažitelnou levnou pracovní sílu.

Těšínské Slezsko se během několika desetiletí proměnilo z poklidného, málo osídleného podhorského kraje nejen v nejprůmyslovější, ale také v nejhustěji osídlenou část celé rakouské monarchie. Mezi přistěhovanci, kteří se po tisících na Těšínsku tehdy usazovali, brzy převládli Poláci, což se projevilo v do té doby nepředstavitelných prudkých změnách sociálních, sídelních, jazykových i národnostních poměrů v poměrně malém prostoru těšínského Slezska. Z uvedených 434 tis. lidí, kteří v roce 1910 žili v hranicích těšínského Slezska, bylo celých 101 tis., tedy plných 19,4%, přistěhovalců, kteří se přistěhovali na přelomu století a měli domovskou příslušnost mimo území historického těšínského Slezska. Průmyslová severní část těšínského Slezska tehdy již začínala vykazovat všechny znaky dynamicky se rozvíjející průmyslové sídelní aglomerace, v níž se stírají hranice jednotlivých obcí, s mimořádně vysokou mírou hustoty osídlení (např. v Karviné přesahující 500 osob/km², ve Slezské Ostravě dokonce 900 osob/km²) a vysokým přirozeným přírůstkem. Migrace se projevily ve změnách sociální a profesní skladby obyvatelstva, protože soustavně vzrůstal podíl dělnictva. Zároveň se ale měnila i jazyková a národnostní orientace lidí, kteří tehdy v tomto prostoru žili.

Obr. 6: Mosty u Jablunkova. Celkový pohled na obec včetně nádraží KBD v meziválečném období. Dobová pohlednice.

Zdroj: Muzeum Těšínska

Jako příklad sídla, v němž se demografické změny projeví poměrně dramaticky, nám může posloužit Třinec. Tato původně bezvýznamná podhorská obec se sotva několika stovkami obyvatel, ležící východně od Těšína, se po výstavbě třineckých hutí stala cílem tisíců přistěhovalců. Původně malá goralská slezská obec se změnila k nepoznání po výstavbě třineckých hutí. Brzy zde převažovalo dělnictvo. Měnilo se sociální, jazykové a posléze národnostní složení třineckého obyvatelstva, kde převažovali stále více přistěhovalci. Podle rakouského sčítání roku 1880 v Třinci žilo už 1 612 lidí (z toho 259 Čechů, 829 Poláků a 524 Němců). O pouhá tři desetiletí později, v roce 1910, žilo však v Třinci již 3 604 lidí (z toho 243 Čechů, 2 485 Poláků a 876 Němců). Zatímco počet Čechů se tedy na přelomu století v Třinci prakticky nezměnil, počet Poláků se tehdy ztrojnásobil a vzrostl také počet Němců. Asi není třeba vysvětlovat, že většina těchto lidí hledala – a našla obživu v třineckých hutích a dalších pohlednicích.¹

Migrace lidí do Ostravy a do industrializovaných částí těšínského Slezska nabyly takových rozměrů, že se je snažily zmapovat a postihnout i rakouské úřady organizováním sčítání lidu. Statistická data z posledního sčítání z roku 1910 byla otištěna v rozsáhlé zprávě nazvané *Spezialortsrepertorium von Schlesien, bearbeitet auf grund der ergebnisse der Volkszahlung vom 31. Dezember 1910*, která byla zveřejněna ve Vídni v roce 1917. Za pozornost stojí mj. i zvláštní tabulka, v níž rakouské úřady podrobně dokumentovaly teritoriální původ imigrantů, a to mj. na základě jejich domovské příslušnosti. Prokazuje, že mezi migranty zcela dominovali Poláci, přicházející z Haliče, ale z údajů lze vyčíst, že se tehdy na těšínské Slezsko a do Moravské Ostravy a jejího okolí stěhovali po tisících i lidé z ostatních částí tehdejší monarchie.

Obr. 7: Těšín před rokem 1920, pohled na levobřežní část původně jednotného města Těšéna, z níž po roce 1920 vyrostlo samostatné československé okresní město, které dostalo název Český Těšín. V pozadí nádraží KBD v řídké předměstské zástavbě. Dobová pohlednice.

Zdroj: Muzeum Těšínska.

Jedním z důsledků výstavby Košicko-bohumínské dráhy byla, jak jsme již uvedli na příkladu Návsi a Jablunkova, rozsáhlá výstavba sídelních a hospodářských objektů v bližším i vzdálenějším okolí železnice. V Těšíně zapříčinila výstavba železničního nádraží (spojení s Bohumínem bylo otevřeno v roce 1869, spojení se Žilinou pak o tři roky později) dokonce i vznik a výstavbu celého nového města. Centrum Těšína po staletí leželo na pravém břehu řeky Olše.

Obr. 8: Český Těšín v meziválečném období. Celkový pohled z hradního vrchu v polské Těšíně. V pozadí budova nové českotěšínské radnice. Dobová pohlednice.

Zdroj: Muzeum Těšínska

Ještě v době Rakousko-uherské monarchie se levý břeh řeky začal postupně proměňovat ve dvě nejdůležitější ulice – tzv. Saskou kupu (dnes Hlavní třída) a Nádražní ulici s výstavnými budovami hotelů, bank a obchodů a už samotný název ulice napovídá, že příčinou jejího vzniku byla skutečnost, že vedla k nádraží. To bylo totiž vystavěno zhruba dva kilometry od historického centra města. Prostor mezi pravobřežním centrem města a nádražím se postupně začal zalidňovat, domů přibývalo, ale stále byla centrem města jeho pravobřežní část. Spojení cestujících z nádraží do centra obstarávaly nejprve fiakry a drožky, brzy to však nestačilo a od roku 1911 zahájila v Těšíně provoz tramvajová linka, která vedla právě od nádraží až na pravý břeh řeky na těšínské náměstí.

Obr. 9: Český Těšín v meziválečném období. Nové obytné domy, v pozadí nvostavby československého okresního úřadu a soudu. Dobová pohlednice.

Zdroj: Muzeum Těšínska

K mnohem rozsáhlejší výstavbě, doslova stavebnímu boomu, v levobřežním Těšíně ale došlo až poměrně nedávno, po vzniku Československé republiky. Poměrně dobře je známá skutečnost, že výsledkem československo-polského sporu o Těšínsko po první světové válce bylo rozdělení těšínského Slezska na dnešní dvě části. Často se také dočteme o rozděleném městě. Je a není to pravda – předměstí byla až na dvě zmiňované ulice poměrně málo zalidněná a např. tam, kde dnes stojí českotěšínská radnice a kde je českotěšínské náměstí, bylo ještě po vzniku československé republiky pole. Ve skutečnosti totiž dnešní podobu získal Český Těšín až v meziválečném období, kdy z řídkce zabudovaných levobřežních těšínských předměstí s nádražím KBD doslova během několika let vyrostlo celé nové české výstavné okresní město, které získalo nejen novou radnici, náměstí, budovy škol úřadů a soudů, ale i nový název – Český Těšín. Přídomek Český logicky a přiznejme, že i záměrně, podtrhoval skutečnost, že je novou, moderní protiváhou polskému Těšínu. Můžeme samozřejmě spekulovat, proč byl mezinárodním rozhodnutím pařížské mírové konference z 28. července 1920 Těšín rozdělen tak, že pravobřežní historické městské centrum města bylo přiznáno Polsku, zatímco levý břeh Československu. Všechny spekulace nás však neomylně dovedou ke Košicko-bohumínské dráze. Byla to totiž právě tato trať, která měla pro nový československý stát v prvních letech jeho existence doslova životní význam – spojovala západní část republiky se Slovenskem a byla v té době prakticky jediným plnohodnotným železničním spojením. Většina těšínských hutí, dolů a dalších průmyslových podniků, které byly oním mezinárodním rozhodnutím také přiznány Československu, se pochopitelně nemohla obejít bez transportu surovin po železnici a byla na provozu Košicko-bohumínské dráhy závislá. Mírová konference, která rozhodovala o poválečném uspořádání Evropy, se v případě Těšína a vlastně celého těšínského Slezska zachovala šalamounsky – rozdělila sice celou tuto bývalou historickou zemi Koruny české ve Slezsku, a to tak, že její východní polovinu i s pravobřežním historickým jádrem Těšínem přiznala Polsku, ale vyhověla oprávněným československým požadavkům a Košicko-bohumínskou dráhu včetně jejího

těšínského nádraží na levém břehu původně jednotného města ponechala na území Československa. Mezi Polsko a ČSR byla rozdělena i slovenská Orava a Spiš, kde vývoj probíhal podle obdobného scénáře jako na Těšínsku s tím rozdílem, že tyto regiony nezasáhla tak výrazná přistěhovalecká vlna jako tomu bylo na Těšínsku a ani Orava ani Spiš nebyly industrializovanými oblastmi, kromě těžby dřeva zde neprobíhala žádná významnější průmyslová činnost a neprobíhaly tudy ani důležité strategické železnice. Na Těšínsku i na Oravě a na Spiši dosáhlo Polsko přiznáním jejich částí prokazatelně územního zisku, ale na rozdíl od industrializovaného Těšínska nezískalo na Oravě ani na Spiši ekonomicky významné území ani důležité železnice.

Obr: 10: Nádraží v Českém Těšíně, pohled na nádražní budovu s restaurací v meziválečném období. Dobová pohlednice.

Zdroj: Muzeum Těšínska

Obr. 11: Nádraží v Českém Těšíně v meziválečném období. Pohled na nádražní budovu a Nádražní třídu s novým reprezentativním objektem Slezské lidové banky v pozadí. Dobová pohlednice.

Zdroj: Muzeum Těšínska

Tam, kde u nádraží byla pole a pouhých několik domů, brzy poté vyrostlo celé nové město. Na tomto místě připomeňme, že strategický význam železničního spojení českých zemí – Čech, Moravy a Slezska se Slovenskem se potvrdil už záhy po vzniku republiky v roce 1918. O Těšínsko svedla ČSR v letech 1918-1920 úporný politický, vojenský a diplomatický zápas s Poláky, kteří je chtěli celé získat a připojit k polskému území. Ale bezpochyby by se o Těšínsko nebojovalo tak úporně, kdyby ve hře nebyla i železniční trať, spojující české země se Slovenskem. Také o státní hranice na Slovensku mladá ČSR po první světové válce sváděla úporný zápas. Na severu s Polskem, které usilovalo o Oravu, Spiš a některá další pohraniční úseky podél historické polsko-uherské zemské hranice. Zejména však na jihu a jihovýchodě dnešního Slovenska, kde Československá armáda sváděla kruté boje s řadou obětí s Maďary, kteří většinu území dnešního Slovenska vojensky obsadili a podřídili si místní úřady i soudy. Slovenské území ČSR Maďari nazývali Horními Uhrami a považovali je prakticky celé za součást území Maďarska, vyhlášení ČSR a připojení Slovenska k českým zemím odmítali akceptovat a nemínili se území Horních Uher vzdát. Boje s Maďary o územní integritu ČSR na jižním Slovensku si vyžádaly po první světové válce stovky padlých českých a slovenských vojáků, v mnoha případech z řad bývalých československých legionářů.

Obr. 12: Radnice v Českém Těšíně v meziválečném období. V popředí dům původní majitelky pozemku, na němž byla radnice vystavěna a kde je dnes českotěšínské náměstí. V pozadí kontury evangelického kostela v polském Těšíně.

Zdroj: Muzeum Těšínska

5 Závěr

Lidé, kteří v polovině 19. století s myšlenkou vybudování Košicko-bohumínské dráhy přišli, mysleli především na rozvoj svého podnikání. Majitelé těšínských dolů a hutí a podnikatelé a politikové, kteří výstavbu železnice tehdy nejvíce prosazovali, jistě ani netušili, co vše realizace jejich záměrů přinese. Železnice se stala neodmyslitelnou součástí těšínské krajiny i krajiny celého severu Slovenska. Nadobro ji změnila. Všude přispěla k rozvoji osídlení, obchodu i průmyslu. Podepsala se významně na přírodě a na změnách v krajině, jejichž důsledky pocítujeme dodnes. Ještě více, aniž si to ale většinou uvědomujeme, se výstavba Košicko-bohumínské dráhy promítla do dalekosáhlých změn nepřímo – týká se to zejména dramatických proměn, k nimž došlo v jazykově a národnostně smíšeném těšínském Slezsku, kde nejen KBD, ale železnice obecně byly prostředkem stále rychlejší přepravy zboží, surovin, ale i osob. Tím se staly jedním z hlavních hybatelů překotného vývoje průmyslové krajiny na přelomu 19. a 20. století.

V masových migracích obyvatel, kteří na přelomu 19. a 20. století doslova zaplavili nejen Moravskou Ostravu, Slezskou Ostravu a okolní obce, ale i většinu těšínských měst a obcí, Těšín, Petřvlad, Orlovou, Karvinou, Fryštát anebo zmiňovaný Třinec nevyjímaje, které svým rozsahem neměly obdoby v celé tehdejší Rakousko-uherské monarchii, je třeba hledat jeden z hlavních zdrojů napětí a později i sporů mezi jednotlivými

skupinami obyvatel těšínské části Slezska. Mezi přistěhovalci brzy převládli Poláci, přicházející po tisících z nedaleké Haliče. Vzrůst osídlení vedl k nárůstu sociálního a nakonec i jazykového a národnostního napětí mezi jednotlivými skupinami původních i nově příchozích obyvatel těšínské části Slezska a mezi Čechy, Němci a Slezany na straně jedné a Poláky na straně druhé. Jeho důsledkem bylo rozdělení Těšínska i Těšína po vzniku Československa a Polska novou státní hranicí do dvou dnešních částí.

Železniční síť se hrávala v té době nejen zásadní roli při industrializaci regionu, ale železniční spojení Bohumína s Těšínem a se slovenskou Žilinou v podobě Košicko-bohumínské dráhy sehrálo také klíčovou úlohu – o její ovládnutí usilovalo jak Polsko, tak Československo. Především pro Československo představovala jedinou, a tedy doslova strategickou spojnicí mezi zeměmi Koruny české a Slovenskem. Umožňovala nejen přepravu surovin, zboží a osob, ale i zbraní, munice a vojáků do oblastí, v nichž v té době sváděl mladý československý stát úporné boje o státní hranice s Maďarskem. Nepřímo tak KBD podminila a ovlivnila nejen způsob rozdělení původně jednotného těšínského Slezska. Důsledkem její existence byl po ustavení státních hranic i vznik a výstavba celé řady nových obcí i měst, například Českého Těšína. I když právě tento aspekt vlivu výstavby železnic na krajinu bývá obvykle opomíjen, v tomto ohledu sehrály železnice, konkrétně KBD, mimořádně významnou roli.

Dodejme ještě, že migrace a přistěhovalectví postihly českou část Těšínska a šířeji celou ostravskou průmyslovou aglomeraci i po druhé světové válce – tentokrát se za prací do ostravských a karvinských dolů a do hutí a strojírny v Ostravě, Třinci, Bohumíně a jinde stěhovaly opět tisíce migrantů, například slovenských, kteří přicházeli z Kysuc, Liptova a Oravy, ale i ze vzdálenějších slovenských regionů. Málo se dnes například ví, že podíl Slováků na obyvatelstvu české části těšínského Slezska po druhé světové válce vzrostl natolik, že počet Slováků nakonec převýšil i počet zde trvale usídlených Poláků.

Poznámky

1 ZAHRADNIK S., str. 244. Výsledky rakouských sčítání, zejména toho posledního z roku 1910, podnes zaměřují demografy i historiky. Jejich interpretace a především srovnávání s dnešními poměry naráží na řadu úskalí. Největším z nich je skutečnost, že rakouské úřady vůbec nezjišťovaly národnostní orientaci sčítaných osob, k deklaraci národnostního cítění tak, jako je tomu při sčítáních dnes, jim ostatně nedávaly ani příležitost. Omezily se na jen zaznamenání užívání tzv. *obcovací řeči, Umganssprache*. Ta byla definována jako jazyk, kterým sčítaná *osoba hovoří a jedná na veřejnosti*. Uvedené rozdělení obyvatel Třince na Čechy, Poláky a Němce, které přejímá bez znalosti poměrů nejen historiografie, ale i publicistika, zejména polská, neodráží skutečnou národnostní orientaci sčítaných obyvatel obce. Bezpochyby mají rakouské údaje vysokou vypovídací hodnotu, ale pokušení o zjednodušení interpretace rakouských údajů by se seriózní historiografie měla raději vyhnout. Rakouské úřady mezi osoby, užívající polskou obcovací řeč například obvykle zařadily i všechny osoby, které sice polskou obcovací řeč, či spíše smíšené nářečí s převahou polských obcovacích prvků používaly, a přitom se rozhodně za Poláky nepovažovaly. Existence silného slezského zemského hnutí, které v té době po celém Těšínsku sdružovalo desetitisíce členů a příznivců, o skutečných poměrech mnohé napovídá a seriózní badatele spíše vyzývá k tomu, aby se ptali, koho vlastně za těšínské Poláky v té době považovat. Sami příznivci zemského hnutí, Slezané, zdůrazňovali svoji zemskou sounáležitost s těšínským Slezskem – a skutečné Poláky spatřovali především v zástupcích tisíců nemajetných a nevzdělaných haličských imigrantů. Na rozdíl od národně uvědomělých těšínských Poláků se Slezané společně s Čechy a Němci vyslovovali pro ponechání celého těšínského Slezska vč. dnešních polských měst, Těšína, Skočova a Bílska, na českém, resp. československém území. Nejznámějším představitelem slezského zemského hnutí se stal Josef Koždoň, jenž byl v meziválečném období opakovaně zvolen starostou Českého Těšína. Srov.: GAWRECKI, D.

Literatura

GAWRECKI, D. (2017) *Jazyk a národnost ve sčítáních lidu na Těšínsku v letech 1880-1930. Studie o Těšínsku* 23. Český Těšín: Muzeum Těšínska. 286 s. ISBN 978-80-86696-44.

DOKOUPIL L. – NESLÁDKOVÁ L. – LIPOVSKI R. (2014) *Populace Rakouského Slezska a severovýchodní Moravy v éře modernizace (od 60. let 19. století do první světové války)* Ostrava: Universitas ostraviensis, 416 s. ISBN 978-80-7464-729-1

HERMANN, V. a kol. (2013) *Jablunkovské tunely*. Vendryně: Beskydy. 219 s. ISBN 978-80-87431-22-1

NESLANIK, J. (2018) Z historie železničního provozu na Těšínsku a v Českém Těšíně po roce 1918. In *Těšínsko*, roč. LXI, č. 2, s. 141-158. ISSN 0139-7605.

NESLANIK, J.. (2018) Z historie železničního provozu na Těšínsku a v Těšíně od počátků do konce první světové války. In *Těšínsko*, roč. LXI, s. 118-132. ISSN 0139-7605.

ONDŘEKA Z. (2014) *Změny v krajině při výstavbě Košicko-bohumínské dráhy* In JESENSKÝ, M. *Zborník Kysuckého múzea*. Čadca: Kysucké múzeum v Čadci, s. 189 - 211. ISBN 978-80-89751-04-4.

ONDŘEKA, Z. (2015) *Jazyk příhraničního mikrosvěta. Několik poznámek k publikaci* In *Těšínsko*, roč. LVIII, s. 109-120. ISSN 0139-7605

ZAHRADNIK, S. (1992) *Národnostní skladba obyvatelstva Těšínska (Zaolzie) podle výsledků sčítání lidu (1880-1981)*. In BORÁK, M. – GAWRECKI, D. *Nástin dějin Těšínska*. Ostrava-Praha: Advertis. s. 159-253. Bez ISBN.

Krátké představení autora

PaedDr., Zbyšek Ondřeka, ředitel Muzea Těšínska, příspěvkové organizace Moravskoslezského kraje. Vysokoškolské studium absolvoval na Pedagogické fakultě v Ostravě v roce 1986, kde také v roce 1987 na katedře geografie absolvoval rigorózní řízení. Pracoval jako učitel, metodik pro vyučování geografie, krátce jako ředitel Gymnázia v Českém Těšíně a od roku 1994 působil ve školské správě. V roce 1997 absolvoval výběrové řízení pro kariérní diplomaty MZV ČR, do diplomatických služeb nastoupil v roce 1998 a dalších šest let pracoval v zahraničí na pozici velvyslaneckého rady. Od roku 2004 je ředitelem Muzea Těšínska. Věnuje se především historické geografii a popularizaci dějin a vlastivědy těšínské části Slezska. Zároveň působí na Fakultě veřejných politik Slezské univerzity v Opavě, kde se věnuje výuce diplomatické teorie a praxe, společenského a diplomatického protokolu.

III. BLOK: NÁRODNÍ A REGIONÁLNÍ IDENTITA VE STŘEDOEVRÓPSKÉM PROSTORU

III.I ETNICKÁ IDENTITA AKO DIFERENČNÝ FAKTOR POHĚADU NA DEJINY A SPOLOČNOST¹⁰⁹

ETHNIC IDENTITY AS A DIFFERENCE FACTOR IN THE VIEW OF HISTORY AND SOCIETY

Štefan Šutaj

Centrum spoločenských a psychologických vied SAV, Košice, Slovenská republika

sutaj@saske.sk

Abstrakt:

Článok sa zaoberá výkladom slovenských a maďarských dejín v súvislosti s etnicitou, ako faktorom, ktorý ovplyvňuje interpretáciu dejín. Nastoluje problém v troch líniách: v oblasti politiky, historiografie a verejnej mienky. Ilustruje rozdielne vnímanie dejín na príkladoch z týchto oblastí.

Kľúčové slová: etnicita, menšiny, maďarská menšina na Slovensku

Abstract:

The article deals with the interpretation of Slovak and Hungarian history in connection with ethnicity as a factor influencing the interpretation of history. It examines the problem on three lines: politics, historiography and public opinion. It illustrates the different perceptions of history on examples from these areas.

Key words: ethnicity, minorities, Hungarian minority in Slovakia

1 Úvod

„Národný štát“ a „eticita“ sa stali v 20. a 21. storočí základnou výbavou konfliktov a sporov v nepokojnej Európe. Extrémne a agresívne odrody nacionalizmu hnali svet do vojen. Sama etnicita je pritom vo svojej prirodzenej podobe taká neutrálna, neškodná a užitočná ako trinitrotoluén alebo jadrové palivo. V rukách avanturistov a dobrodruhov sa však stáva nebezpečnou zbraňou.

Príčiny politizácie etnicity majú svoje historické, politické aj psychologické dimenzie. Opierajú sa o historickú tradíciu u štátov, v ktorých sa pôvodne etnická identita transformovala na politickú (Anglicko, Francúzsko...), inde, kde bola tradícia štátu založeného na etnicite získala dvojité dimenzie, politickú aj etnickú (Poľsko, Nemecko, Taliansko...), stala sa základom pre politizáciu etnicity. Etnicita sa stala dôležitým identifikačným znakom nielen štátu, ale aj osoby. „Etnické väzby môžu byť mobilizované, evidované, kontrolované, usmerňované, riadené, dokonca nariaďované. Etnicita je totiž použiteľná mnohostranne. Etnické väzby môžu

¹⁰⁹ Príspevok vznikol v rámci riešenia projektu APVV 15-0745 *Tendencie vývoja etnických vzťahov na Slovensku (komparatívny výskum národnostnej problematiky v rokoch 2004 – 2020)*.

služiť ako prostriedok odporu a obrany voči nepriaznivému politickému a ekonomickému zatriedovaniu. Môže ju používať a ňou manipulovať tak etnická majorita ako i etnická minorita pre „prebúdzanie“ svojho spoločenstva, jeho mobilizovanie s rôznymi cieľmi a zámermi.“¹¹⁰ Rizikom politizácie etnicity je etnický konflikt, ktorý je špecifickým prejavom sociálneho konfliktu.¹¹¹

Špecificky v etnických otázkach pôsobí slovensko-maďarský príklad (model) vzájomnej komunikácie/vzťahu. Nástupnícke štáty po prvej svetovej vojne sa národného štátu zmocnili s takou intenzitou, že v priebehu jedného storočia významným spôsobom zmenili etnickú mapu strednej Európy.¹¹² Niektoré štáty „úspešnejšie“ (napr. Maďarsko a Poľsko, Česko), iné napriek enormnej snahe menej úspešne (Rumunsko, Slovensko), pracovali na „zjednotení“ etnicity obyvateľstva štátu. Pokúšali sa o to rôznymi spôsobmi. Snažili sa etnicky nevhodné obyvateľstvo asimilovať, vypudiť z krajiny alebo revidovať „dohodnuté“ hranice, aby „súkmeňovcov“ včlenili do svojho národného štátu.

Vnímanie dejín v bežnom živote aj v politike je do istej miery aj výsledkom etnickej interpretácie dejín. Deti v slovenských školách získajú predstavu o dejinách z učebníc na základných a stredných školách, ktoré vychádzajú z nacionálneho/etnického modelu a obsahujú silné etnické/nacionalistické prvky. Usilujú sa vychovávať vlastenca a niekedy vychovávajú nacionalistu. Čo je vlastenec, čo je nacionalista, o tom by sme mohli viesť diskusie, ale určite to nie je to isté. Výsledkom sú aj v spoločnosti akceptované (preferované) etnicky podmienené hodnotenia historických udalostí.

2 Etnicita ako diferencujúci faktor pohľadu na dejiny a spoločnosť

Rozdiely vo vnímaní a interpretácii historických udalostí s etnickým motívom/pozadím sú zreteľné vo všetkých vrstvách historickej pamäte slovenského a maďarského obyvateľstva (bez ohľadu na štátnu príslušnosť): na úrovni politiky, vedy a vedeckých výskumoch.

Vzhľadom na rozsah príspevku sa o jednotlivých prvkoch vplyvu etnicity na interpretáciu dejín zmienime len ilustratívne. Bezprostredne po novembri 1989 spoločnosť musela riešiť naliehavé problémy politické (zmena štruktúry moci, zbavenie sa vedúcej úlohy komunistickej strany, transformácia politickej štruktúry spoločnosti) a hospodárske problémy (nedostatok tovarov, prechod na trhové hospodárstvo...)¹¹³ To všetko bolo naliehavéjšie ako etnické požiadavky menšín. Kľúčový problém bol vzťah dvoch majoritných národov a rozdelenie Československej republiky. Z pohľadu slovenskej spoločenskej reality sa stal významným (dominujúcim) faktorom slovensko-maďarský vzťah.

V priebehu historicky veľmi krátkeho obdobia 1989-1993 Slovensko zažilo dve závažné zmeny: zmena politického režimu a zmena štátnej príslušnosti. V novej situácii, po páde komunistických režimov v Európe nasledovalo hľadanie a dotváranie identít národov, národnostných menšín nadobúdajúce neraz vyhranenú, a u niektorých skupín obyvateľstva i konfrontačnú podobu. Oba tieto komponenty sa kombinovali a podieľali sa na profilovaní programových cieľov jednotlivých menšinových skupín. Predmetom diskusie po roku 1989 sa stali nielen témy ako perzekúcie, pracovné tábory, politické procesy, rok 1968 a okupácia vojskami Varšavskej zmluvy, normalizácia, prenasledovanie cirkvi, či diskusie o charaktere Slovenského štátu z rokov 1939-1945.¹¹⁴ Komunistické riešenie menšinovej otázky a hľadanie východísk z tejto situácie postavilo

¹¹⁰ BAČOVÁ, V. (2005) *Historický a sociálno-psychologický kontext vzťahov medzi etnickými spoločenstvami*. In ŠUTAJ, Š. (Ed.) *Národnostná politika Slovenskej republiky po roku 1989*. Prešov: Universum, s. 36-45.

¹¹¹ DENCÍK, L. (1991) *Proces etnifikácie a deetnifikácie sociálnych konfliktov*. In PLICHTOVÁ, J. (Ed.) *Minority v politike*. Bratislava: Česko-slovenský výbor Európskej kultúrnej nadácie, s. 124.

¹¹² *Pozri mapové prílohy, ktoré pripravil GLATZ, F. (1993) Minorities in East-Central Europe. Historical Analysis and a Policy Proposal*. Budapest: Europa Institut.

¹¹³ SÁNDOR, E. (2008) *Zmena režimu maďarskými očami*. In FAZEKAS, J. – HUNČÍK, P. (Eds.). *Maďari na Slovensku 1984-2004. Súhrnná správa. Od zmeny režimu po vstup do Európskej únie*. Šamorín: Fórum inštitút, s. 30-58.

¹¹⁴ *Podrobnejšie: MARUŠIAK, J. (2006) Slovensko po roku 1989 - v polotieni dvoch totalít*. In PEŠEK, J. a kol. *Kapitolami slovenských dejín. K 70. narodeninám Michala Barnovského, DrSc.* Bratislava: Historický ústav SAV, s. 311-320.

Čechov, Slovákov aj menšiny na novú, ale nie rovnakú štartovaciu čiaru, pokiaľ ide o sociálne, vzdelanostné a ďalšie socio-demografické ukazovatele a v novom režime vytvorilo podmienky pre otvorenie problémov s dejinami vzájomných vzťahov.

2.1 INTERPRETÁCIE (SLOVENSKEJ A MAĎARSKEJ) HISTÓRIE NA ÚROVNI POLITIKY

Slovenská politika nevyužila po novembri 1989 možnosť vysporiadať sa s úskaliami povojnových opatrení voči maďarskej menšine. Mnohé diskusie o súčasnom postavení a histórii maďarskej menšiny na Slovensku, boli a sú inšpirované maďarskými vnútrostraníckymi problémami (napr. voľby, referendum) a iniciované spormi vládných a opozičných strán v Maďarsku. Takým spôsobom sa na Slovensku začali diskusie o dekrétach prezidenta E. Beneša, o problematike štátneho občianstva. Maďarská štátna politika hľadala v nových podmienkach spôsoby ako reagovať na novú situáciu postkomunistického sveta. Základom jej politiky bolo, pre maďarskú politiku „tradičné“, hľadanie odpovedí na Trianonskú traumu. Etnografická revízia hraníc síce vždy zostávala v podvedomí politikov,¹¹⁵ ale prioritou sa stalo hľadanie nového typu demokratickej politiky, ktorá sa pretavila do postupne sa formujúcej nadhraničnej/transfrontálnej odpovede na Trianon. Jej základom je zjednotenie Maďarstva ponad hranice, mentálnou transformáciou pri zachovaní hraníc, ale aj postupným budovaním inštitucionálnych základov pre takéto zjednocovanie. Po roku 1989 sa národná politika stala významným bodom maďarskej zahraničnej politiky a dôležitým prvkom vnútropolitického boja.¹¹⁶ Maďarské vlády počas celého obdobia od roku 1989 do súčasnosti sa cieľavedome snažia o zapojenie organizácií zahraničných Maďarov do dialógov so susednými štátmi, čím sa snažia vytvárať možnosť zasahovať do zahraničnopolitických a vnútropolitických udalostí. Výsledkom bola priama podpora národnostného školstva, (niektorých) menšinových politických strán, kultúry na južnom Slovensku, futbalových klubov..., projektmi financovanými z maďarského štátneho rozpočtu. Hľadali sa inštitucionálne formy napojenia zahraničných Maďarov na maďarský štátny rozpočet a vytvárali podmienky pre finančnú závislosť krajanov od maďarských zdrojov. O koordináciu tejto činnosti okrem domácich podporných programov a centralizácie aktivít na vládnej úrovni slúži napr. Fórum poslancov Karpatskej kotliny/Stála konferencia v Maďarsku - MÁÉRT (Magyar Állandó Értekezlet), podporovaná je spolupráca maďarských poslancov z rôznych krajín v Európskom parlamente... Aj keď sa v slovensko-maďarských vzťahov podarilo prekonať rôzne problémy (slovensko-maďarská zmluva z roku 1995, vstup do európskych štruktúr, vodné dielo Gabčíkovo – Nagymaros,), možné zdroje nestability sa objavovali v súvislosti s jazykovým zákonom, zákonom o postavení národnostných menšín, krajanským zákonom, zákonom o štátnom občianstve... a pod. Spory o výklad histórie sa v politike stávali vďačnou témou, ak bolo potrebné mobilizovať občianstvo (voličstvo) proti „nepriateľom“ doma alebo v zahraničí, a to bez ohľadu na to, či ide o Maďarsko alebo Slovensko. Základným sporným bodom je vysvetľovanie Trianonskej mierovej zmluvy. Napriek tomu, že zmluva vytvárala „národné štáty“, pri formovaní hraníc boli brané do úvahy hľadiská geografické, sociologické, historické a etnické, ekonomické aj politické a ak by sme posudzovali ktoréhokoľvek z týchto hľadísk izolovane, z maďarskej či slovenskej strany, došli by sme k záveru, že hranice boli z etnického hľadiska stanovené „nespravodlivo“. Súčasnú hranicu štátov však fungujú ako stabilný systém, ktorého zmena je možná iba na základe silného impulzu a obvyčajne prostredníctvom zbraní, nie diplomacie. Aj zmeny štátnych hraníc po páde komunistických režimov v strednej a juhovýchodnej Európe sa uskutočnili iba vo vnútri mierovými konferenciami vymedzených hraníc. Znamenali síce vytvorenie nových štátov, ale nezasiahli do územnej integrity mierovými zmluvami vymedzených štátnych území. Najvýznamnejšie sa historická dimenzia v súčasnosti prejavuje v slovensko-maďarských vzťahoch v diskusiách o maďarizácii v Uhorsku, o dôsledkoch dekrétov prezidenta republiky E. Beneša a nariadení Slovenskej národnej rady (SNR) prijatých

¹¹⁵ O koncepciách maďarskej politiky v tejto oblasti ŠUTAJ, Š. (2010) *Variace stop Trianonu v politické paměti*. In DEJMEK, J. - LOUŽEK, M. (Eds.) (2010) *Trianonská smlouva. Devadesát let poté*. Praha: Centrum pro ekonomiku a politiku, s. 69-97.

¹¹⁶ K tomu podrobnejšie: SÁPOS, A. - SZERENCÉS, J. (2007) *Charakteristické prvky národnostnej politiky súčasnej maďarskej vlády*. In Šutajová, J. - Ďurková, M. (Eds.) *Maďarská menšina na Slovensku v procesoch transformácie. (Historické, politologické a právne súvislosti)*. Prešov: Universum, s. 15-21; SÁPOSOVÁ, Z. - ŠUTAJ, Š. (2008) *Starostlivosť o krajanov v zahraničí v politike Slovenska a Maďarska*, Košice: SvÚ SAV, CD-ROM, 141 s.

po druhej svetovej vojne voči nemeckej a maďarskej menšine. V súčasnej „spojeneckej“ politike Slovenska a Maďarska však historické spory nie sú jadrom vládnej politiky, objavujú sa iba ako marginálna dohra nacionálne potrebných mobilizácií. Sú to aktivity súvisiace s etnickým vymedzovaním územia (budovanie pomníkov Turulov, sôch sv. Štefana, Jánoša Esterházyho, pamätníkov na vysídlenie Maďarov zo Slovenska, trianonských pamätníkov...) na Slovensku.¹¹⁷ Väčšinou sú vládnu politikou prehliadané a nekomentované. To sa týka aj aktivít maďarských oficiálnych miest napr. v súvislosti s maďarskou vlasteneckou a protitrianonskou agendou napr. v školstve.¹¹⁸

2.2 INTERPRETÁCIE (SLOVENSKEJ A MAĎARSKEJ) HISTÓRIE NA ÚROVNI VEDY

Tá istá dejinná udalosť je rozdielne interpretovaná oficiálnymi historiografiami, prednášaná v školách, ale aj vnímaná obyvateľstvom. Trvalým faktorom ovplyvňujúcim stanoviská historikov v spoločnej diskusii o dejinách zostane stigmatizácia diskutérov ich etnicitou a niekedy aj nacionálnym videním, ba aj nacionalizmom. Z maďarskej strany je to predovšetkým pocit ukrivdenosti, nespravodlivosti, ktorá je vrastená do mnohých konštatovaní pri hodnotení udalostí, ktoré ovplyvnili formovanie terajších hraníc Maďarska, vrátane hodnotenia oboch mierových konferencií v 20. storočí. Miera reflexie krívd „našich“ a „cudzích“ sa ukazuje ako dôležitý faktor objektivizácie dejín.

Tým sa otvára zložitý problém – kontinuita a diskontinuita uhorského/maďarského štátu, ktorá je pri vedeckých interpretáciách základom rozdielneho pohľadu. Po prvej svetovej vojne bolo Uhorsko rozdelené a novosformovaným štátom, vrátane Maďarska, boli určené nové hranice. Nové hranice, nové štáty. Podľa časti slovenských historikov nové Maďarsko nestratilo žiadne územia, ani obyvateľov. Maďarská historiografia aj právni historici tradične vychádzali a vychádzajú z právnej, štátnej a politickej kontinuity Uhorského kráľovstva a neskorších štátnych útvarov na tomto území a zo zachovania integrity Maďarska. Aj súčasná, nová maďarská ústava definuje dnešné Maďarsko ako pokračovateľa svätoštefanského Maďarska, bez prerušenia kontinuity (vrátane kontinuity pripojenia územia južného Slovenska v rokoch 1938-1945).

V roku 2008 z iniciatívy Slovensko-maďarskej komisie historikov a podporou denníkov *Sme* a *Új Szó* vznikol nápad, prezentovať názory slovenských a maďarských historikov paralelne, na tom istom mieste a v tom istom čase. K problematike Trianonu vyjadrili svoj názor Ignác Romsics a Dušan Kováč. Museli tak urobiť stručne. I. Romsics považoval za podstatné pre rozpad habsburskej ríše mnohonárodnostný charakter monarchie, nespokojnosť „národnostného“ obyvateľstva, politiku nových štátov, ktoré vznikli na južných a východných hraniciach monarchie – Talianska, Srbska a Rumunska, medzinárodno-politické záujmy Dohody a nekompetentnosť povojnového revolučného maďarského vedenia. D. Kováč za podstatné pre rozpad habsburskej monarchie a Uhorska považoval nemilosrdnú odnárodňovaciu politiku uhorských vlád, predovšetkým po rakúsko-uhorskom vyrovnaní v roku 1867 a to, že „maďarská politika a maďarská intelektuálna elita chápala celé historické Uhorsko ako maďarský národný štát“. Rozdiely možno nie podstatné, ale významné pre slovenský a maďarský pohľad na problematiku.

Pre historikov je to historická udalosť, ktorá si zaslúži ich plnú pozornosť. Umožňuje skúmať mechanizmus rozpadu a vzniku štátov, vplyv etnicity, národného či národnostného faktora aj nacionalizmus. Tiež dáva

¹¹⁷ JUHÁSZ, L. I. (2018) *Strážca Karpát a Železný turul. Znovuzrodenie jedného sochového typu s prvej svetovej vojny s aktualizovaným ideovým odkazom. In Fórum spoločenskovedná revue, s. 23-63.*

¹¹⁸ V máji 2011 pripravil Inštitút vzdelávania a rozvoja na podnet Ministerstva národných zdrojov 131 stranovú pedagogickú príručku ku Dňu národnej spolupatričnosti, v ktorej vysvetlil, ako majú školy postupovať pri pripomínaní si Trianonu podľa zákona č. XLV o národnej spolupatričnosti, ktorý prijali „členovia Národného zhromaždenia Maďarskej republiky, tí, ktorí veríme v to, že Boh je pánom histórie, a tí, ktorí sa usilujeme porozumieť chodu histórie z iných zdrojov, za našu vlasť a za celý maďarský národ, v znamení zodpovednosti zakotvenej v našej ústave, pripomínajúc si jednu z najväčších historických tragédií maďarstva – mierový diktát podpísaný 4. júna 1920, ktorý rozkúskoval historické Maďarsko a maďarský národ zatlačil pod nadvládu viacerých štátov, ...“ *Bol stanovený postup, ako vysvetľovať Trianon, ako si ho pripomínať, ako organizovať exkurzie na „odpojených častiach“, aké piesne, básne, literárne diela a historické práce používať na prácu so žiakmi, aby si osvojili správny výklad trianonskej tragédie. (A nemzeti ősszetartozás napja. Pedagógiai háttéranyag, 2011. május. sú v archíve autora).*

možnosť sledovať spôsob, akým sa historická udalosť instrumentalizuje v historickej pamäti v závislosti od etnicity a ďalších socio-demografických faktorov. Pokus o pozitívne interpretácie spoločných, rozdielnych a vedľa seba plynúcich dejín slovenských a maďarských dejín sa prejavujú dlhodobo v činnosti slovensko-maďarskej komisie historikov, ale problém napísať spoločné dejiny, nevyriešili.¹¹⁹

3 Interpretácie (slovenskej a maďarskej) histórie v spoločenskovedných výskumoch

Problematika maďarskej menšiny v rôznych obdobiach vystupovala do popredia po novembri 1989 a stávala sa predmetom politických diskusií, ktoré polarizovali samotnú menšinu aj majoritné slovenské etnikum.¹²⁰ Aj keď od roku 1989 národnostná problematika nefiguruje pri výskumoch verejnej mienky medzi najvýznamnejšími problémami, s ktorým zápasia obyvatelia Slovenska, jej význam na spoločnosť je nesporný.

V dejinách slovensko-maďarských vzťahoch existuje množstvo udalostí, na ktoré majú obyvatelia Slovenska, slovenskej a maďarskej národnosti, rôzne názory. Je to dané viacerými faktormi. Napriek existencii spoločnej školskej sústavy sú rozdiely vo výklade dejín, s ktorými sa stretávajú žiaci na hodinách dejepisu. Vyplýva to aj z možností voľnej interpretácie histórie učiteľmi, čo je súčasťou osobnej slobody v demokratických krajinách.

Historická pamäť sa formuje individuálne aj v sociálnych skupinách. Každý jedinec vo svojej výbave so sebou nesie taktiež stopy rodinnej pamäte. Rodinná pamäť v slovenskom i maďarskom prostredí je poznamenaná mnohými udalosťami, vlastnou históriou rodiny, osobnými skúsenosťami, ktorými jej členovia v priebehu historického vývoja prešli, inštitúciami a skupinami formálnymi i neformálnymi, ktorých súčasťou boli. Odtlačky (pečate) minulosti sa podpísali na každej maďarskej či slovenskej rodine. Príslušníci slovenských, maďarských a zmiešaných rodín „bojovali“ v spoločných, ale aj v proti sebe stojacích štruktúrach. O týchto udalostiach prebiehal v rodinách bezprostredný medzigeneračný dialóg, ktorý významným spôsobom ovplyvňoval aj vytváranie stanovísk a názorov na jednotlivé historické udalosti. Popri škole je to práve rodinná pamäť, ktorá sa podľa nášho názoru významným spôsobom podpisuje na formovaní postojov aj k historickým udalostiam. Individuálna pamäť sa stáva súčasťou kolektívnej pamäte a je dôležitým faktorom, ktorý sa podieľa na vytváraní klímy a prevažujúceho trendu sociálneho správania vo vnútri spoločnosti, či etnických skupín.

V empirickom výskume z roku 2004¹²¹ sme na identifikáciu udalostí, ktoré negatívne ovplyvnili interetnické vzťahy, sformulovali poloopenú otázku, keď v prípade pozitívnej odpovede sme chceli od respondenta

¹¹⁹ Viac o tom: ŠUTAJ, Š. (2014) Szlovák-magyar történelmi párhuzamok és konfliktusok. In Koridor, 1, 9-19.

¹²⁰ Problematika etnicity v súvislosti s vytváraním samostatných štátov je podrobnejšie spracovaná v: ŠUTAJ, Š. (2013)

Problematika etnických menšín v kontexte historického vývoja v rokoch 1989-1993. In LONDÁK, M. - MICHÁLEK, S.

a kol. 20 rokov samostatnej Slovenskej republiky. Jedinečnosť a diskontinuita historického vývoja. Bratislava: Veda, s.

239-262; ŠUTAJ, Š. (2005) Maďarská menšina v slovenskej politike po roku 1989. In ŠUTAJ, Š. (Ed.) Národnostná politika Slovenskej republiky po roku 1989. Prešov: Universum, s. 93-101;

¹²¹ Spoločenskovedný ústav SAV v rokoch 1985-2017 uskutočnil viacero interdisciplinárnych výskumov. Spomeniem aspoň niektoré:

Na začiatku mája 1990 sa uskutočnil zber dotazníkov pre sociologický výskum so zameraním na špecifiká maďarskej a „rusínsko-ukrajinskej“ menšiny. Výsledky boli publikované v: PAUKOVIČ, V. et al. (1990) Vzťahy Slovákov a národnostných menšín

v národnostne zmiešaných oblastiach Slovenska. Z výsledkov sociologického výskumu. Košice: SvÚ SAV. Medzi najvýznamnejšie patril projekt „Národ, národnosti a etnické skupiny v procese transformácie slovenskej spoločnosti“ v rokoch 2003-2005. Objektom

výskumu boli príslušníci majority (Slováci žijúci prevažne v národnostne zmiešaných oblastiach) a sedem minoritných etnických spoločenstiev žijúcich na Slovensku: Česi, Maďari, Nemci, Rómovia, Rusíni, Ukrajinci, Židia. Výskumný súbor tvorilo celkovo 1280

respondentov, t. j. po 160 respondentov, zástupcov majority a každej minority (celkove 8 podsúborov). Príslušníci inteligencie s minimálne stredoškolským vzdelaním s maturitou. Vo výskume bol respondentom predložený 61 položkový dotazník. V rámci

projektu „Maďarská menšina na Slovensku v procese transformácie spoločnosti po roku 1989“ (2006-2009), ktorý podporila Agentúra na podporu vedy a výskumu sme uskutočnili ďalší tentoraz vo vzťahu k maďarskej menšine reprezentatívny sociologicko-sociálnopsychologický výskum, v ktorom sme venovali pozornosť aj problémom vnímania histórie. Jeho cieľom bolo na základe

uviedenie konkrétnej udalosti. Otázka pre príslušníkov minorít znela: „Spomínajú si príslušníci Vašej rodiny na udalosti z minulosti, ktoré negatívne ovplyvnili vzájomné vzťahy...?“ Pritom otázka v ich prípade smerovala dvojakým smerom – smerom k identifikácii negatívnych udalostí príslušnej minority voči Slovákom a opačne. Otázka pre Slovákov bola formulovaná tak, aby identifikovali udalosti z minulosti, ktoré negatívne ovplyvnili vzájomné vzťahy Slovákov a na Slovensku žijúcich menšín. Vo všetkých prípadoch boli varianty identické: 1 – áno, a to udalosť..., 2 – nespomínajú si, ale existujú také udalosti, 3 – nie, lebo neexistujú. Výsledky prezentujeme v tabuľke č. 1.

Tabuľka 1: Názory na existenciu udalostí, ktoré negatívne ovplyvnili interetnické vzťahy Slovákov a minorít (% v stĺpci podľa etnika)

Etniká/ Varianty	Slováci	Česi	Maďari	Nemci	Rómovia	Rusíni	Ukrajnci	Židia	% spolu
1	27,67%	37,74%	53,75%	39,62%	15,00%	13,21%	16,25%	60,38%	32,94%
2	54,09%	49,06%	39,38%	54,72%	60,63%	42,77%	66,88%	37,11%	50,59%
3	18,24%	13,21%	6,88%	5,66%	24,38%	44,03%	16,88%	2,52%	16,47%

Zdroj: Slováci o minoritách, minority o Slovákoch

Legenda:

1 – áno, a to udalosť

2 – nespomínajú si, ale existujú také udalosti

3 – nie, lebo neexistujú

Viac ako 83 % respondentov z výskumnej vzorky pripustilo, že existujú historické udalosti, ktoré negatívne ovplyvnili vzájomné vzťahy Slovákov a etnických menšín. Takmer 33% respondentov ich vedelo aj konkrétne pomenovať. Analýza odpovedí na poloopenú otázku potvrdila predpoklad, že v rodinnej historickej pamäti sa najčastejšie objavili historické udalosti z obdobia druhej svetovej vojny, resp. z obdobia po jej skončení. Z toho vyplýva, že najčastejšie sa takéto udalosti zaznamenali v pamäti respondentov, ktorí sa hlásia k Židom (60,38%) a maďarskej menšine (53,75%). Najmenej pri národnosti rómskej (15,00%), rusínskej (13,21%) a ukrajinskej (16,25%). V tejto štúdii spomenieme iba výsledky vo vzťahu Čechov, Slovákov, Nemcov a Maďarov na Slovensku.

Druhou skupinou, po Židoch, ktorá najčastejšie uviedla konkrétnu historickú udalosť boli Maďari (53,75% respondentov). Odpovede 86 respondentov, ktorí vedeli pomenovať konkrétnu historickú udalosť, ktorá významne ovplyvnila vzájomné vzťahy, uviedli väčšinou jednu historickú udalosť, a to represívne opatrenia voči obyvateľstvu maďarskej národnosti po druhej svetovej vojne. Najčastejšie, v 65 prípadoch, udalosť definovali ako vysídlenie, v 9 prípadoch ako Benešove dekréty, v ďalších ako odobratie občianstva, konfiškácia majetku, vojna, roky 1945 – 1948, reslovakizácia.

Podobný charakter malo aj pomenovanie konkrétnych udalostí Nemcami (39,62% respondentov). U 63 respondentov sa 52. krát objavili udalosti, ktoré súviseli s postupom československých štátnych orgánov voči obyvateľstvu nemeckej národnosti po druhej svetovej vojne (13. krát – vyhnanie, 14. krát odsun Nemcov, 12. krát – druhá svetová vojna, ďalší použili formulácie – prenasledovanie Nemcov, zhabanie majetku). V jednom prípade bolo za udalosť, ktorá negatívne ovplyvnila vzťahy, označené Slovenské národné povstanie, diskreditácia v zamestnaní, maďarizácia a obdobie vlády KSČ.

poznatok z predchádzajúceho výskumu zacieliť výskumný záber na respondentov maďarskej národnosti a skúmať vzťahy a okolnosti odpovedí respondentov na jednotlivé otázky. Na výskume sa zúčastnilo 800 respondentov maďarskej národnosti. Podľa lokalizácie trvalého bydliska bolo 400 respondentov lokalizovaných v meste a 400 respondentov lokalizovaných na vidieku (v obciach). (Výsledky boli publikované v dvoch rozsiahlych výskumných správach: VÝROST, J. - HOMIŠINOVÁ, M. (Eds.) (2005) *Národ, národnosti a etnické skupiny v procese transformácie slovenskej spoločnosti*. Košice: SvÚ, CD-ROM a ŠUTAJ, Š. - HOMIŠINOVÁ, M. - SÁPOSOVÁ, Z. - ŠUTAJOVÁ, J. (2006) *Maďarská menšina na Slovensku v procesoch transformácie po roku 1989 (identita a politika)*. Prešov: Universum.) Výsledky výskumu z roku 2017 „Tendencie vývoja etnických vzťahov na Slovensku (komparatívny výskum národnostnej problematiky v rokoch 2004-2020)“ budú dostupné verejnosti koncom roku 2019.

Respondenti Slováci v 44 prípadoch označili udalosti nepriaznivo ovplyvňujúce interetnické vzťahy. Odpovede sa rozdelili na dve skupiny. V 21 prípadoch boli za takéto udalosti označené také udalosti, ktoré súviseli s maďarskou menšinou (požiadavky zo strany Maďarov, spory s politikmi maďarskej národnosti, netolerancia Maďarov, politika Strany maďarskej koalície, vznik maďarskej univerzity, rozpínanosť Maďarov) Druhá skupina, 15 odpovedí, súvisela s Rómami (krádeže, neprispôsobivosť Rómov).

Pokiaľ u Nemcov, Maďarov boli odpovede orientované na minulosť u respondentov slovenskej národnosti boli pomenované predovšetkým javy (niektoré bolo ťažké označiť ako udalosti) súvisiace so súčasnosťou.

Deliaca čiara v odpovediach respondentov českej národnosti sa vytvorila na línii súčasnosť a minulosť. Za udalosti, ktoré negatívne ovplyvnili vzťahy, títo respondenti označovali udalosti z minulosti (vznik Československa v roku 1918, udalosti z roku 1938, vznik Slovenskej republiky v roku 1939, vyhnanie Čechov počas vojnových rokov) a zo súčasnosti (rozdelenie Československa, rok 1989).

Celkove existenciu udalostí, ktoré negatívne ovplyvnili vzájomné vzťahy Slovákov a menšín pripúšťali vo významnej miere príslušníci všetkých menšín aj Slováci. Najvýznamnejšie Ukrajinci (66,88%), Slováci (39,38) a Česi (49,06) a najmenej Židia (37,11%) a Maďari (39,38%), ktorí konkrétne neuviedli, o aké historické udalosti ide.¹²²

Na druhej strane maďarská menšina najcitlivejšie vnímala udalosti po roku 1945, ktoré môžeme súhrnne, aj keď nie najsprávnejšie, nazvať ako Benešove dekréty, ako symbol pre udalosti a akty prijaté mocnosťami, dekrétmi prezidentov E. Beneša a nariadení SNR. Najvýznamnejšie sa historická dimenzia v súčasnosti prejavuje v hodnotení slovensko-maďarských vzťahoch v minulosti, v diskusiách o dôsledkoch dekrétov prezidenta republiky E. Beneša a nariadení SNR prijaté v rokoch 1948-1948 voči nemeckej a maďarskej menšine.¹²³ Aj pri predchádzajúcich výskumoch sa ukazovalo, že naopak Slováci hodnotia Viedenskú arbitráž ako jednu z najvýznamnejších krív spôsobených Maďarmi a v porovnaní s Maďarmi menej často vedeli uviesť obdobia dobých vzťahov a ak uvádzali krivdy spôsobené Slovákom, uvádzali obdobie násilnej asimilácie na konci existencie Rakúsko-Uhorska.¹²⁴

Práve z tohto dôvodu sme zisťovali aj názory respondentov, vo viacerých štúdiách sme venovali osobitne pozornosť rozdielom názorom respondentov na tzv. Benešove dekréty,¹²⁵ ktoré vo vedomí verejnosti fungujú ako symbol opatrení voči Nemcom a Maďarom po vojne. Ukázali sa výrazne rozdiely vo vnímaní týchto opatrení na jednej strane Čechmi a Slovákmi a na druhej strane Nemcami a Maďarmi.¹²⁶

¹²² ŠUTAJ, Š. - VÝROST, J. (2005) *História interetnických vzťahov*. In HOMIŠINOVÁ, M. - VÝROST, J. *Národ, národnosti a etnické skupiny v procese transformácie slovenskej spoločnosti*. (výskumná správa). Košice: SvÚ SAV, 2005, 135 s.

¹²³ ŠUTAJ, Š. (2005) *Čo sa dialo so slovenskými Maďarmi po 2. svetovej vojne*. In *Národná obroda*, roč. XVI., č. 97, 28. apríla 2005, s.5.

¹²⁴ ZEĽOVÁ, A. - BAČOVÁ, V. - VÝROST, J. - ŠUTAJ, Š. (1992) *Interpretácia slovensko-maďarských vzťahov v súvislosti s vybranými etnickými a sociálnopsychologickými charakteristikami (výsledky súboru učiteľov)*. Košice: SvÚ SAV, s. 78-82.

¹²⁵ *Pod Benešovými dekrétmi v duchu zaužívanej, aj keď nesprávnej charakteristiky, rozumieme celý komplex právnych opatrení voči maďarskej menšine a nemeckej menšine bez ohľadu na to, či boli vydané E. Benešom, parlamentom, SNR alebo sa odvíjali od medzinárodnoprávných dohôd či rozhodnutí.*

¹²⁶ *Problematike vnímania a interpretácie dekrétov prezidenta Edvarda Beneša sme sa zaoberali vo viacerých štúdiách napr.: ŠUTAJ, Š. (2009) *History and National Identity*. In SWOBODA, H. – VIERSMA, J. M. (Eds.) *Politics of the Past: The Use and Abuse of History*. Bruxelles: The Socialist Group in the European Parliament, p. 193-204; ŠUTAJ, Š. (2018) *Interdisciplinary Accesses in the Researches of the Slovak-Hungarian Relationships in History. Possibilities of Cooperation of the Humanitarian and Social Sciences*. In IEDA, O. – NAGAYO, S. *Transboundary Symbiosis over the Danube: Re-thinking the mening of Symbiosis-Past, Present And Future*. Tokyo: Waseda University Press, p. 77-92; ŠUTAJ, Š. (Ed.) (2004) *Prezidentské dekréty Edvarda Beneša v povojnovom období*. Prešov: Universum.*

4 Záver

Súčasná Európa sa hýbe, separatistické tendencie už zasahujú každý kút Európy od Veľkej Británie a Španielska až k Ukrajine a Rusku. Je to pokračujúci proces konštrukcie a dekonštrukcie, centralizácie a fragmentizácie, integrácie a dezintegrácie štátnych celkov v rôznych podobách. Po svetových vojnách a najmä rozpade komunistického bloku fragmentizácia štátnych útvarov bola nosnou líniou vývoja, aby v neskorších obdobiach, v novom čase a priestore, mohlo dochádzať k novým formám integrácie a centralizácie na vyššej úrovni a na iných politických a ideových základoch (EÚ). Ukazuje sa, že práve etnicita, etnická identita má v týchto procesoch budovania štátov v Európe začatých mierovými zmluvami po prvej svetovej vojne aj pre koniec 20. a začiatok 21. storočia významnú úlohu.

Literatúra:

BAČOVÁ, V. (2005) Historický a sociálno-psychologický kontext vzťahov medzi etnickými spoločenstvami. In ŠUTAJ, Š. (Ed.) Národnostná politika Slovenskej republiky po roku 1989. Prešov: Universum, s. 36-45.

DENCIK, L. (1991) Proces etnifikácie a deetnifikácie sociálnych konfliktov. In PLICHTOVÁ, J. (Ed.) Minority v politike. Bratislava: Česko-slovenský výbor Európskej kultúrnej nadácie, s. 123-129.

Glatz, F. (1993) Otázka menšín v strednej Európe. Historická analýza – politické odporúčania. Budapest: Europa Institut, 61 s.

MARUŠIAK, J. (2006) Slovensko po roku 1989 - v polotieni dvoch totalít. In PEŠEK, J. a kol. Kapitoly slovenských dejín. K 70. narodeninám Michala Barnovského, DrSc. Bratislava: Historický ústav SAV, s. 311-320.

PAUKOVIČ, V. et al. (1990) Vzťahy Slovákov a národnostných menšín v národnostne zmiešaných oblastiach Slovenska. Z výsledkov sociologického výskumu. Košice: SvÚ SAV, 66 s.

SÁNDOR, E. (2008) Zmena režimu maďarskými očami. In FAZEKAS, J. – HUNČÍK, P. (Eds.). Maďari na Slovensku 1984-2004. Súhrnná správa. Od zmeny režimu po vstup do Európskej únie. Šamorín: Fórum inštitút, s. 30-58.

SÁPOS, A. - SZERENCÉS, J. (2007) Charakteristické prvky národnostnej politiky súčasnej maďarskej vlády. In Šutajová, J. - Ďurkovská, M. (Eds.) Maďarská menšina na Slovensku v procesoch transformácie. (Historické, politologické a právne súvislosti.). Prešov: Universum, s. 15-21.

Sáposová, Z. - Šutaj, Š. (2008) Starostlivosť o krajanov v zahraničí v politike Slovenska a Maďarska, Košice: SvÚ SAV, CD-ROM, 141 s.

ŠUTAJ, Š. (2005) Čo sa dialo so slovenskými Maďarmi po Maďarmi po 2. svetovej vojne. In Národná obroda, roč. XVI., č. 97, 28. apríla 2005, s. 5.

ŠUTAJ, Š. (2009) History and National Identity. In SWOBODA, H. – VIERSMA, J. M. (Eds.) Politics of the Past: The Use and Abuse of History. Bruxelles: The Socialist Group in the European Parliament, p. 193-204.

ŠUTAJ, Š. (2018) Interdisciplinary Accesses in the Researches of the Slovak-Hungarian Relationships in History. Possibilities of Cooperation of the Humanitarian and Social Sciences. In IEDA, O. – NAGAYO, S. Transboundary Symbiosis over the Danube: Re-thinking the meaning of Symbiosis-Past, Present And Future. Tokyo: Waseda University Press, p. 77-92.

Šutaj, Š. (2005) Maďarská menšina v slovenskej politike po roku 1989. In ŠUTAJ, Š. (Ed.) Národnostná politika Slovenskej republiky po roku 1989. Prešov: Universum, s. 93-101.

ŠUTAJ, Š. - HOMIŠINOVÁ, M. - SÁPOSOVÁ, Z. - ŠUTAJOVÁ, J. (2006) Maďarská menšina na Slovensku v procesoch transformácie po roku 1989 (identita a politika) Prešov: Universum, 150 s.

ŠUTAJ, Š. (Ed.) (2004) Prezidentské dekréty Edvarda Beneša v povojnovom období. Prešov: Universum, 118 s..

ŠUTAJ, Š. (2013) Problematika etnických menšín v kontexte historického vývoja v rokoch 1989-1993. In LONDÁK, M. - MICHÁLEK, S. a kol. 20 rokov samostatnej Slovenskej republiky. Jedinečnosť a diskontinuita historického vývoja. Bratislava: Veda, s. 239-262.

ŠUTAJ, Š. (2014) Szlovák-magyar történelmi párhuzamok és konfliktusok. In Koridor, 1, p. 9-19.

ŠUTAJ, Š. (2010) Variace stop Trianonu v politické paměti. In DEJMEK, J. - LOUŽEK, M. (Eds.) (2010) Trianonská smlouva. Devadesát let poté. Praha: Centrum pro ekonomiku a politiku, s. 69-97.

VÝROST, J. - HOMIŠINOVÁ, M. (Eds.) (2005) Národ, národnosti a etnické skupiny v procese transformácie slovenskej spoločnosti. Košice: SvÚ, CD-ROM, 185 s..

ŠUTAJ, Š. - VÝROST, J. (2005) História interetnických vzťahov. In HOMIŠINOVÁ, M. - VÝROST, J. Národ, národnosti a etnické skupiny v procese transformácie slovenskej spoločnosti. (výskumná správa). Košice: SvÚ SAV, 2005, s. 46-51.

ZELOVÁ, A. - BAČOVÁ, V. - VÝROST, J. - ŠUTAJ, Š. (1992) Interpretácia slovensko-maďarských vzťahov v súvislosti s vybranými etnickými a sociálnopsychologickými charakteristikami (výsledky súboru učiteľov). Košice: SvÚ SAV, 135 s.

Krátké představení autora

Prof. PaedDr. Štefan Šutaj, DrSc. – Centrum spoločenských a psychologických vied SAV – Spoločenskovedný ústav, Košice. Prednáša slovenské dejiny na Katedre histórie FF UPJŠ v Košiciach, zaoberá sa problematikou maďarskej menšiny na Slovensku a dejinami po druhej svetovej vojne. Posledné monografie: Emanuel Böhm a Jozef Styk – Košičania z Turca a Oravy. Rivali a spolupracovníci v slovenskej politike (1945-1948). Košice: ŠafárikPress, 2018, 193 s; Parížska konferencia 1946 a mierová zmluva s Maďarskom. Prešov: Universum, 2014, 403 s.; Maďarská menšina na Slovensku v 20. storočí. Bratislava: Kalligram, 2012, 398 s.

III.II ETNICKÉ HRANICE V GEOGRAFICKÉM PROSTORU: JAK JE MAPOVAT?

ETHNIC BORDERS IN GEOGRAPHICAL SPACE: HOW TO MAP THEM?

Tadeusz Siwek

Ostravská univerzita, Dvořákova 7, 703 00 Ostrava, Česká republika

tadeusz.siwek@osu.cz

Abstrakt:

Tématem příspěvku je otázka mapování etnických hranic. Díky mapám si lidé utvářejí obraz etnické situace a jejich konstrukce může ovlivnit jejich vnímání. To je v etnicky smíšených oblastech důležité zejména v případě lidí, kteří o daném území rozhodují. Po obecném uvedení do problematiky jsou tyto otázky konkretizovány na příkladu Těšínska. V příspěvku jsou uvedeny příklady map etnické struktury tohoto regionu – a to jak existující, tak i dosud nevyužitě – a jsou popsány možnosti působení na jejich uživatele.

Klíčová slova: *národnostní mapa, Těšínsko, vnímání prostoru, vnímání map*

Abstract:

The topic of the paper is a question of mapping of ethnic borders. People are forming an imagine of ethnic structure due maps and therefore their construction can influence their perception. It is important especially in case of spatial decision making people. After general introduction these questions they are presented on the case of Teschen Silesia. Examples of ethnic maps of this region – these really existing maps and these ones unpublished till now are published in this paper. Their influence for users of these maps are including.

Key words: *ethnic map, Teschen Silesia, perception of space, perception of maps*

1 Úvod

Identita člověka je jev výsostně individuální, ale má nepochybně také svou kolektivní dimenzi, protože díky identitě můžeme mít pocit příslušnosti k větším lidským skupinám. To je pro vývoj člověka velmi důležité, možná dokonce přímo nezbytné. Bez skupinových identit by lidstvo nepřežilo. V tomto textu se budeme zabývat problémem mapování identity, jež se nějakým způsobem váže k území, tzn. etnické, regionální, případně národní identity.¹²⁷ Etnická identita je v tomto textu chápána jako příslušnost k užší skupině lidí se společným jazykem, kulturou a žijící obvykle na jednom vymezeném území. Regionální identita má obdobný charakter, jen spojovacím prvkem jejich nositelů je především vztah k území. Národnostní identita je chápána jako subjektivní příslušnost k národu, kterou lze do značné míry ztotožnit s občanstvím – i když není tomu tak vždy a v každém případě. Ne vždy se občané státu identifikují s jeho hlavním národem. Také národnostní identita se významně váže na území.

Terminologická problematika o rozlišování těchto pojmů, o jejich různém chápání v různých zemích (zvláště markantní mezi zeměmi západní a východní Evropy), v různých časových obdobích a mezi různými vědeckými přístupy je nesmírně rozsáhlá. O rozklíčování těchto pojmů ale v tomto příspěvku nepůjde, to bude nepochybně zmíněno v řadě dalších textů tohoto workshopu.

Na tomto místě uvedeme jen stručně, v jakém významu budeme jednotlivé pojmy používat. Mezi identitami, které určují náš vztah k území, je identita národní (ve smyslu státní příslušnosti) obvykle nejednoznačnější. Má objektivní charakter, vyjádřený obvykle vlastnictvím pasu příslušného státu a je jen výjimečně předmětem diskuse. Sporné případy jsou obvykle okrajové, patří k nim např. dvojí občanství, případně neexistence příslušnosti k žádnému státu. Identita etnická nemusí mít územní prvek. Je určitě složitější než identita státní, protože má už ve své základní poloze dvojí charakter: objektivní, kterým může být jedinec zařazen k nějaké etnické skupině nebo národu na základě objektivních kritérií (nejčastěji jazyka) a subjektivní, který je dán jeho vědomým ztotožněním se s touto skupinou. Etnická identita může být proto nejednoznačná. Objektivní znaky se mohou u jednotlivých lidí – zejména na etnických pomezích a ve velkých městech – vyskytovat v promíchané podobě, objektivní znaky etnické příslušnosti se nemusí shodovat se subjektivním přesvědčením, a navíc se vše může v průběhu lidského života měnit, a také se to opravdu poměrně často děje. Identita regionální je výrazem vztahu k území.¹²⁸ Může být v případě menšího regionu dílčí formou identity státní nebo národní, ale i u ní mohou nastat různé nejednoznačnosti. Identita regionální může např. spojit obyvatel regionu i přes příslušnost k různým národům nebo jazykům.

Tento text je věnován problematice mapování teritoriálního aspektu národní, regionální nebo etnické identity, které – ačkoli by mělo být striktně neutrální odbornou činností – nezřídka slouží jako nástroj v politickém boji a není nestranné. Je to proto, že samotná konstrukce map, volba měřítka, barev apod. může ovlivnit uživatele map a v případech politiků může ovlivnit i velmi vážná rozhodnutí týkající se uspořádání území. Mapy svou konstrukcí působí na naše vědomí i v případě, kdy se kartograf opravdu snaží být neutrální, a v tom případě je jejich působení slabší. Když se však někdo pokusí pomocí konstrukce map ovlivnit vnímání reality, a ví jak na to, může být jeho vliv velmi silný.¹²⁹

2 Problém mapování teritoriálních identit

Kolektivní identitu lze mapovat, a vzhledem k tomu, že rozdílné identity mají velký význam v životě lidských společenství, je jejich vazba na území velmi důležitým prvkem organizace společnosti. Na mapách tak můžeme sledovat, kde žijeme „my“ a kde žijí „oni.“ Problém mapování identity člověka je však složitější než mapování většiny přírodních prvků, zejména proto, že je u nich většinou o dost těžší vymezení klíčového prvku regionu – jeho hranic.

¹²⁷ Smith, A.D. (1991) *National identity*.

¹²⁸ Paasi, A. (2003) *Region and place: Regional identity in question*.

¹²⁹ Monmonier, M. (2000) *Proč mapy lžou*.

Hranice geografických regionů mají jen zřídka podobu jednoznačných linií, které bychom tak rádi viděli na mapách. Většina geografických hranic má podobu přechodných zón. Z matematického hlediska mají tedy geografické regiony charakter fuzzy (neostrý, rozostřený), což byla v minulosti těžká překážka při určování přesných hranic. Geografové tuto překážku zdolávali intuicí, a až v poslední době si pomáhají počítači, když pro stanovení hranic regionů využívají geografických informačních systémů (GIS).¹³⁰

Rozostřenost geografických hranic je u různých geografických jevů různá: u neživé přírody – např. u geologických regionů, vodních ploch apod. – jsou hranice poměrně jednoznačné. U živé přírody jsou přechodné zóny obvykle širší – např. hranice lesa, areál výskytu určitých rostlin, a ještě větší je u zvířat, protože ty se na rozdíl od rostlin pohybují, a to často na velké vzdálenosti.

Problém mapování znaků, jejichž nositeli jsou lidé, naráží na technický problém zachycení lidské mobility a promíšenosti nositelů různých znaků. V případě identity se k tomu připojuje navíc problém nejednoznačnosti tohoto znaku: dvojí, nebo dokonce trojí identity nebo identity slabší a silnější. Požadavek na přesnost mapy je v případech složitých etnických a národnostních struktur v rozporu s požadavkem na čitelnost. Tento rozpor lze vyřešit generalizací, přičemž platí, že čím složitější struktury mapujeme, tím intenzivnější musí být generalizace. Samozřejmě významnou roli zde hraje také měřítko: mapy s velkým měřítkem jsou obvykle generalizovanější, mapy malých měřítek mohou obsahovat víc detailů. Pro generalizace existují obecné zásady, ale přesto je konečné rozhodnutí o tom, co vynechat a co v mapě ponechat subjektivním rozhodnutím autora mapy. Jeho rozhodnutí – ať už vědomě, nebo nevědomě – může ovlivnit percepci jím vytvořené mapy.

Mapy identity, ať už národní nebo regionální, mohou být použity v politických jednáních při určování státní příslušnosti nebo vytyčování hranic. Je to poměrně novodobý jev, související s národními státy v moderním pojetí tohoto termínu v 19. století.¹³¹ V té době mnohé státy začaly odvozovat svou legitimitu od svých obyvatel, a to ne jakýchkoli obyvatel, ale od obyvatel stejné národnosti. Na tomto principu se v 60. a 70. letech 19. století sjednotily německé a italské státy, odvolávali se na něj Poláci ve snaze o obnovu svého státu rozděleného koncem 18. století mezi tři sousední velmoci, stejně jako většina tehdejších i pozdějších secesionistických a iredentistických hnutí. Právo na sebeurčení nelze realizovat bez mapy. Je třeba vědět, kterých území se týká a kudy by měly vést hranice.

3 Homogenní areály

Pokud jsou národnostní regiony homogenní, mapování je snadné. Platí to především pro zemědělské regiony bez národnostních menšin. Pohyblivost lidí v denním, případně týdenním intervalu můžeme ignorovat, ostatně u zemědělců nebyla nijak závratně velká. Kritériem bylo bydliště obyvatel a toto kritérium umožnilo i bez výraznější generalizace docílit jednobarevných areálů. Dlužno říci, že usedlého zemědělského obyvatelstva byla v 19. století většina – a to i v Evropě.

4 Smíšené areály

Problém smíšených oblastí lze kartograficky řešit několika způsoby:

- Šrafováním smíšených areálů – vhodné pro malý počet etnik, ale jejich poměr je možné vystihnout intenzitou šraf
- Znázornění neutrální barvou jako „smíšené území“ – vhodné pro etnicky velmi složitá, ale relativně malá území
- Umístěním značek znázorňujících příslušníky menšinového etnika v areálech, kde barvou je znázorněno většinové etnikum

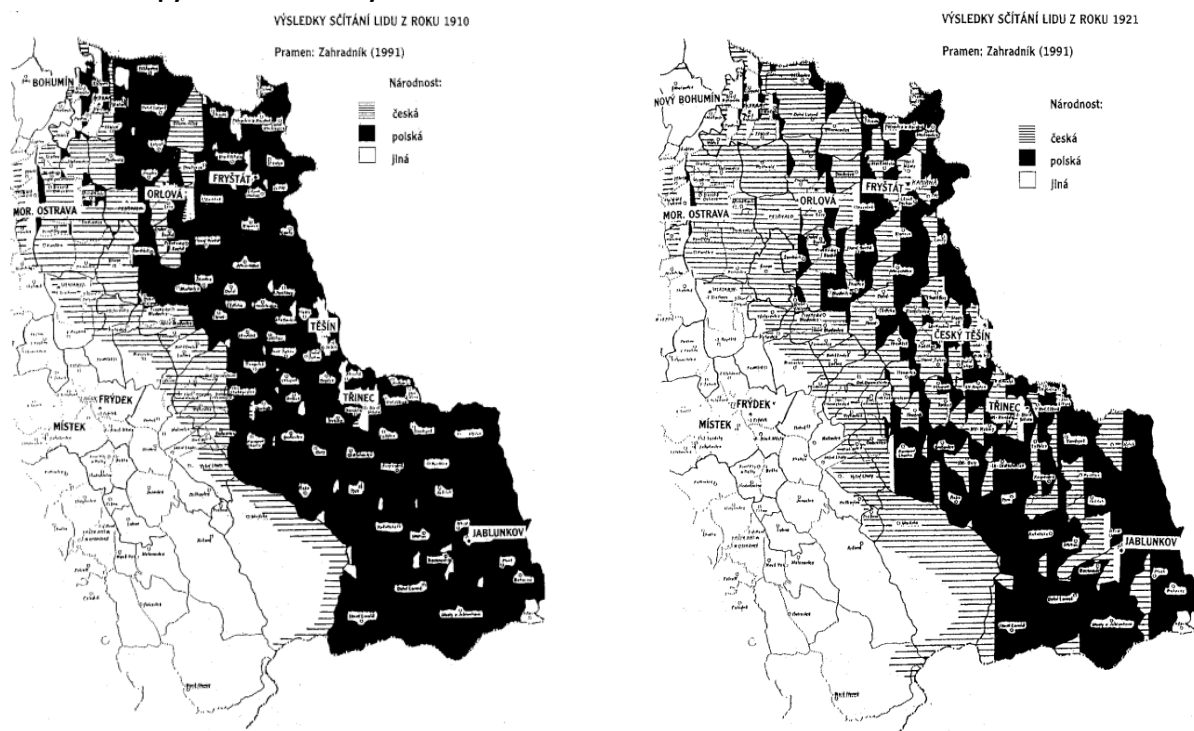
¹³⁰ Wang Fangju., Hall, G. B. (1996) *Fuzzy representation of geographical boundaries in GIS*.

¹³¹ Gellner, E. (1983). *Nations and Nationalism*.

- Bodovou metodou, kde jeden bod příslušné barvy znázorňuje konkrétní počet příslušníků daného etnika (100, 500, 1000 ...) – zobrazení je velmi realistické, ale hodí se spíše pro menší územní jednotky.
- Kartodiagramem, kde podíly jednotlivých etnik jsou znázorněny příslušným podílem dané značky, zpravidla výseče kruhu – vhodné např. pro obyvatelstvo měst
- Použitím kartodiagramu nejen pro vybraná sídla, ale pro všechny jednotky daného regionu, vhodná pro menší území

Poslední z uvedených metod byla využita při znázornění vývoje etnické hranice na Těšínsku v podobě série map vytvořených na základě sčítání lidu v letech 1880-1991. Nebyly v ní použity kartodiagramy, a zjednodušená etnická struktura obcí na Těšínsku, obsahující pouze tři hodnoty (obyvatelstvo polské a české národnosti, případně jazyka a ostatní), byla znázorněna na celou plochu areálů všech obcí. Z kartografického hlediska to není správné, protože to vizuálně nadhodnocuje obce s velkou rozlohou, které jsou na Těšínsku právě v Beskydech, ale počet obyvatel je v nich malý. Naopak města s velkým počtem obyvatel v severní části Těšínska mají rozlohu menší a jsou tímto zobrazením podhodnoceny. Výhodou tohoto zobrazení je však územní kontinuita, na mapě nevznikají žádné prázdné prostory, a lépe proto vyhovují přirozenému vnímání sledovaného jevu, který není bodový, ale kontinuální. Pro ilustraci uvádíme jednu z těchto map, zobrazující poměr obyvatel polské a české národnosti v posledním rakouském sčítání lidu v roce 1910 a v prvním československém sčítání lidu v roce 1921.¹³²

Obrázek 1: Mapy etnické struktury obcí v národnostně smíšené české části Těšínska z let 1910 a 1921

Zdroj: Siwek, T. (1996) Česko-polská etnická hranice

Jak je vidět i z výše uvedeného příkladu, mapování etnicky smíšených areálů se neobejde bez generalizace u nejrůznějších úprav obsahu, protože realistické znázornění všech – i sebemenších – skupin obyvatelstva je obvykle nemožné. Proto má tvůrce mapy velkou zodpovědnost, protože jen on rozhoduje, co v mapě zohlední a co už ne. Území s nepatrnými menšinami může být pak na mapě znázorněno jako území zcela bez menšin. S tím lze souhlasit, pokud jde skutečně o zanedbatelný jev, ale kde je úroveň, nad kterou si menšiny už

¹³² Siwek, T. (1996) Česko-polská etnická hranice.

zaslouží znázornění na mapě? Je to 10%, 20% nebo 40%? Na tuto otázku není pouze jedna odpověď, protože to závisí na tom, k čemu je mapa určena. Když k mapování menšin, pak je vhodné stanovit co nejnížší práh jejich „viditelnosti“. Pokud jde o jiné cíle, a menšiny jsou jen doprovodným mapovaným jevem, můžeme hranici stanovit výše.

5 Mapování hranic

Zvláštním problémem mapování etnických struktur je znázornění jejich hranic. Právě proto, že tyto hranice nemají vždy podobu jednoduchých linií, znázorňují se v podstatě dvěma způsoby:

- I přes zónový charakter pomezí je zvolena linie zlomu, která pak reprezentuje hranici, jako by měla ideální liniový charakter – je to vhodné pro mapy malých měřítek nebo v případě relativně úzkých pomezí.
- Znázorňují se jako zóny prolínání dvou sousedních areálů

6 Možnosti ovlivňování vnímání reality kartografickými prostředky

Když chceme mapou záměrně dosáhnout ovlivnění vnímání dané problematiky, můžeme použít několika triků, o kterých ve své knize píše Mark Monmonier,¹³³ aniž bychom v mapě uváděli vyloženě nepravdu. Ovlivnění vnímání map můžeme dosáhnout volbou barev, tvarů, měřítka, zvolením kontextu apod.

Barvy:

Když chceme např. vyvolat konkrétní pocity k určitému mapovanému etniku, v případě sympatií pro něj vybíráme příjemné pastelové barvy nebo barvy velmi výrazné – v opačném případě barvy spíše tmavší, nebo nevýrazné. Když nechceme areál osídlení vybranou menšinou příliš zdůrazňovat, můžeme mu přidělit barvu podobnou většinovému areálu tak, že při povrchním pohledu s ním splyne.

Tvary:

Když chceme vyvolat dojem, že dané etnikum je větší, než ve skutečnosti je, použijeme takové měřítko, nebo zobrazení, kde areál tohoto etnika se jeví jako větší.

Díky tvarům můžeme např. posílit dojem, že hranice mezi mapovanými etniky je velmi komplikovaná, nebo naopak poměrně přímá. To v případě, kdyby bylo nutno jednat o vymezení hranic na etnickém základě – ať už státních, nebo regionálních.

Generalizace:

Jak již bylo uvedeno, díky generalizaci obsahu z mapy zmizí detaily, takže můžeme nechat zmizet „nepohodlné“ menšiny, a zdůvodníme to jednoduše tím, že nedosahují příslušného podílu na celku. V krajním případě je možné nepohodlnou mapu zcela vynechat – např. rumunský národní atlas z Ceausescovy éry národnostní mapu vůbec neobsahuje.¹³⁴

Změna územního rozsahu:

Skutečné rozmístění nějakého etnika může zkreslit, pokud je vztaženo k větší územní jednotce, kde žije i jiné etnikum. Např. území bývalých Sudet vypadá jinak, když ho zakresluje podle obcí a jinak, když to uděláme podle okresů. Varianta „okresní“ bude zákonitě menší, protože česko-německé smíšené okresy z ní vypadnou a zůstanou jen okresy výrazně německé, kterých bylo samozřejmě méně.

¹³³ Monmonier, M. (2000) *Proč mapy lžou*.

¹³⁴ *Atlas: Republica Socialistă România (1979)*

7 Příklad mapování identit na Těšínsku v době konfliktu

Těšínsko v době česko-polského konfliktu o toto území je dobrým příkladem pro ilustraci kartografických prostředků, které používaly obě strany. První národnostní mapy se objevily v polovině 19. století. První, na níž je i území Těšínska, je Šafaříkova mapa slovanských zemí z roku 1842.¹³⁵ Je to mapa velkého měřítka, a proto je málo podrobná. Etnická hranice je na ní shodná se zemskou hranicí mezi Slezskem a Moravou. Podrobnější, a tedy i přesnější jsou pozdější mapy, např. Carla von Czoerniga z roku 1855.¹³⁶ Nezdá se, že by autor stranil některé ze stran, nejspíš trochu německé, protože mapu tvořil jako rakouský státní úředník. Uvádí plošně jednotlivá etnika, přičemž obce na etnické hranici vyjmenovává dostatečně podrobně. Polské obyvatelstvo označuje jako „Wasser Polaken,“ což je dnes vnímáno jako označení hanlivé, německou menšinu zaznamenává v kruhových diagramech ve městech a tenkým proužkem v okolí Bielska. Viz obr. 1.

Obrázek 2: Mapa Carla von Czoerniga z roku 1855

Zdroj: Czoernig, C. von (1855) – převzato z Wikipedie

¹³⁵ Šafařík, P.J. (1842) *Slovanský zeměvid. (mapa – reprint)*

¹³⁶ Czoernig, C. von (1855) *Etnographische Karte der Österreichischen Monarchie, Blatt B-Ost Schlesien*

Etnické mapy Těšínska sestavované Čechy a Poláky vznikaly později. A na mnohých z nich se projevují známky počínajícího soupeření. Zatímco ještě na Šafaříkově mapě o žádné soupeření nejde, protože jak polské, tak i české obyvatelstvo považovalo za společného protivníka Němce, koncem 19. století se začíná projevovat, a až do poloviny 20. století přetrvává česko-polský konflikt. Ten vznikl už v době Rakousko-Uherska, kdy se jednotlivá etnika snažila získat lepší postavení v rámci monarchie – na Těšínsku to konkrétně znamenalo, jak se bude učit ve školách, jakým jazykem bude s obyvateli mluvit místní kněz, jak se bude mluvit na úřadech. S blížícím se koncem monarchie česko-polský konflikt na Těšínsku narůstal, protože bylo zřejmé, že si toto území budou nárokovat oba dva národy, jako součást svých budoucích národních států.

Kartografická tvorba se stala nástrojem politického boje. Když se podíváme do dobových textů popisujících národnostní složení, je nápadné, že používají vojenskou terminologii a výsledky sčítání lidu popisují často jako výsledek vojenské operace. Výstižné jsou citace dvou přímých účastníků sporu o Těšínsko, za českou stranu Ferdinanda Pelce (1876-1932) a za polskou Józefa Londzina (1863-1929). Významný český aktivista a právník z Těšínska Ferdinand Pelc popisuje změny ve výsledcích sčítání lidu, a zejména výrazné zvýšení počtu obyvatel české národnosti mezi předposledním a posledním rakouským sčítáním lidu v letech 1900 a 1910 zejména v západní části Těšínska takto: „Poláci byli odraženi od Ostravice a my jsme stanuli na březích Olzy!“¹³⁷

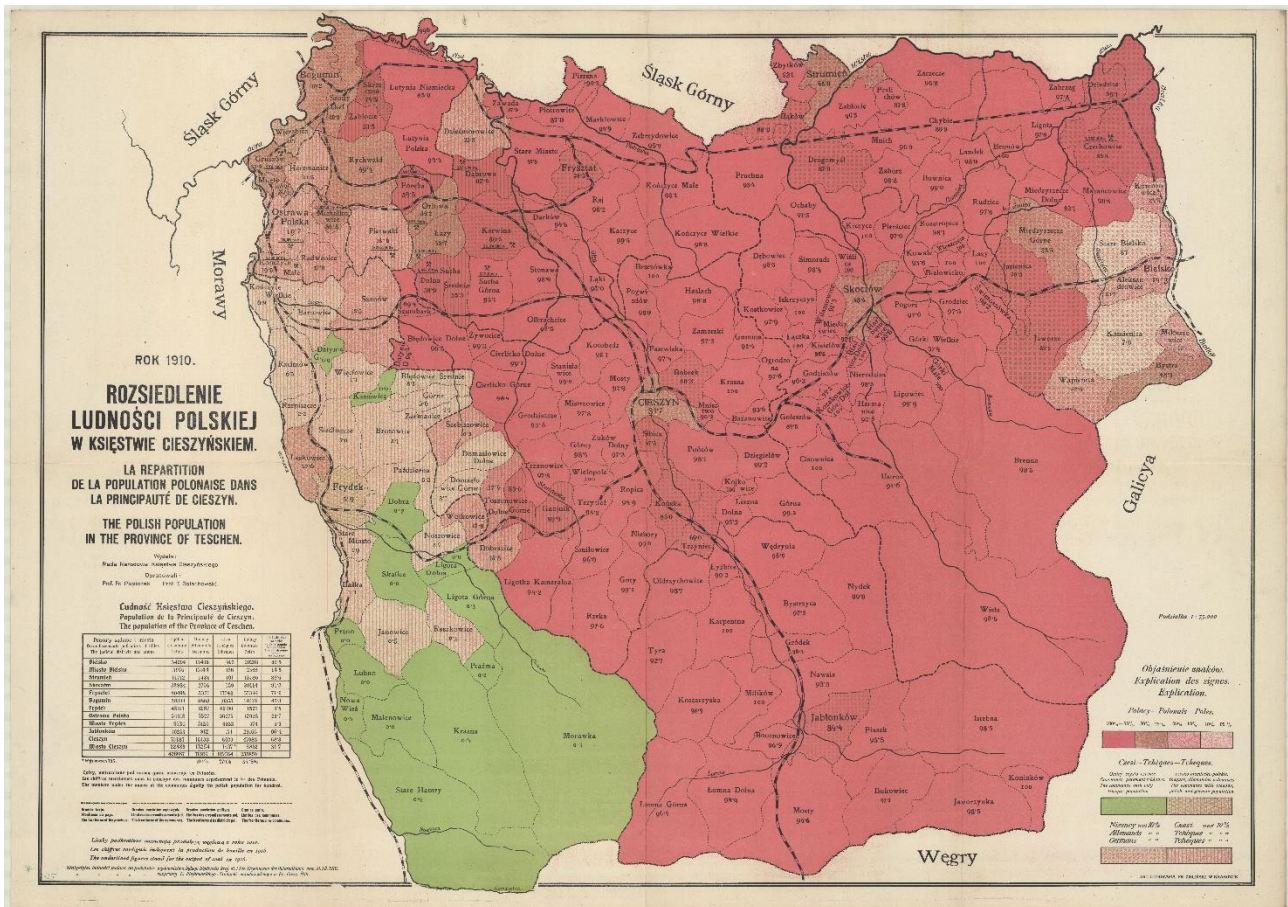
Představitel místních Poláků, kněz Józef Londzin, ve své obhajobě teze o převládajícím polském charakteru obyvatelstva na Těšínsku napsal: „Poláci v posledních dvou stoletích ... nepopolštili ani jednu českou vesnici. Drželi jen to, co bylo polské, bránili své, a nikoli ke škodě Čechů chtějí zachovat dál svou državu.“¹³⁸

Z obou citací je patrné, že obě strany se snažily doložit národní charakter co největší části území Těšínska ve svůj prospěch, i když etnický argument používali spíše Poláci, protože byl pro ně výhodnější. Česká strana argumentovala spíše historickým právem, vyplývajícím z politické příslušnosti Těšínska k českým zemím v posledních šesti stoletích.

¹³⁷ Pelc, F. (1928) *O Těšínsko*, str. 28.

¹³⁸ Londzin, J. (1924) *Polskość Śląska Cieszyńskiego*, str. 27.

Obrázek 3: Mapa rozmístění polského obyvatelstva na Těšínsku v r. 1910 vydaná polskou Národní radou Těšínského knížectví

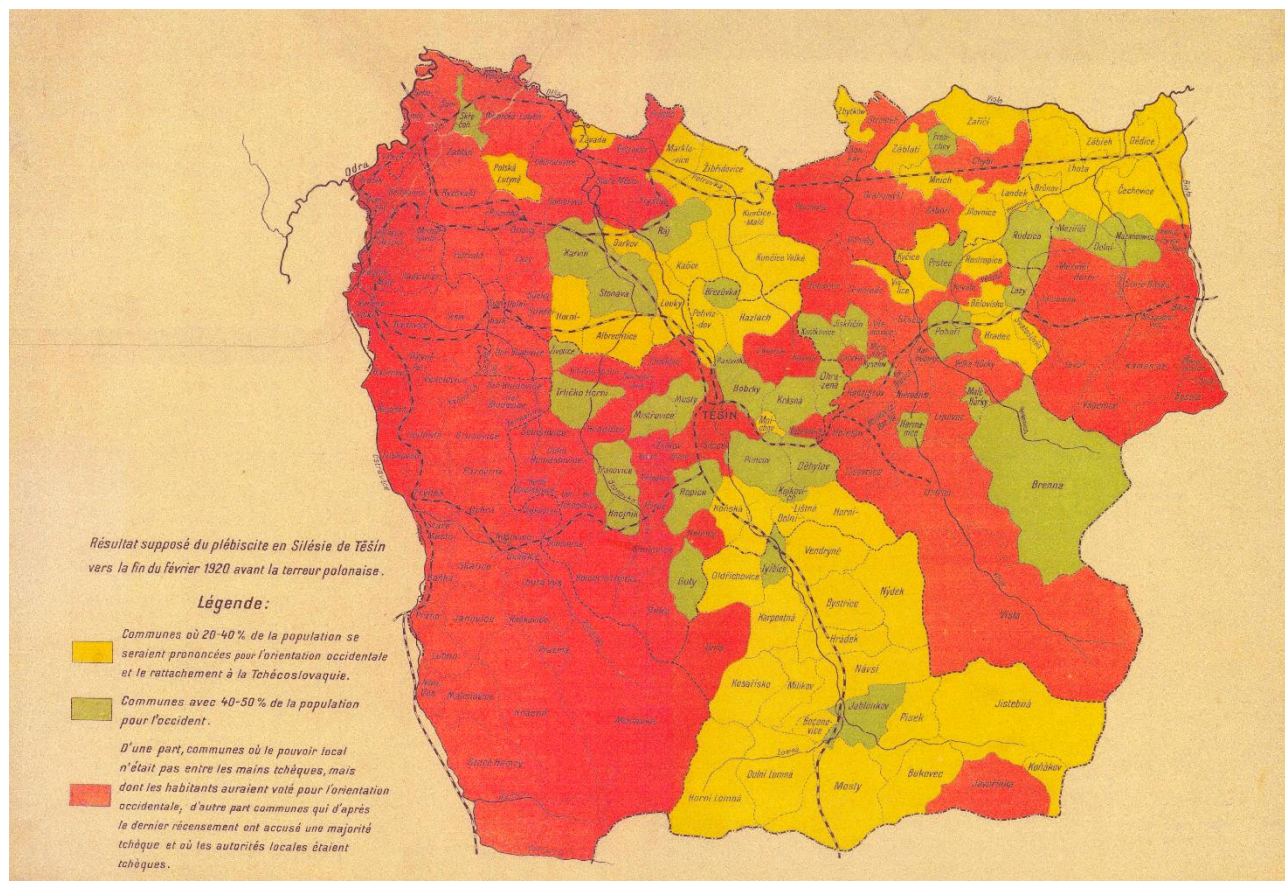
Zdroj: Popiołek, F. a Golachowski, T. (nedatováno, pravděpodobně 1919)

Tato mapa znázorňuje etnickou strukturu obcí na Těšínsku na základě posledního rakouského sčítání lidu z roku 1910. Je vidět, že většina obcí je zakreslena jako většinově polská, jedinou výjimkou je okres Frýdek na západním okraji regionu. Kromě toho je na ní vidět snahu autorů zobrazit situaci ve prospěch polské strany sporu. Červeně jsou vybarveny všechny obce, v nichž žilo polské obyvatelstvo. Tmavý odstín byl použit v čistě polských obcích, světlejší v těch, kde žilo polské obyvatelstvo tvořilo jen část obyvatelstva obce. Nejsvětlejší růžovou ale vidíme ještě i v obcích, kde žilo pouhých 0,5 % polských obyvatel. Obyvatelstvo jiné než polské národnosti, tzn. na západě české a na východě, v okolí Bielska německé, je vyznačeno nepříliš viditelnými šrafami, a to i v případě, že tvořilo 90-99% obyvatelstva. I bez těchto postupů by mapa vyzněla ve prospěch Poláků, a jediným zpochybněním – českou stranou skutečně využívaným – je poukaz na metodu rakouského sčítání lidu, kdy se národnost nezjišťovala na základě deklarované identity, ale jen jazyka. Všichni ti, kteří na Těšínsku mluvili místním nářečím, byli většinou automaticky zařazeni k Polákům prostě proto, že slezské nářečí patří do polského jazykového systému. A minimálně část z nich nemusela mít – a ve skutečnosti ani neměla – skutečnou polskou identitu.

Závěr z pohledu na tuto mapu je jasný: Pokud by obyvatelstvo hlasovalo v souladu se svou jazykovou orientací, Těšínsko by připadlo Polsku. A pokud by evropské mocnosti usoudily, že spravedlivějším řešením by bylo rozdělení sporného území, nabízí se dělení podle etnické hranice, které vytváří poměrně kompaktní celky: polský na východě a český na západě. Polsko by v takovém případě dostalo asi 90 % včetně velké části uhelného revíru a města Těšína, zatímco Československo by se muselo spokojit jen s 10 % územím, na kterém by byla jen malá část ostravsko-karvinských dolů a z měst pouze Polská Ostrava (i přes svůj název nebyla většinově osídlena Poláky) a Frýdek.

Opačný přístup mapování téhož jevu vidíme na české mapě neznámého původu, pravděpodobně vytvořené pro jednání s představiteli západních mocností v době, kdy se na Těšínsku připravoval plebiscit o státní příslušnosti sporného území.

Obrázek 4: Mapa předpokládaného výsledku plebiscitu o státní příslušnosti Těšínska v letech 1919-1920

Zdroj: kopie mapy bez uvedení zdroje

Tato mapa prezentuje české hledisko. Neoperuje rakouským sčítáním lidu, které bylo pro něj nevýhodné, a operuje spíše identitou a předpokládanými politicko-ekonomickými zájmy místního obyvatelstva. V době, kdy se po několikadenních bojích o toto území v lednu 1919 mělo rozhodnout lidovým hlasováním – plebiscitem – bylo jedinou šancí české strany získat na svou stranu obyvatelstvo, hovořící místním dialektem polštiny, ale už 600 let žijících mimo Polsko. Zde mohly zapůsobit argumenty, že československý stát bude životaschopnější a ekonomicky vyspělejší než Polsko. Že se v něm prostě bude lépe žít. Proto argumentace nezdůrazňovala národnostní aspekty, ale spíš ekonomické a politické, jako prosperita, řád, demokracie, dobré geopolitické postavení a lepší perspektiva do budoucna.

Mapu, jejíž původ se nepodařilo vypátrat, je možné zařadit mezi kontrafaktuální mapy, které mapují fiktivní svět.¹³⁹ Znázorňuje předpokládanou identitu a politickou orientaci obyvatel před připravovaným lidovým hlasováním. Autoři záměrně nepopisují volbu, před kterou obyvatelé Těšínska tehdy stáli, jako volbu mezi Československem a Polskem, ale jako volbu mezi západní a východní orientací. Posouvají tak význam plebiscitu z národnostní do ekonomické a geopolitické dimenze. Na mapě není uvedeno, z čeho je odhadováno předpokládané chování obyvatel během chystaného plebiscitu, zda to je založeno na pozorování v terénu, z nějaké formy zjišťování veřejného mínění, nebo je to jen přání autorů, které má vyvolat určitou odezvu mezi politiky rozhodujícími tehdy o Těšínsku.

¹³⁹ Siwek, T. (2011) *Percepce geografického prostoru*.

Celkově mapa navozuje dojem, že lidové hlasování dopadne pro Československo příznivě. To byla oficiální československá strategie i v případech, že tehdejší aktéry v soukromí jistě přepadaly pochybnosti. Na mapě převládá červená barva, ale platí pro dvě skupiny obcí: jednak pro obce většinově české – podle popisu „v českých rukou“ na západě, tak i pro obce, které „v českých rukou“ nebyly, tzn., že jejich vedení bylo polské nebo německé, a podle rakouských statistik ani podle „obcovací řeči“ nemohly být považovány za české na východě a ve středu plebiscitního území včetně města Těšína, ale hlasovaly by pro „západní orientaci“. Ve středu a v části východních obcí vidíme zelenou a žlutou barvou vyznačené obce, o nichž autoři mapy předpokládali, že v nich bude hlasovat „pro západ“ menšina obyvatel. Podle legendy této mapy by to však neměla být menšina marginální: v obcích označených zelenou barvou by to byla menšina 40-50%, tzn. jen těsně pod polovinou a v obcích označených žlutou barvou 20-40%. Pokud by takové rozložení hlasů bylo zaznamenáno ve skutečnosti, lidové hlasování by zcela jistě dopadlo pro Československo pozitivně. A protože rozmístění obcí, které by hlasovaly většinově pro Polsko, jen v malé části přiléhaly k polskému území, takový výsledek by nesměřoval ani k případnému dělení území. Závěr z této mapy je jasný: celé Těšínsko by připadlo Československu.

8 Závěr

Mapy analyzované v tomto příspěvku obsahují protikladné pohledy soupeřících stran tehdejšího územního sporu, které byly jasně neslučitelné. Ale ani realita, kterou zobrazovaly, nebyla jednoduchá. Ukazuje to např. znázornění vývoje česko-polské etnické hranice z publikace, která byla v tomto textu použita již jako metodologický příklad.¹⁴⁰ Etnická hranice na Těšínsku byla v době, kdy se rozhodovalo o jeho státní příslušnosti, jednoduchá pouze v jižním úseku v Beskydech, kde byly etnické hranice zesíleny přirozenými přírodními bariérami v podobě horských hřebenů. Severní úsek na Karvinsku byl velmi problematický. Je zde nížina bez výrazných přírodních bariér a byla zde tehdy velmi ceněná průmyslová oblast protkána sítí komunikací. Mnohé obce nebyly ani přibližně etnicky homogenní. Hrál to roli při všech pokusech o dělení Těšínska – těch prozatímních, potenciálních i toho konečného. Řešilo se nejen kolik obyvatel dané etnické orientace, případně identity bude žít v kterém státě, ale i kolik dolů a železáren bude na jedné nebo druhé straně hranice a zda hranice nepřerušuje významné dopravní spojení. Dnes už víme, že tyto faktory sehrály nakonec významnější úlohu než etnická struktura a etnická hranice. I ony však ovlivňovaly rozhodování tehdejších aktérů a tento příspěvek si klade za cíl ukázat na vybrané kartografické postupy, které k tomu přispěly.

Literatura

Atlas: Republica Socialistă România (1979) 1. vyd. București: Institutul de Geografie, Academiei Republicii Socialiste România. 170 s., bez ISBN

CZOERNIG, C. von (1855) Etnographische Karte der Österreichischen Monarchie. Blatt B-Ost Schlesien. Mapa.

GELLNER, E. (1983) Nations and Nationalism. 1. vyd. Ithaca: Cornell University Press. 170 s. ISBN 978-0-8014-9263-1

LONDZIN, J. (1924) Polskość Śląska Cieszyńskiego. Cieszyn: vlastním nákladem. 142 s. bez ISBN

MONMONIER, M. (2000) Proč mapy lžou. 1. české vyd. Praha: Computer Press. 221 s. ISBN 80-7226-238-6

PAASI, A., (2003) Region and place: Regional identity in question. Progress in human geography, roč. 27, č. 4, s. 475–785.

PELC, F. (1928) O Těšínsku. Vzpomínky a úvahy. Slezská Ostrava: Slezská Matice osvěty lidové, 228 s. bez ISBN

POPIOŁEK, F. a GOLACHOWSKI, T. (mapa) Rozsiedlenie ludności polskiej w Księstwie Cieszyńskim. Rok 1910. Kraków: Rada Narodowa Księstwa Cieszyńskiego, bez ISBN

¹⁴⁰ Siwek, T (1996) Česko-polská etnická hranice.

SIWEK, T. (1996) Česko-polská etnická hranice. 1. vyd. Ostrava: Filozofická fakulta Ostravské univerzity. 96 s. + 21 map, ISBN 80-7042-457-5.

SIWEK, T. (2011) Percepce geografického prostoru. 1. vyd. Praha: Česká geografická společnost. 164 s. ISBN 978-80-904521-7-6

SMITH, A. D. (1991) National identity. 1. vyd. London: Penguin Books. 227 s. ISBN 0-14-01-2565-5

ŠAFAŘÍK, P.J. (1842) Slovanský zeměvid. Přehled kmenův a větví jejich. Mapa – reprint.

WANG, Fangju, HALL, G. B. (1996) Fuzzy representation of geographical boundaries in GIS. International Journal of Geographical Information Systems, roč. 10, č. 5, s. 573-590, ISSN 1365-8816

Krátké představení autora

Prof. RNDr. Tadeusz Siwek, CSc. (narozen 1953 v Praze), je sociální geograf, pocházející ze smíšené polsko-české rodiny z české části Těšínska. Má české občanství, hlásí se k polské národnosti. Vystudoval v Bratislavě, doktorát a habilitaci získal na Karlově univerzitě v Praze, profesorem byl jmenován v Polsku na návrh Varšavské univerzity. Od roku 1991 pracuje na Ostravské univerzitě, kde se zabývá národnostními problémy a vybranými teoretickými otázkami současné geografie člověka, mj. subjektivním vnímáním geografického prostoru. Jeho hlavní odbornou publikací je kniha „Percepce geografického prostoru“ (Praha, 2011). V letech 2001-2004 byl na Ostravské univerzitě prorektorem, v letech 2006 - 2014 byl prezidentem České geografické společnosti.

III.III AKTIVNÍ HRANICE JAKO FORMA EVROPEIZACE OBČANSKÉ VEŘEJNOSTI. ZPRÁVA Z VÝZKUMU PŘESHRANIČNÍ SPOLUPRÁCE VE DVOU TROJZEMNÍCH EUROREGIONECH¹⁴¹

ACTIVE BORDER AS A MODEL TOWARDS THE EUROPEANIZATION OF CIVIL
SOCIETY. THE REPORT FROM RESEARCH OF CROSS BORDER
COOPERATION IN TWO TRILATERAL EUROREGIONS

Karel B. Müller

*Fakulta mezinárodních vztahů, Vysoká škola ekonomická, nám. Winstona Churchilla
1938/4, 130 67 Praha 3 - Žižkov, Česká republika*

E-mail: mullerk@vse.cz

Luděk Fráně

*Přírodovědecká fakulta, Univerzita Karlova, Albertov 6, 128 00 Praha 2, Česká
republika*

E-mail: ludek.frane@centrum.cz

Dan Kný

*Fakulta mezinárodních vztahů, Vysoká škola ekonomická, nám. Winstona Churchilla
1938/4, 130 67 Praha 3 - Žižkov, Česká republika*

E-mail: daniel.kny@vse.cz

Kamil Fleissner

*Fakulta mezinárodních vztahů, Vysoká škola ekonomická, nám. Winstona Churchilla
1938/4, 130 67 Praha 3 - Žižkov, Česká republika*

E-mail: kamil.fleissner@vse.cz

Abstrakt:

Předkládaný příspěvek shrnuje výsledky analýzy dat vzešlých z dotazníkového šetření, které se zaměřilo na zkušenosti a postoje k přeshraniční spolupráci u celkem 79 starostů a starostek z trojzemních Euroregionů Nisa a Šumava. Teoretické zabezpečení výzkumu vycházelo z konceptu aktivní hranice, který se snaží vyvážit potřebu sociálního ohraničování s kognitivní otevřeností, veřejným učením a se schopností spolupracovat s „druhými“. Zajímalo nás, zda a do jaké míry přispívá pozitivní vnímání hranic a přeshraniční spolupráce k procesu horizontální evropeizace a k rozvoji komplementárních a inkluzivních kolektivních identit. Analýza dat přinesla přesvědčivé důkazy o pozitivní korelaci mezi pocitem příslušnosti starostů k EU na straně jedné

¹⁴¹ Článek vznikl v rámci projektu GAČR (17-03881S) „Aktivní hranice jako zdroj evropeizace“. Jde o upravený a redukováný souhrn článku „Přeshraniční spolupráce v trojzemních Euroregionech Nisa a Šumava z perspektivy starostů a starostek“, který byl v dubnu 2019 přijat do recenzního řízení odborného časopisu Geografie.

a vnímáním přeshraniční spolupráce jako prospěšné (pro jejich obec) na straně druhé. Analýza dále ukázala na úzkou souvislost mezi kritickým (reflexivním) postojem starostů k historickým konfliktům i křivdám a jejich vnímáním hranic coby příležitosti. V rámci shlukové analýzy jsme identifikovali čtyři skupiny starostů, které se lišily tím, do jaké míry byly jejich identity transformovány v závislosti na jejich vnímání hranic a jejich konkrétní zkušenosti s přeshraniční spoluprací.

Klíčová slova: přeshraniční spolupráce, aktivní hranice, Euroregion, evropeizace, kolektivní identita

Abstract:

This article is a research note which summarizes the results of our survey of mayors and mayoress from two trilateral Euroregions (Nisa and Šumava). In our questionnaire, altogether we collected responses from 79 mayors, we have focused on their experience and perception with cross border cooperation. As a theoretical background we have employed the concept of active border, which is also briefly presented in this article. This concept attempts to balance a need for social bordering on the one hand with a cognitive openness, public learning and with a capacity to cooperate (or, even integrate) with others on the other hand. We explore the question, whether and to what extent a positive perception of borders and cross border cooperation contribute to the process of horizontal (active border) Europeanization and development of complementary and inclusive collective identities. We found convincing evidence about strong links between mayors' attachment to the EU, and the perception of cross border cooperation as beneficial for their town (or village). We also found close link between mayors' critical (and reflexive) attitudes to historical conflicts or injuries, and their perception of borders as an opportunity. Lastly, we were able to identify four distinctive clusters of mayors which differ discernibly regarding the extent, to which their identities were transformed in mutual interplays within their perception and experience of cross border cooperation.

Key words: Cross-Border Cooperation; Active Border; Euroregion, Europeanization; Collective Identity.

1 Úvod

Přeshraniční spolupráce (dále jen CBC) se stala jedním z hlavních nástrojů i projevů evropské integrace. CBC se odehrává na různých úrovních, v různých teritoriálních rámcích a za účasti různých aktérů (Chilla, Fráně, Sielker, Weber 2018) a představuje širokou paletu politických, ekonomických i občanských aktivit napříč různými politickými jednotkami. To vede k formování trvalejších struktur, které mohou v důsledku posilovat schopnost aktivovat integrační procesy mezi příhraničními regiony a hypoteticky tak přispívat k formování přeshraničních společenství a identit (např. Zich 2007). K těmto strukturám patří též Euroregiony, které představují jednu z nejvíce etablovaných přeshraničních struktur, které mohou přispívat k evropeizaci veřejné sféry i kolektivních identit. Význam a možnosti Euroregionů v aktivní podpoře přeshraniční spolupráce však velmi závisí jednak na typu příhraničního regionu (Dokoupil 2004) a také na přístupu a aktivitě místních aktérů. Právě lokální elity (politické, ekonomické i občanské) a jejich ochota podílet se na přeshraničních aktivitách jsou pro úspěšné fungování jednotlivých Euroregionů stěžejní, stejně jako je tento typ sociálního a lidského kapitálu zásadní pro každé periferní území (Jančák, Chromý, Marada, Havlíček, Vondráčková 2010).

Náš výzkum byl zaměřen na vnímání CBC z pohledu starostů municipalit ležících ve dvou trojzemních Euroregionech (Niesse/Nisa/Nysa a Šumava/Bayerischer Wald/Mühlviertel). Konkrétně jsme hledali odpovědi na otázky, jak lokální politické elity vnímají a chápou hranici a pohraničí, jak nahlízejí na CBC, jak intenzivně se jí účastní a v jaké míře tyto faktory přispívají k transformaci jejich identit směrem k evropeizaci, inkluzivitě a otevřenosti. Zajímalo nás také, zda je možné v rámci zkoumaného vzorku identifikovat skupiny starostů z hlediska jejich postojů a zkušeností s CBC. A pokud ano, v čem se tyto skupiny podobají či naopak

liší? Vycházeli jsme z předpokladu, že existuje souvislost mezi pozitivním vnímáním hranice a aktivní účastí v CBC na jedné straně a vyšší sebeidentifikací s EU a otevřenějšími postoji k lidem na druhé straně hranice (včetně ochoty ke kritickému vyrovnávání se s minulostí) na straně druhé.

Teoretické zajištění výzkumu vycházelo z konceptu aktivní hranice (Müller 2014, 2019), který interpretuje „hranici“ jakožto specifickou kulturní formu, která přispívá k posilování veřejné reflexivity a učení, zároveň však podporuje sociální inkluzi a demokratickou integraci. Pojmy aktivní a pasivní hranice představují ideální typy, které se snaží nabídnout inovativní interpretační rámec pro teoretickou i empirickou analýzu CBC. Koncept aktivní hranice reflektuje dílčí koncepční přístupy (viz níže), které jsou užívány v analýzách a interpretacích evropeizace veřejné sféry a proměn formování kolektivní identity v souvislosti s proměnou institucionálního rámce demokratického vládnutí (např. Fraser 2013; Habermas 2011; O'Mahony 2013; Risse 2010). Koncept aktivní hranice čerpá z toquevillovské teorie občanské veřejnosti (Müller 2003, 2006; Tocqueville 1991).

V první kapitole stručně shrneme koncepční přístup aktivní hranice, který byl již představen a diskutován dříve (Müller 2014, 2019). Ve druhé části shrneme nejvýznamnější závěry našeho výzkumu ve dvou zkoumaných Euroregionech.

2 Aktivní hranice aneb odlišování bez odcizování

Aktivní hranice představuje koncept, který se snaží propojit potřebu ohraničování sociální organizace (bordering and ordering) a dynamiku demokratické integrace s kognitivní otevřeností, posilováním kapacity veřejného kriticismu a kulturní pluralizací. Podmínkou každé liberální společnosti je potřeba integrovat kulturní pluralitu, jež je v jistém slova smyslu jejím nevyhnutelným důsledkem, a propojit ji s existencí společného diskursivního prostoru (Delanty 2011). Koncept aktivní hranice se proto snaží o synergické propojení, koncepční doplnění a argumentační obohacení pojmového klastru evropeizace, víceúrovňového vládnutí, veřejné sféry a kolektivní identity (Müller 2014, 2019).

S využitím typologie kolektivní identity Edwarda Shilse (1975) a konceptu identity Erika Eriksona (1974) interpretujeme proces evropeizace veřejné sféry jako zajišťování a obsluhování *aktivní hranice*, které napomáhá konstrukci *občanského kódu* kolektivní identity a zároveň posiluje formování aspektů *pozitivní identity*. Protipóly občanského kódu jsou podle Shilse kódy *posvátnosti* a *prvobytnosti*, protipólem pozitivní identity je podle Eriksona identita *negativní*. Kódy posvátnosti a prvobytnost, stejně tak i negativní identity, rezonují s hranicí pasivní. I v tomto případě se jedná o ideální typy, čili mluvíme o aspektech a trendech reálných jevů či hodnotových orientací. *Občanský kód* kolektivní identity vytváří předpoklady vhodné pro osvojování praktik sociální kritiky a veřejného učení a posiluje kognitivní kulturní aspekty. *Pozitivní identity*, které jsou založeny na uznání osobní, sociální a profesní kompetence, produkují komplementaritu kolektivních identit, implikují komunikaci, spolupráci a vedou k sebe/uspokojení (Erikson 1974, Hoover 1997). Naproti tomu *negativní* identity determinují polarizaci (othering), kladou důraz na kulturní aspekty symbolické a normativní povahy. V dlouhodobém horizontu vyvolává prevalence aspektů negativní identity nenávisť, frustraci a nedostatek sebe/úcty (Eisenstadt, Giesen 2003; Erikson 1974). Je proto zřejmé, že komunikace, participace a spolupráce, podobně jako aspekty pozitivních identit, představují klíčové faktory přispívající k sociálnímu začleňování i k politické integraci. Úkolem liberálně demokratického vládnutí by měla být především snaha o redukci aspektů negativních identit a vytváření podmínek pro posilování aspektů pozitivních identit. Giddens (1998) v této souvislosti hovoří o požadavku politiky pro život (life politics), jež ostře kontrastuje s exploativní politikou identity (identity politics), ke které politická moc snadno sklouzává ve snaze čelit krizi legitimacy.

Mezi předpoklady obsluhování *aktivní hranice* patří jednak specifictví aktéři komunikace a jednak kompatibilita „vnějších“ podmínek na obou stranách hranice. Vnější podmínky, mezi které je možné počítat kulturní zdroje a infrastrukturu, musí zaručovat smysluplnou výměnu informací, argumentů a zkušeností

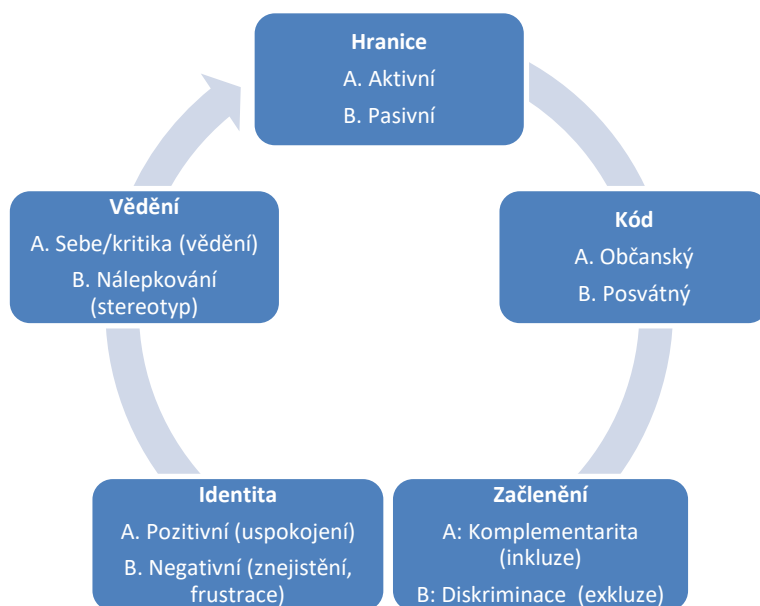
oběma směry hranice. Předpokladem realizace takových znalostních transferů jsou konkrétní institucionální opory, na nichž je provoz *aktivní* hranice závislý. Právě Euroregion představuje významnou institucionální oporu CBC, která se snaží o pevnější etablování velmi různorodého a pluralizujícího, avšak zároveň singulárního diskurzivního prostoru (Medeiros 2011).

Obsluhování *aktivní* hranice přispívá k posilování transnacionální (či dokonce kosmopolitní) identity jakožto společenství s porézním a aktivním ohraničením, které relativizuje rozdíly mezi „my“ a „oni“, „uvnitř“ a „vně“. Aktivní hranice se vyznačuje množstvím komunikačních kanálů a klade důraz na komunikaci kulturní plurality pomocí zajišťování a obsluhování sdíleného diskursivního prostoru. Evropská veřejná sféra by měla být prostředím, kde dochází k *odlišování*, spíše než k *vymezování*. *Odlišení* je vždy otevřeným výsledkem komunikace a prosazování vlastní kompetence, *vymezování* naopak jejich stereo/typizovaným apriorním předpokladem, které zakládá či posiluje *odcizení*. Vymezování a pasivní hranice vedou ke konstrukci jinakosti a polarizaci, aktivní hranice naopak posiluje hranice tolerance a otevírá prostor k otevřenějšímu přehodnocování rozhraní mezi „jiným“ a „ne/bezpečným“. *Aktivní hranice* předpokládá střetávání s odlišností, kterému je sejmuta maska cizince či dokonce nepřítele, a kterému je přisouzena odlišnost, jež neimplikuje ohrožení (Giddens 1998). Taková střetávání v rámci sdíleného diskurzivního prostoru umožňují svobodnou re/konstrukci identit a pokračující kulturní pluralizaci.

Je potřeba jasně říci, že *aktivní hranice* neznamená zrušení či rozpuštění hranice, nýbrž hranici (či rozhraní), která umožňuje konfrontovat a smiřovat kulturní pluralitu pomocí institucionálního zajišťování této hranice, jež případně chrání „slabšího“ partnera před majorizací a „silnějšího“ před nebezpečím sebestřednosti a arogance. Příkladem takového střetávání mohou být jazykové politiky v rámci CBC, které nevedou a neusilují o jazykovou či kulturní *unifikaci*. Rozdíly zůstávají zřejmé, uznané a v jistém smyslu se při komunikaci jinakosti tyto rozdíly díky svému zviditelnění v jistých ohledech spíše posilují, nevyvolávají však *polarizaci*. Dynamika rozdílů je dána jejich interaktivností a jejich kulturní střetávání vede k „*jednotě v různosti*“ pomocí *divergence*, *akceptace* a *kooperace* (Delanty 2011). Tento druh střetávání však předpokládá, jak již bylo opakovaně zmíněno, sdílený „přesvědčovací protokol“, tedy jakousi „měkkou“ homogenizaci v podobě hlubší integrace politické kultury na obou stranách hranice (Beck 2006; Fraser 2013).

Koncept *aktivní* hranice sleduje procedurální perspektivu a *vztahové* (post-reprezentativní) pojetí kultury (Delanty 2011; Stevenson 2003). Toto pojetí předpokládá, že kultura je svojí povahou vztahový fenomén a vzniká ze střetávání konkrétních sociálních skupin. Každá kultura prochází trvalým procesem trans/kulturace a je svojí povahou proměnlivým a přehodnocování otevřeným sociálním jevem. Vztahové pojetí kultury nadřazuje kognitivní kulturní aspekty aspektům symbolické a normativní povahy. Mezi zřejmá pozitiva tohoto přístupu patří skutečnost, že formuluje představu inkluzivní a hodnotově otevřené společnosti, jež se vyznačuje tolerancí a poznávacím skepticismem. To činí společnost otevřenou reflexivnímu sebe/zdokonalování pomocí kritického rozvažování, které je zaměřeno na argumenty, na druhé a na budoucnost (Offe, Preuss 1991). Překonávání zájmových, kulturních i hodnotových rozdílů pomocí veřejného rozvažování může vést nejen k žádoucím reformám, ale také k hlubším změnám politické kultury účastníků veřejné komunikace. Tato představa jde za hranice vnímání společnosti jakožto hodnotově a symbolicky integrovaného sociálního systému a hledá zdroje legitimacy a sociální integrity v účasti na procesech férové trans/kulturní komunikace. Navrženou interpretaci reflexivních vztahů mezi hranicí, identitou, sociálním začleněním a věděním shrnuje Obrázek 2.1.

Obrázek 1: Reflexivní dynamika vztahů „hranice, kolektivní identity, sociální začlenění a vědění“

Zdroj: Müller 2014.

3 Hranice a přeshraniční spolupráce v pohledu starostek a starostů

Jak již zmíněno, dílčím cílem našeho výzkumu bylo porozumět postojům starostů a starostek Euroregionů Nisa a Šumava k CBC prizmatem teoretického konceptu aktivní hranice. Závěry přinesly řadu podnětných poznatků, které se týkají vztahů mezi vnímáním hranice a CBC, aktivním zapojováním do přeshraničních aktivit a hlubšími proměnami příhraničí z hlediska přeshraniční komunikace i integrace a evropeizace. V rámci výzkumu byly využity metody popisné statistiky, analýzy kontingenčních tabulek, binární logistické regrese a shluková analýza dat.

Výzkum je založen zejména na primárních datech z námi realizovaného on-line dotazníkového šetření, jež bylo zaměřeno na starosty a starostky všech členských obcí obou Euroregionů. Osloveno bylo celkem 592 starostů a starostek. Sběr dat probíhal v období duben až říjen 2017 a od oslovených aktérů jsme získali celkem 79 kompletně vyplněných dotazníků, takže dotazníková návratnost se pohybovala od 7 % pro polské a německé starosty až po 21 % u českých starostů. Při interpretaci výstupů jsou jako doplňkový zdroj využívány též poznatky z rozhovorů s významnými aktéry CBC, kterých bylo realizováno více než 40 (rozhovory probíhaly převážně během roku 2018).

Ačkoliv měl dotazník, který starostové vyplňovali, cca 40 otázek, čímž jsme získali velké množství dat, analýzy prováděné v rámci tohoto výzkumu pracovaly primárně s výběrem několika proměnných zkonstruovaných na základě vybraných konkrétních otázek z dotazníku, které jsme považovali za nejvíce kompatibilní s cíli prováděných analýz. Přesné znění proměnných i vlastních otázek je uvedeno v tabulce 3.1 níže. Jedná se o proměnné, které by měly vyjadřovat vnímání hranice a pohraničí, postoj k přeshraniční spolupráci a též aktivitu obce a zkušenosti s přeshraniční spoluprací.

Navíc některé z analyzovaných proměnných byly posuzovány též jako tzv. identitární proměnné (P8 – P10), které byly využity jak v binární logistické regresi, tak při shlukové analýze pro podrobnější zkoumání vytvořených shluků, tzn. identifikovaných typů starostů. Právě tyto proměnné mohou dle našeho názoru indikovat postoje starostek a starostů k otázkám vlastní identity, zejména pokud jde o tendence ke kognitivní otevřenosti a pocitům sounáležitosti v rámci zkoumaného přeshraničního prostoru, které se jasně odlišují od tendencí k uzavřenosti a k vymezování se vůči tzv. druhé straně i vůči tzv. cizím aktérům a vlivům obecně.

Tabulka 1: Výběr proměnných zkonstruovaných na základě vybraných konkrétních otázek z dotazníku

Značka proměnné	Název proměnné	Konkrétní otázka v dotazníku
P1	Hranice jako překážka či příležitost	Život v pohraničí podle Vás představuje
P2	Zapojení do Schengenu	Zapojení ČR do tzv. schengenského prostoru a s tím související odstranění hraničních kontrol vnímáte
P3	Prospěch obce z CBC	Domníváte se, že Vaše obec celkově těží z CBC?
P4	Frekvence setkávání s partnery z druhé strany hranice	Jak často se v průměru setkáváte s politickými partnery z druhé strany hranice k řešení společných problémů?
P5	Frekvence akcí	Konají se ve vaší obci akce či programy (kulturní/společenské/sportovní apod.) za účasti osob z druhé strany hranice?
P6	Předpokládaný vývoj CBC v blízké budoucnosti	Jaký vývoj CBC předpokládáte v blízké budoucnosti?
P7	Aktivita obce	Přístup Vaší obce k CBC je podle Vás ve srovnání s ostatními obcemi v rámci Euroregionu
P8-id.	Pocit přináležitosti k EU	Jak silný je Váš pocit přináležitosti k EU?
P9-id.	Vztahy mezi obyvateli Euroregionu	Vztahy mezi obyvateli napříč hranicí Vašeho Euroregionu (Nisa/Šumava) podle Vaší zkušenosti nejlépe označují výrazy
P10-id.	Postoj k historickým konfliktům a sporům mezi obyvateli	Jaké z následujících tvrzení nejlépe vystihuje Váš postoj k historickým konfliktům a sporům mezi obyvateli příslušných států Vašeho Euroregionu?

Zdroj: vlastní zpracování

S využitím základních metod popisné statistiky se ukázalo,¹⁴² že v souladu s váženým rozložením odpovědí se starostové zdají být poměrně pozitivní při hodnocení prospěchu jejich obcí z přeshraničních aktivit a programů. Většina z nich vnímá hranici spíše jako příležitost a uvádí, že se setkává s partnery zpoza hranice, a že s jejich přispěním a za jejich účasti organizuje ve své obci nejrůznější společenské aktivity. Výrazná většina starostů vnímá pozitivně také zapojení jejich země do schengenského prostoru a zároveň hledí s optimismem na další vývoj CBC.

Analýzy kontingenčních tabulek odhalily zajímavé rozdíly zejména mezi představiteli obcí napříč různými státy. Ve srovnání se svými rakouskými a německými kolegy byli čeští starostové pesimističtější, co se budoucího vývoje CBC týče, deklarovali slabší pocit přináležitosti k EU a vnímali CBC jako méně prospěšnou pro jejich obce. Němečtí starostové vykazovali vyšší aktivitu svých obcí v CBC, čestnější konání akcí za účasti osob z druhé strany hranice a častěji vnímali vztahy mezi obyvateli Euroregionů ve srovnání s českými a rakouskými starosty o něco pozitivněji. V neposlední řadě rakouští starostové cítili ve srovnání s českými a německými starosty nejsilnější přináležitost k EU, zaujímali kritičtější postoj k historickým konfliktům a křivdám a vyjadřovali největší spokojenost ze zapojení do schengenského prostoru. Naopak mezi oběma Euroregiony Nisa a Šumava se významné rozdíly pomocí zvolených metod neprokázaly, mírné rozdíly se objevily pouze u některých proměnných, např. pokud jde o starosty z Euroregionu Šumava, ti vyjadřovali silnější pocit přináležitosti k EU a větší optimismus ve vztahu k budoucímu vývoji CBC než starostové obcí z Euroregionu Nisa. Lze spekulovat o působení postkomunistického dědictví v oblastech spadajících do Euroregionu Nisa, zatímco Euroregion Šumava je, jak předběžně naznačuje mnoho z našich přibližně 40

¹⁴² Ačkoliv byla celková dotazníková návratnost poměrně nízká (13 %), umožnila nám přistupovat k našemu vzorku jako reprezentativnímu ve vztahu k základnímu souboru starostů členských obcí Euroregionů Nisa a Šumava. K tomu jsme dospěli zaprvé proto, že se rozdělení případů napříč různými socio-demografickými proměnnými jeví jako poměrně pravděpodobné. Tyto proměnné představuje pohlaví, věk, vzdělání, počet volebních období ve funkci a počet obyvatel obce. 79 % respondentů přitom byli muži, 41 % bylo ve věku 45–55 let, 43 % dosáhlo vysokoškolského vzdělání a 41 % se nacházelo ve funkci starosty déle než dvě funkční období. Obce byly v rámci dotazníku rozděleny do devíti velikostních kategorií. U sedmi z nich jsme získali vždy alespoň čtyři odpovědi. U dvou největších kategorií obcí (nad 20 000 obyvatel) jsme nezískali žádnou odpověď. Počet vyplněných dotazníků za Euroregion Nisa (n = 40) a Euroregion Šumava (n = 39) byl téměř shodný. Vedle toho jsme zrealizovali sběr údajů ohledně velikosti populace všech 592 obcí a pohlaví představitelů těchto obcí. Mohli jsme tak zkonstruovat váhy, které zajišťují reprezentativnost našeho vzorku podle různých částí (české, německé, rakouské, polské) obou Euroregionů, počtu obyvatelstva obcí a pohlaví aktérů.

polostrukturovaných rozhovorů (s řadou zainteresovaných a v CBC orientovaných aktérů), robustněji institucionálně podporován jak z bavorské, tak z rakouské strany hranice.

Binární logistická regrese dále prokázala, že pocit přináležitosti k EU je u starostů silně spjat s jejich vnímáním prospěšnosti CBC pro rozvoj obce. Jednoznačně pozitivní hodnocení zapojení do schengenského prostoru pravděpodobně u starostů také posiluje pocit přináležitosti k EU. Další z užitých modelů binární logistické regrese naznačuje, že kritičtější a otevřenější postoj představitelů obcí k interpretaci historických konfliktů a křivd je pravděpodobně spjat s jejich vnímáním hranice jako příležitosti.

Shlukovou analýzou se podařilo identifikovat navzájem odlišné typy starostů. Ty se v různé míře liší jak svým vnímáním hranice a postoji k CBC, tak i aktivitou a praktickým zapojováním se do přeshraničních aktivit a komunikace. Z těchto skupin jsou dvě velmi jasně oddělitelné a ve shodě s Giddensovou (1998) typologií možných adaptačních reakcí na výzvy modernity byly nazvány „aktivní optimisté“ a „pasivní pesimisté“. Další dvě skupiny – nazvali jsme je „pasivní optimisté“ a „pragmatičtí pesimisté“ – nejsou tak striktně oddělitelné a v konkrétních postojích se pohybují mezi oběma předchozími skupinami, přičemž jsou specifické tím, že se navzájem velmi liší z hlediska vnímání hranice a očekávání do budoucna. I když souhrnně ve vztahu k oběma Euroregionům nejsou rozdíly nijak významné, rozdíly mezi jednotlivými shluky jsou zjevné a podnětné. Z hlediska zkoumané kategorie aktivní hranice je patrně nejdůležitější skupina „aktivních optimistů“, tedy skupina aktivních a v otázkách přeshraniční spolupráce a komunikace velmi otevřených a progresivních starostů/obcí. Nicméně důležité mohou být i skupiny ostatní, např. při hodnocení toho, jaké jsou nejdůležitější bariéry rozvoje aktivní hranice či negativní nezamýšlené důsledky „neobsluhování“ aktivní hranice, respektive udržování hranice pasivní.

Ukázalo se i to, že identifikované typy starostů úzce korelují s definovanými identitárními proměnnými. Potvrdil se tak předpoklad, že kladný postoj starostů k hranici a CBC, bohaté zkušenosti s CBC a časté kontakty s partnery z druhé strany hranice mají úzkou pozitivní souvislost se sebeidentifikací starostů s EU, s jejich pozitivnějším hodnocením vztahů mezi obyvateli Euroregionu a též s jejich otevřenějším postojem k historickým konfliktům a křivdám i s vnímáním CBC coby vhodného nástroje k vyrovnávání se s historickou pamětí. Naopak starostové s více negativními postoji k CBC a více uzavřením přeshraničním kontaktům zaujímají ve výše zmíněných jevech ve větší míře postoje spíše negativní, popř. méně jednoznačné.

Je zřejmé, že velmi záleží také na pozici konkrétního aktéra, přičemž lze usuzovat, jak napovídají výstupy shlukové analýzy, že zásadní roli hraje – z hlediska otevřenosti vůči druhé straně a vnímání vzájemných rozdílů – právě intenzita setkávání a praktické zapojování se do CBC. Pokud oslovení starostové uvádějí vyšší intenzitu kontaktů s aktéry z druhé strany hranice a jejich vnímání kulturních rozdílů i vztahů mezi obyvateli v rámci Euroregionu je, především u těch nejaktivnějších v CBC, také poměrně pozitivní, pak přímí aktéři CBC, kteří se problematice věnují dlouhodobě, ať už profesně nebo na bázi dobrovolnictví, vnímají tyto rozdíly i vztahy zpravidla ještě pozitivněji, jak dokládá mnoho z našich (cca 40) provedených rozhovorů. Naopak výrazně odlišné vnímání těchto rozdílů a vztahů může být u samotných obyvatel příhraničních oblastí, kteří mají podstatně omezenější možnosti k setkávání s lidmi zpoza hranice. Poměrně markantní rozdíly lze v této souvislosti vysledovat např. v otázce vnímání kulturních rozdílů mezi sousedními národy. Zatímco většinové obyvatelstvo v příhraničí často vnímá přeshraniční kulturní odlišnosti stereotypně jako velmi významné a vědomí kulturních rozdílů se zdá být v myšlení a vnímání obyvatel poměrně silně zakořeněno (viz např. Chromý, Skála 2010 pro česko-bavorské příhraničí), z námi realizovaných rozhovorů s přímými aktéry CBC (mezi nimiž byli vybraní starostové, představitelé euroregionů, úředníci na regionální, národní i evropské úrovni, představitelé různých CBC a neziskových iniciativ apod.) vyplývá, že aktéři s úzkými přeshraničními kontakty a bohatými zkušenostmi s CBC vnímají přeshraniční kulturní rozdíly ve zcela jiném kontextu; zpravidla je považují za málo významné, popř. nevidí žádné zásadní kulturní rozdíly. O to významnější roli hrají právě starostové či další aktéři CBC, kteří mohou hrát roli mediátorů přeshraničních kontaktů také ve vztahu k většinové veřejnosti; v podobě různých společenských, kulturních, sportovních či jiných akcí a dalších přeshraničních iniciativ za účasti obyvatel z druhé strany hranice.

Výsledky našeho empirického výzkumu podle nás potvrdily produktivitu uplatněného teoretického konceptu aktivní hranice, když naznačují jak prvky a podmínky utváření aktivní hranice a formování pozitivních (evropeizovaných) identit, tak i případného reprodukování hranice pasivní a setrvávání v zažitých stereotypch myšlení a jednání. Vzhledem k tomu, že nebyly zjištěny zásadní rozdíly mezi oběma Euroregiony, ukazuje se, že pro další rozvoj CBC nejsou důležité pouze vnější podmiňující faktory jako např. model fungování hranice, ale zásadní roli zde hraje aktivita samotných lokálních aktérů, kteří představují klíčový endogenní zdroj determinující tento rozvoj. Stejně tak náš výzkum posiluje důkazní váhu přesvědčení, že právě instituce Euroregionu představuje v příhraničních regionech významnou institucionální oporu rozvoje *aktivní hranice* jakožto formy evropeizace občanské veřejnosti.

Literatura

BECK, U. (2006) *Cosmopolitan Vision*. Cambridge: Polity Press.

DELANTY, G. (2011) Cultural diversity, democracy and the prospect of cosmopolitanism: a theory of cultural encounters. *The British Journal of Sociology*, roč. 62, č. 4, s. 633-656.

DOKOUPIL, J. (2004) Typologie českého pohraničí. In JEŘÁBEK, M., DOKOUPIL J., HAVLÍČEK T. a kol. *České pohraničí – bariéra nebo prostor zprostředkování?* Praha: Academia, s. 137-148.

EISENSTADT, N. S., GIESEN, B. (2003) Konstrukce kolektivní identity. In HROCH, M. (ed.) *Pohledy na národ a nacionalismus*. Praha: Sociologické nakladatelství, s. 261-374.

ERIKSON, E. (1974) *Dimensions of a New Identity*. New York: Norton.

FRASER, N. (2013) *Transnationalizing the Public Sphere*. Cambridge: Polity Press.

GIDDENS, A. (1998) *Důsledky modernity*. Praha: Sociologické nakladatelství.

HABERMAS, J. (2011) *Zur Verfassung Europas*. Eis Essay. Berlin: Suhrkamp Verlag.

HOOVER, K. (1997) *The Power of Identity. Politics in a New Key*. New Persey: Chatham.

CHILLA, T., FRÁNĚ, L., SIELKER, F., WEBER, J. (2018) Grenzüberschreitende Regionalentwicklung an der bayerisch-tschechischen Grenze – die Suche nach den ‚richtigen‘ Kooperationsformen. In CHILLA, T., SIELKER, F. eds. *Grenzüberschreitende Entwicklung Bayerns. Dynamik in der Kooperation – Potenziale der Verflechtung*. Hannover: Akademie für Raumforschung und Landesplanung, s. 72-89.

CHROMÝ, P., SKÁLA, J. (2010) Kulturněgeografické aspekty rozvoje příhraničních periferií: analýza vybraných složek územní identity obyvatelstva Sušicka. *Geografie*, roč. 115, č. 2, s. 223-246.

JANČÁK, V., CHROMÝ, P., MARADA, M., HAVLÍČEK, T., VONDRÁČKOVÁ, P. (2010) Sociální kapitál jako faktor rozvoje periferních oblastí: analýza vybraných složek sociálního kapitálu v typově odlišných periferiích Česka. *Geografie*, roč. 115, č. 2, s. 207-222.

MEDEIROS, E. (2011) (Re)defining the Euroregion Concept. *European Planning Studies*, roč. 19, č. 1, s. 141-158.

MÜLLER, K. B. (2003) Koncept občanské společnosti: pokus o komplementární přístup. Tocquevillovské dědictví a giddensovská perspektiva. *Sociologický časopis*, roč. 39, č. 5, s. 607-624.

MÜLLER, K. B. (2006) The Civil Society-State Relationship in Contemporary Discourse: A Complementary Account from Giddens' Perspective. *The British Journal of Politics and International Relations*, roč. 8, č. 2, s. 311-330.

MÜLLER, K. B. (2014) Aktivní hranice a evropeizace veřejné sféry. Jak „stejný“ může být i „jiný“ a naopak. *Sociológia*, roč. 46, č. 4, s. 412-433.

MÜLLER, K. B. (2019) Active Borders and Trans-Nationalization of the Public Sphere in Europe. Examining Territorial and Symbolic Borders as A Source Of Democratic Integration, Positive Identity And Civic Learning. *Alternatives* [on-line]. roč. 43, č. 3. [cit. 20.07.2019], s. 119-136. Dostupný z WWW: <https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/0304375418822894?journalCode=alta>.

OFFE, C., PREUSS, U. (1991) Democratic institutions and moral resources. In HELD, D. (ed.) *Political Theory Today*. Cambridge: Polity Press, s. 143-171.

O'MAHONY, P. (2013) *The Contemporary Theory of the Public Sphere*. Oxford: Peter Lang.

RISSE, T. (2010) *A Community of Europeans? Transnational Identities and Public Spheres*. Ithaca/London: Cornell University Press.

SHILS, E. (1975) *Center and Periphery. Essays in Macro-Sociology*. Chicago: Chicago University Press.

STEVENSON, N. (2003) Cultural Citizenship in the 'Cultural' Society: A Cosmopolitan Approach. *Citizenship Studies*, roč. 7, č. 3, s. 331-348.

TOCQUEVILLE, A. de (1991) *Demokracie v Americe*. Praha: Lidové noviny.

ZICH, F. (2007) *Přeshraničí vlivy v českém pohraničí (Přeshraniční spolupráce v pohraničí jako evropeizace zdola?)*. Ústí nad Labem: Univerzita Jana Evangelisty Purkyně.

Krátké představení autorů:

Prof. PhDr. Karel B. Müller, PhD. je absolvent Filosofické fakulty a Fakulty sociálních věd University Karlovy. V současné době působí na pozici vedoucího katedry politologie Fakulty mezinárodních vztahů Vysoké školy ekonomické. Věnuje se tématům veřejné sféry, politické kultury, evropeizace a otázkám udržitelnosti liberální demokracie. V roce 2016 vydal v nakladatelství Triton knihu *Češi, občanská společnost a evropské výzvy*. Jeho nejnovější kniha *Dobré vládnutí ve veřejném nezájmu* vyšla v roce 2018 v Sociologickém nakladatelství (SLON). Více na www.karelmuller.eu.

Mgr. Ing. Luděk Fráně je absolvent oboru Mezinárodní a evropská studia – diplomacie na Fakultě mezinárodních vztahů Vysoké školy ekonomické v Praze a oboru Regionální a politická geografie na Přírodovědecké fakultě Univerzity Karlovy. V současné době dokončuje doktorandského studia v oboru Regionální a politická geografie na téže fakultě. Tematicky se zabývá Evropskou politikou sousedství, přeshraniční spoluprací v rámci i vně EU a obecně procesy evropské integrace a územní integrace příhraničních regionů. Problematice přeshraniční spolupráce se autor věnuje nejen v akademické, ale i v praktické rovině, neboť zároveň pracuje v Regionální rozvojové agentuře jižních Čech, kde má na starosti realizaci projektů přeshraniční spolupráce v česko-bavorsko-rakouském prostoru.

Ing. Bc. Daniel Kný je absolvent oboru Politologie na Fakultě mezinárodních vztahů Vysoké školy ekonomické v Praze a bakalářského oboru Politologie a mezinárodní vztahy na Fakultě sociálních věd Univerzity Karlovy. Působí na katedře politologie VŠE jako výzkumný pracovník, kde v současné době dokončuje doktorandské studium. Působí také jako analytik v Sekci pro evropské záležitosti na Úřadu vlády ČR. Zabývá se problematikou referend o evropských integračních smlouvách, koncepty kolektivních identit, euroskepticismem a problémy eurozóny.

Mgr. Kamil Fleissner Ph.D. je odborným asistentem na katedře politologie Fakulty mezinárodních vztahů Vysoké školy ekonomické v Praze. V minulosti působil coby výzkumný pracovník na španělských univerzitách v Granadě a v Santiagu de Compostela. Dlouhodobě se věnuje zejména tématům migrace, nacionalismu a politice identit a paměti ve španělském kontextu. V posledních letech se zaměřuje též na problematiku lokální a regionální politiky v českém a evropském kontextu.

III.IV VÝZNAM TRADIČNEJ ĽUDOVEJ KULTÚRY PRI VYTVÁRANÍ REGIONÁLNEJ/LOKÁLNEJ IDENTITY

THE IMPORTANCE OF TRADITIONAL FOLK CULTURE IN CREATING REGIONAL/LOKAL IDENTITY

Zuzana Beňušková

*Katedra etnológie a folkloristiky FF UKF v Nitre, Univerzita Konštantína Filozofa,
Nitra, Slovenská republika*

zbenuskova@ukf.sk

Abstrakt:

Cieľom príspevku je poukázať ako sa s tradičnou ľudovou kultúrou pracuje pri vytváraní symbolického obrazu regiónov/lokalít a regionálnej/lokálnej identity. Inšpiráciou je teória vynájdenej tradície vytvorená E. Hobsbawmom a koncept regionálnej identity A.Paasiho. Slovensko v súčasnosti prežíva oživenie záujmu o tradičnú ľudovú kultúru. Na jej základe vznikajú lokálne aj regionálne projekty, v ktorých sa tradície prispôsobujú aktuálnym potrebám. Príspevok uvádza príklady ako sa inšpirácie tradičnou kultúrou pretvárajú a aký je potenciál šírenia týchto reprezentácií aj v nadregionálnom kontexte. Sleduje aj politickú rovinu využívania tradičnej ľudovej kultúry pre upevnenie národnej identity.

Kľúčová slova: ľudová kultúra, tradícia, regionálna identita, symbol, reprezentácia, kultúrna politika

Abstract:

The aim of the paper is to show how traditional culture is used in creating an image of the regions/locations and regional/local identity. It is inspired by the theory from E. Hobsbawm and by the concept of regional identity by A. Paasi. Slovakia is experiencing newfound interest in the traditional culture, which enabled the new local and regional projects. The projects use traditional themes and bend them to their needs. This paper shows examples of how the inspiration from traditional culture forms and what is the potential of these representations in the national or international context. This paper also follows how the traditional culture is used as a tool in politics in order to enhance national identity.

Key words: folk culture, tradition, regional identity, symbol, representation, culture politic

1 Úvod

Otváranie sa svetu spojené s unifikáciou rôznych oblastí života a cielené stieranie regionálnych rozdielov zvyšuje citlivosť na vnímanie odlišností, zvláštností či špecifičností jednotlivých regiónov a snahu o ich zachovanie v tých dimenziách, ktoré sú pre región prospešné. Búrlivé diskusie o regionalizácii Slovenska prebehli pred rokom 2002 v súvislosti s vymedzením vyšších územných celkov. Hľadali sa prieniky (a nie vždy sa našli) historického administratívneho členenia Slovenska, etnicky vyvážených regiónov, praxe európskej regionalistiky a prirodzených kultúrnych regiónov. Pod prirodzeným kultúrnym regiónom rozumieme regióny, ktoré sa vytvárali na prírodnej, kultúrnej, sociálno-ekonomickej a historickej politicko-administratívnej báze – čoho výsledkom bolo župné členenie Slovenska do roku 1923. Prirodzený kultúrny

región však nutne nemusí mať pevne deklarované hranice, správne stredisko a nemusí byť integrované určitou mocou.¹⁴³ Takými regiónmi sú na Slovensku napríklad Záhorie, Kysuce, Podpoľanie, Zamagurie, Horehronie. Na pomedzí prirodzených regiónov existujú dediny, ktorých obyvatelia nemajú vyhranenú regionálnu príslušnosť.¹⁴⁴ K formovaniu kultúrno-historických oblastí Slovenska významne prispeli javy tradičnej kultúry, ktoré sú predmetom výskumu etnológie.

Homogenizujúce a unifikačné globalizačné tlaky vyvolávajú protireakcie. Časť smeruje do posilnenia identity ku komunite. Komunity, ktoré pretrvali z predmoderných spoločností, sú spravidla viazané aj na určité územie, respektíve sa sformovali na základe priestoru, ktorý po stáročia zdieľali, kultúrne formovali a na základe tradície jeho symbolické hodnoty udržiavali. Reprerentantom tohto typu komunit je lokálne spoločenstvo (lokálna komunita, často identická s dedinským spoločenstvom) a zoskupenia blízkyh lokálnych spoločenstiev, ktoré spolu v určitom priestore kooperovali - nielen ekonomicky, ale aj vo sfére uzatvárania manželstiev, príslušnosti k jednej farnosti a pod. Tým sa aj ich symbolické hodnoty stretávali, prelínali a vytvárali sa tak menšie regionálne zoskupenia. Práve v dôsledku územného ohraničenia došlo k diverzifikácii kultúrnych javov, ktoré označujeme pojmom ľudová kultúra. V rámci nej sa veľmi často v súčasnosti hľadajú prvky, ktoré slúžia na odlišenie sa od „tých druhých“ a zároveň prispievajú k regionálnej identite a identite regiónu.¹⁴⁵ Aj na Slovensku prebiehajú procesy, ktoré prispievajú k tomu, že sa v regionálnych špecifikách a odlišnostiach zdôrazňujú prvky ľudovej kultúry, ktoré sa stali symbolom regionálnej identity. Niektoré z nich v posledných desaťročiach prerástli do pozície národných symbolov.

Na vytváranie – v zmysle „vynachádzanie tradície“ upozornil v 80. rokoch 20. storočia Eric Hobsbawm. Poukázal na vzťah medzi autochtónnou lokálnou tradíciou predmoderných spoločností a modernou vykonštruovanou a formálne inštitucionalizovanou tradíciou, ktorá má symbolický charakter a jej udržiavanie zabezpečujú inštitúcie. Vynájdenná tradícia súvisí s autochtónnymi tradíciami, ktoré môžu ale aj nemusia kontinuálne existovať, jej cieľom je vštepiť spoločnosti určité hodnoty, ktoré automaticky naznačujú kontinuitu s minulosťou.¹⁴⁶ Vynachádzanie tradície však zďaleka nie je výtvorom súčasnej doby, v strednej Európe súvisela s formovaním etnickej, regionálnej či stavovskej identity už od 18. storočia. Na tomto princípe vznikol napríklad rakúsky kraj Vorarlberg,¹⁴⁷ mnohé české národopisné regióny, ktorých identita sa vytvorila až so záujmom romantických vzdelancov¹⁴⁸ o ne, či slovenské Kysuce, región, ktorého hranice sa vykonštruovali so vznikom kysuckých inštitúcií a ich sféry pôsobnosti.

Väčšina prirodzených kultúrnych oblastí Slovenska je vnímaná v rámci hraníc bývalého administratívneho členenia Slovenska na župy, ktorých hranice korešpondovali s prirodzenými hranicami geografických oblastí. Župy sú obvykle východiskom pre vymedzenie regiónov, nie vždy je však optimálne, preto sa porušuje. Deje sa tak tam, kde administratívna hranica pretínala, alebo výrazne nevymedzovala hranice kultúrnej oblasti, resp. narušovala spontánne vzniknuté regióny. Variabilitu etnológmi vymedzených území a ich označení vnáša nielen neustálený pojmový aparát, ale aj skutočnosť, že kultúrne regióny a oblasti sa menili v závislosti od historických podmienok. Formovanie mestských centier, industrializácia, vytváranie a rušenie administratívnych sídiel menilo dostredivé body regiónov a tiež ich formálne hranice.¹⁴⁹ Tieto zmeny pôsobili

¹⁴³ Paasi 2012.

¹⁴⁴ *Príkladom je Terchová, ktorej obyvatelia o sebe tvrdia: my nie sme ani Oravci, ani Kysučania, my sme Terchovci. Príkladom je aj obec Liptovská Teplička, v ktorej sa v novodobej histórii kultúrne a ekonomické kontakty šírili smerom na Liptov, Spiš aj Horehronie a s každým susedným regiónom nachádzajú nejakú podobnosť.*

¹⁴⁵ Rozlíšenie pojmov podľa Paasi 2012.

¹⁴⁶ Podoba 2018.

¹⁴⁷ Beitzl 1997.

¹⁴⁸ Pozri *Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska. 2. A 3. svazek., Věcná část A-N. Vyd. 1. Praha: Mladá fronta (nakladatelství), 2007. 634 s., 664 s. ISBN 978-80-204-1712-1, ISBN 978-80-204-1713-8.*

¹⁴⁹ Bližšie o etnologickej regionalizácii pozri: Beňušková 2018.

aj na sociálne postavenie a sociálne príležitosti mnohých ľudí. V súčasnosti sme svedkami zrýchlenia týchto procesov. Tradičná kultúra vnáša do dynamizácie formovania regiónov stabilizujúce prvky.

Príklady z praxe

Aj na Slovensku prebiehali a prebiehajú procesy, ktoré prispievajú k tomu, že sa v regionálnej tradícii zdôrazňujú prvky ľudovej kultúry, ktoré boli povýšené na symbol regionálnej identity.¹⁵⁰ Existujú viaceré podporné praktiky, ktoré upozorňujú na potenciál takýchto prvkov, ktoré môžu byť prostriedkom na odlíšenie. Impulzy prichádzajú z rôznych zdrojov, od nich závisí aj ich priestorové rozšírenie či územná originalita.

2 Kontext Európy a Európskej únie

2.1 OZNAČENIE PÔVODU A ZEMEPISNÉ OZNAČENIE

Poľnohospodárske produkty a potraviny v Európskej únii sa môžu uchádzať o certifikáty Označenie pôvodu (CHO) alebo Zemepisné označenie (CHZO). Chránené označenie pôvodu garantuje, že kvalita a vlastnosti daného výrobku sú výlučne viazané pre osobitné zemepisné prostredie a všetky etapy sa realizovali vo vymedzenej zemepisnej oblasti. Príkladom, že nemusí ísť len o samotný potravinový produkt je stupavská kyslá kapusta, ktorá pod názvom „Stupavské zelé“ získala ako druhý produkt¹⁵¹ na Slovensku certifikát Označenie pôvodu v roku 2017. Pestovanie kapusty v Stupave takmer zaniklo, na základe latentnej tradície jej pestovania a spracovania však vznikol festival Svätky zelá, najväčší vo vidieckom okolí Bratislavy. Navštevuje ho ročne okolo 40 000 ľudí a folklór tvorí len nepatrný zlomok mnohospektrálnych aktivít zameraných na zábavu všetkých generácií. Prispel k oživeniu tradičného spôsobu pestovania kapusty a následne aj získaniu certifikátu v roku 2017. Produkcia dosiahla 70 % medziročný nárast.

Certifikát Zemepisné označenie identifikuje výrobok pochádzajúci z konkrétneho miesta, regiónu alebo krajiny, ktorého danú kvalitu, dobrú povest alebo iné vlastnosti možno podstatne pripísať jeho zemepisnému pôvodu a ktorého aspoň jedna etapa výroby prebieha vo vymedzenej zemepisnej oblasti. Na Slovensku je dosiaľ 9 produktov s týmto označením.¹⁵² Uchádzanie sa o tieto certifikáty vyvolalo v kontaktných pohraničných oblastiach, ktorými prechádzajú prirodzené regióny aj medzinárodné spory (napríklad vinohradnícka Tokajská oblasť spor s Maďarskom, alebo pôvod Zázrivských korbáčikov spor s Poľskom).

Jedným z podporných prvkov rozvoja regionálnej identity je udeľovanie certifikátu Regionálny produkt takým výrobkom, ktoré sú často jedinečné a typické pre ten-ktorý región, sú protipólom globalizácie a unifikácie a sú fakticky uznané za symbolickú reprezentáciu daného regiónu. Značka Regionálny produkt je špecifická tým, že pochádza od miestneho producenta, využíva tradičné postupy a miestne zdroje, obsahuje podiel ručnej práce, spĺňa podmienku jedinečnosti v regióne. Certifikát môžu získať remeselné alebo tradičné výrobky, potravinárske produkty, podujatia, ubytovacie a stravovacie služby. Udeľovanie prebieha pod záštitou európskeho programu LEADER¹⁵³ na podporu rozvoja vidieka, na Slovensku má približne 10 ročnú

¹⁵⁰ Projekt Identita SK – spoločná platforma dizajnu, architektúry a sociálnych vied obrátil pozornosť na kultúrne regióny a ich identitu, ktorá na Slovensku fakticky absentovala. Použité príspevky sú z konferencie, bližšie:

<https://www.archinfo.sk/kalendarium/konferencia-identita-sk-interier-na-slovensku-2018.html>

¹⁵¹ Prvým bola Žitavská paprika.

¹⁵² Zoznam produktov je na www.opotravinach.sk/sciences/view/Zna%C4%8Dka%20kvality%20SK%20a%20slovensk%C3%A9%20V%C3%9DROBKY%20S%20CHR%C3%81NEN%C3%9DM%20OZNA%C4%8CEN%C3%8DM%20E%C3%9A

¹⁵³ Akronym LEADER znamená Liaison Entre Actions de Développement de l'Économie Rurale (spájanie aktivít, ktoré podporujú hospodársky rozvoj vidieka). Cieľom programu je zlepšenie kvality života vo vidieckych oblastiach a zlepšenie ekonomickej príležitosti a sociálnych podmienok vidieckeho obyvateľstva. Integrovanú stratégiu rozvoja územia pre určité územie vypracuje miestna akčná skupina (MAS), prostredníctvom ktorej sú do praxe zavádzané princípy prístupu Leader.

tradíciu a tento certifikát udeľuje zatiaľ desať regiónov. Certifikované produkty môžu mať inovatívny charakter, avšak mali by symbolizovať miestne tradičné produkty a hodnoty nielen smerom do regiónu, ale aj navonok. Platnosť certifikátu má časovú obmedzenosť, jeho držitelia sa oň musia opätovne uchádzať, čo zabezpečuje určitú udržateľnosť a kvalitu.

2.2 SÚŤAŽ DEDINA ROKA

Súťaž Dedina roka je podporným prvkom európskeho Programu obnovy dediny. Na Slovensku prebieha ako bienále od roku 2001, od tých čias sa stalo víťazmi súťaže deväť obcí. Ide o obce, ktoré sú typologicky veľmi rôzne –sú to obce prímestské, koncové, s rozptýleným osídlením, menšie, veľké, nachádzajúce sa v rozvinutých aj menej rozvinutých regiónoch. Na tieto obce je v súčasnosti zameraný výskumný projekt troch etnologických pracovísk na Slovensku v ktorého cieľom je objasniť okrem iného aj úlohu tradičnej kultúry pri úspešnosti obce. Úspešné obce, ktoré sa stali víťazmi celoslovenskej súťaže „Dedina roka“¹⁵⁴ reprezentovali Slovensko v súťaži o Európsku cenu obnovy dediny (ARGE).¹⁵⁵ Podľa predbežných zistení hrá tradičná ľudová kultúra významnú úlohu nielen v rámci reprezentácie obce, ale stmeluje ľudí a pomáha zvyšovať sociálny kapitál. Nie je však podmienkou pre uspenie obce v tejto súťaži. Okrem obcí, z rázovitého prostredia, ktoré prirodzene ťažia zo svojho kultúrneho kapitálu titul získali aj prímestské obce, kde hlavnú úlohu v práci s ľuďmi a lokálnom rozvoji zohrali úspešné projekty orientované na prítomnosť a budúcnosť, odkazy na minulosť využívajú len jemne, napríklad vo vizuálnom stvárnení dominant obce (Spišský Hrhov, Malé Dvorníky).

Záujem o účasť v tejto súťaži prejavuje na Slovensku každé dva roky okolo 20 obcí, je podstatne nižší než napríklad v Českej republike. Obce nie sú materiálne motivované, ocenenie víťazov nie je systémovo zabezpečené. Titulom sa však obce hrdia. Každá (okrem Malých Dvorníkov) má tabuľu informujúcu o titule a tiež účasti v súťaži ARGO na budove Obecného úradu, na webových stránkach obcí je táto informácia zvýraznená. V Liptovskej Tepličke svieti na veži bývalej hasičskej zbrojnice nápis Dedina roka, obec Vlachovo má monografiu „Nestratené roky obce Vlachovo alebo obec Vlachovo od roľníckych usadlostí po Dedinu roka 2005“, v obci Soblahov je na obecnom úrade zarámovaná báseň venovaná víťaznej obci. Úspech v tejto súťaži je nielen propagáciou obce kontexte regiónu, ale víťazné dediny získavajú aj skúsenosti z medzinárodných kontaktov, ktoré uplatňujú pri ďalšom rozvoji, zároveň sú aj príkladom pre úspešný lokálny rozvoj v regióne.

3 Svetový kontext

3.1 REPREZENTATÍVNY ZOZNAM NEHMOTNÉHO KULTÚRNEHO DEDIČTVA SLOVENSKA A UNESCO

K zviditeľneniu špecifičnosti regiónu prispieva aj zápis kultúrnych prvkov na Reprezentatívny zoznam nehmotného kultúrneho dedičstva Slovenska. Aj keď ide o slovenský zoznam, jeho vznik iniciuje UNESCO, pretože zápis v národnom zozname je odrazovým mostíkom na nomináciu pre zápis do UNESCO. Prvky nemusia reprezentovať región, niektoré majú lokálny charakter (vajnorská výšivka), niektoré celoslovenský (drotárstvo) a niektoré nesúvisia s ľudovou kultúrou (posunková reč alebo chov Lipicanov). Ako regionálne možno označiť fujaru (Podpoľanie) Horehronské spevy, Terchovská muzika – tieto tri prvky sú zapísané aj v UNESCO, ďalej drevené vyrezávané kríže na Podpoľaní, podpoľianske rozkazovačky, Čičmiansky aj Vajnorský ornament, tylová paličkovaná čipka (Myjavská pahorkatina), drotárstvo (Kysuce), ale aj fujara trombita (Púchovská dolina), rífová píšťala (Brvnište), Radvanský jarmok (Banská Bystrica), banícke tradície v Španej Doline a v Banskej Štiavnici. Zápisy vychádzajú v princípe z regionálnej iniciatívy, mnohé prvky sa rýchle popularizujú, šíria aj do iných oblastí Slovenska, čo je hrozbou ich unifikácie a straty regionálnej exkluzivity, čo sa stalo v prípade fujary a čičmianskeho ornamentu. Fujara sa stala sa národným symbolom, jej výroba sa

¹⁵⁴ Súťaž Dedina roka na Slovensku prebieha od roku 2001. Od tých čias sa stalo víťazmi súťaže deväť obcí. Na tieto obce je zameraný výskumný projekt APVV-16-0115, na ktorom participujú tri etnologické pracoviská na Slovensku, v rámci ktorého je realizovaný aj tento príspevok.

¹⁵⁵ Do tejto súťaže sa zapájajú z Európy okrem Slovenska aj Poľsko, Česká republika, Maďarsko, Rakúsko, Nemecko, Taliansko, Belgicko a Holandsko.

rozšírila po celom Slovensku a jedno z vrcholných stretnutí fujarášov je v Čičmanoch – mimo jej domovského regiónu. Ešte väčším prerodom prešiel čičmiansky ornament, ktorého príbeh uvediem neskôr. Na nomináciách do UNESCO spolupracujú štátne inštitúcie – ministerstvo kultúry a jeho dcérske organizácie: Centrum pre tradičnú ľudovú kultúru – SĽUK, ÚĽUV, participuje tiež Ústav etnológie a sociálnej antropológie a odborníci na danú problematiku.

4 Slovenský kontext

4.1 LOKÁLNE A REGIONÁLNE PODUJATIA

Stabilnú vyprofilovanú štruktúru majú folklórne festivaly, ktoré sa v letnom období konajú každý týždeň v rámci regiónov či subregiónov. Nadregionálny záber má Medzinárodný folklórny festival Východná na Liptove, festival Jánošíkove dni v Terchovej, ale napríklad aj seniorský folklórny festival v Trenčíne, ktorý funguje 13 rokov. Niektoré festivaly fungujú vyše polstoročia, mnohé z nich však vznikli po roku 1989, v súčasnosti sú už vnímané ako tradičné. Aj keď ich realizuje konkrétna obec, spravidla sa festivalov zúčastňujú aj pozvané folklórne zoskupenia z okolitých obcí, ktoré privedú svojich fanúšikov, takže majú subregionálny charakter. Folklórne podujatia zamerané na osvetu medzi mládežou realizujú aj občianske združenia, popularitu si získali tv. Tanečné domy usporadúvané počas celého roka v mestách (ale aj na najväčšom multižánrovom festivale na Slovensku zvanom Pohoda), tiež festival Rozhybkosti v amfiteátri vo Východnej, na týchto podujatiach učia mládež autentické tance, prípadne aj spevy a herné štýly z rôznych regiónov Slovenska. Okrem tanca, hudby a spevu sa medzi podujatia nadväzujúce na tradičnú kultúru stali súťaže v rôznych zručnostiach súvisiacich s tradičnými zamestnaniami. Sú to najmä súťaže konských záprahov, ale aj súťaž volských záprahov (Sihla, Horehronie), súťaž v strihaní oviec (Liptovská Lužná), prezentácia dekorácií zo syrových výrobkov (Novoť na Orave), krňačkové¹⁵⁶ preteky (Turecká pri Banskej Bystrici), predvádzanie tradičných gazdovských prác podľa vybranej témy (festivaly Hriňová, Hrušov) a nespočetné súťaže vo výrobe miestnych gastronomických špecialít. Dediny sa vyslovene snažia nájsť vo svojej histórii a tradícii niečo, čím by sa odlíšili od okolitých obcí a svojou originalitou pritiahli aj návštevníkov. Nie vždy využijú prvok ľudovej kultúry, prípadne si svoj imidžový prvok aj vytvoria (vynájdu).¹⁵⁷

4.2 MARKETINGOVÉ PRODUKTY CESTOVNÉHO RUCHU

Na podporu rozvoja regionálneho cestovného ruchu sa vytvárajú marketingové produkty. Niekoľko rokov úspešne funguje na západnom Slovensku projekt Malokarpatská vínná cesta,¹⁵⁸ v Žilinskom kraji Bačova cesta, ktorá je zameraná na tradície ovčiarstva, novým originálnym produktom v Banskobystrickom kraji odkazujúcim na tradície je Kultúrna cesta Podpoľania, ktorá prepája vytypované objekty a miesta, ktoré chce propagovať. Mnohé z týchto projektov sú súčasťou aj v rámci inštitúcií Euroregiónov a Mikroregiónov, Miestnych akčných skupín a občianskych združení a sú aj v rámci nich finančne podporované.

4.3 TELEVÍZNA SHOW ZEM SPIEVA

Regionálnemu povedomiu môže výrazne napomôcť propagácia regionálnych zaujímavostí v mediách. Slovenský rozhlas má vo svojej štruktúre programu stabilne zaradené vlastivedné, alebo folklórne relácie zaradené hlavne do regionálneho vysielania regionálnych rádii v rámci západo, stredo a východoslovenského kraja. Iná situácia je v televízii. Jediná pravidelná relácia, ktorá pretrváva už vyše 10 rokov je Kapura – folklórna hitparáda, ktorá má za cieľ aj trochu osvetu. Rozruch na poli folklórnom, ale aj mediálnom spôsobila v roku 2017 folklórna show Zem spieva.¹⁵⁹ Formát prebraný a upravený z Maďarska bol pre autorov

¹⁵⁶ Krňačky sú sane, ktoré sa používali na zväzanie dreva.

¹⁵⁷ Takouto vynájdenou tradíciou je napríklad Výlov krokodíla v Banskej Belej, lokálne slávnosti, ktoré sú založené na tradovanej histórii ako miestni muži objavili v tajchu krokodíla.

¹⁵⁸ Na Slovensku je osem vínnych ciest.

¹⁵⁹ Rovnaký názov má slávny film Karola Plicku z roku 1933.

experimentom, a úspech relácie presiahol všetky očakávania. Cez výberové kolá realizované v skanzenoch na Slovensku sa skutočne dobre odborníkmi vybraní interpreti dostali do súťažnej folklórnej show podľa troch krajov (západo, stredo, a východoslovenského). O kultúrnych regiónoch, ktoré interpreti zastupovali, sa mali diváci možnosť dozvedieť v priebehu súťažných kôl niekoľkokrát. Program mal nečakane vysokú sledovanosť, vyvolal oživenie záujmu o folklór, obdiv aj tých, ktorí sa o folklór dovtedy nezaujímal a vyrobil aj niekoľko folklórnych mediálnych hviezd. V roku 2019 sa koná už tretia séria tohto programu. Produkčná agentúra programu Zem spieva vytvorila na základe úspechu aj reportážny program Folklorika, ktorý je vysielaný každý pracovný deň okolo poludnia. Jeho kvalita však zaostáva za rovnomennou reláciou Foklorika v ČT.

4.4 LUDOVÝ ORNAMENT A ODEV V KULTÚRNEJ POLITIKE A UMELECKÝCH PROJEKTOCH

V roku 2011 sa stal ornament maľovaný na čičmianskych domoch inšpiráciou pre súpravu reprezentačného odevu slovenských olympionikov. Od toto času sa vďaka svojej jednoduchosti tento ornament stal populárnym po celom Slovensku a z regionálneho prvku sa stal národný symbol. Stal sa súčasťou pop-kultúry.¹⁶⁰ Vyskytuje sa napríklad na Tatranskej káve, ako dekorácia v televíznej súťaži Milujem Slovensko aj v spomenutej show Zem spieva, nájdeme ho na bežných textíliách, tričkách a pod..

Napriek tomuto príkladu slovenský dizajn však nevie tradičný výtvarný potenciál dostatočne využiť. Na Slovensku sa šíria komerčné ornamenty z Maďarska, Poľska, Moravy či Škandinávie stiahnuteľné z internetu a užívatelia ich v rámci etnomódy prijímajú za svoje.

K symbolike založenej na tradíciách ľudovej kultúry prispel aj ľudový odev, o ktorý je v poslednom období zvýšený záujem. Akcent na ľudový odev, jeho dokumentáciu, ochranu a oživovanie sa prejavuje v lokálnych, štátnych aj umeleckých projektoch. Napríklad v meste Hriňová na Podpoľaní majú už niekoľko rokov týždeň keď v základnej škole chodia deti na vyučovanie v krojoch, jeden deň v krojoch zaviedli už viaceré dedinské základné školy. V roku 2018 na podnet Ministerstva kultúry SR sa konal v Banskej Bystrici celoslovenský Deň kroja. Bol súčasťou Radvanského jarmoku, ktorý je súčasťou Reprezentatívneho zoznamu nehmotného kultúrneho dedičstva Slovenska. Cieľom podujatia bolo zhromaždiť na Hlavnom námestí čo najviac ľudí v krojoch a tým poukázať na hodnoty tradičnej kultúry vo všeobecnosti. Programovo podujatie nebolo celkom zvládnuté, mnohé krojované skupiny nedostali príležitosť predstaviť svoj odev. O to viac demonštrovali predstavitelia vládnej garnitúry svoj hlboký vzťah k folklóru, ktorý sa stal výkladnou skriňou Ministerstva kultúry SR v gescii strany SMER.¹⁶¹ V roku 2019 vyčlenilo Ministerstvo kultúry SR vo Fonde na podporu umenia 2 milióny EUR na kroje pre potreby folklórnych zoskupení a aktivít.

Ľudový odev poslužil ako inšpirácia vo viacerých umeleckých a komerčných projektoch. K najvýznamnejším patrí osvetovo-umelecký projekt Party v 21. storočí, ktorého cieľom je vyhľadávať, rekonštruovať party z rôznych lokalít a následne ich umelecky výtvarne spracovať modernou formou v podobe plagátov. Projekt reprezentoval Slovensko na medzinárodných podujatiach troch kontinentoch (Olympiáda 2018 či Coutur Fashion Week v New Yorku 2017). Reprezentuje Slovensko na ambasádach a kultúrnych inštitútoch vo svete.¹⁶² Záujem o ľudový odev sa prejavuje aj v kupčení s odevnými súčiastkami, ktorých hodnota vďaka folklórnemu boomu stúpla.

5 Záver

Ak sa vrátíme ku konceptu E. Hobsbawma o vynájdenej tradícii, nachádzame na Slovensku veľa príkladov ako sa autochtónne prvky tradície menia cielenými inováciami. Príklady z praxe potvrdzujú, že vybrané prvky

¹⁶⁰ Danglová 2018.

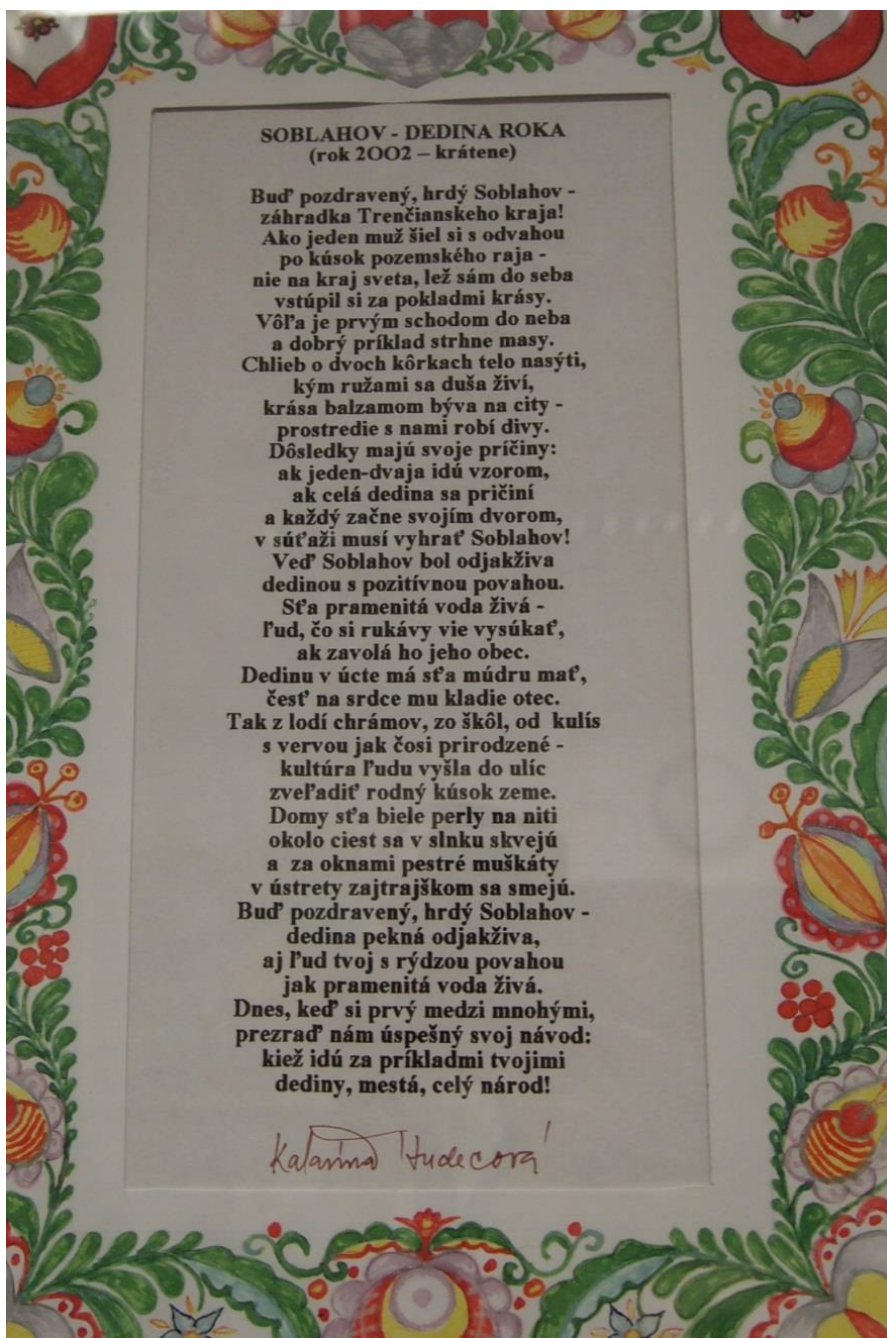
¹⁶¹ Nezaostáva na Slovensku ani ministerstvo školstva, ktoré chce od školského roku 2019/20 celkom nekonceptne zaviesť na základných školách predmet folkloristika. Pritom už niekoľko rokov funguje voliteľný predmet Regionálna výchova. Učitelia na výučbu týchto predmetov nie sú odborne pripravovaní.

¹⁶² Pozornosti verejnosti sa tešili aj projekty Slovenská renesancia - umelecké fotografovanie žien v tradičných čepcoch a projekt Ženy – umelecky nafotografovaná súkromná zbierka krojov, podobný projekt, kde sa súkromná zbierka pretavila do obrazovej publikácie Odetí do krásy. Alebo preexponovaný projekt komerčného kalendára Krojované bábätká.

tradície sa postupne formálne aj obsahovo pretvárajú v súlade so symbolikou, ktorej majú byť nositeľmi, rozširujú svoje územné zakotvenie. Aktuálna popularita tradičnej ľudovej kultúry sa využíva aj v praxi konzervatívnych pronárodne orientovaných politických strán. Hranie na „národnú strunu“ možno prirovnať vyjadrovaniu podpore kresťanskej ideológie v rôznych oblastiach spoločenského života. Najmä v predvolebnom období sa účasť politickej reprezentácie na masových podujatiach a ich finančná podpora stáva prostriedkom politického boja o voličov. Na liberálnej strane politického spektra to môže vytvárať averziu k folklóru.¹⁶³ Mnohovrstvový prienik vybraných prvkov tradičnej ľudovej kultúry do symboliky prepájajúcej hodnoty spoločnosti dáva predpokladať ich udržateľnosť bez ohľadu na turbulencie politického vývinu, keďže ľudové tradície rešpektujú ľudí z celého politického spektra. Pre postmodernú spoločnosť slúžia ako inšpiračné zdroje, prejav územnej originality a symbolika pozitívnych hodnôt odovzdávaných z minulosti do budúcnosti.

¹⁶³ Prejavila sa napríklad v publikácii *Rukoväť slovenskej kultúrnej politiky*, ktorú vydal IKP. Inštitút pre kultúrnu politiku v Bratislave <http://ikp.sk/rukovat-slovenskej-kulturnej-politiky-iv/>.

Obrázok 1: Báseň venovaná obci Soblahov k víťazstvu v súťaži Dedina roka.

Zdroj: Soblahov 2017, archív autorky.

Obrázok 2: Ponožky s čičmianskym vzorom pre slovenských olympionikov v roku 2016.

Zdroj: <http://www.sportcenter.sk/stranka/sov-predstavil-oblecnie-sportovcov-do-ria>

Obrázok 3: Plagát k výstave projektu Party v 21. storočí.

Zdroj: Bratislava 2017, archív autorky.

Literatura

BEŇUŠKOVÁ, Z. (2018) Je regionálna identita konštrukt či expresia? In: KOTRÁDYOVÁ, V., KOČÍK, D., KUČEROVÁ, M. (Eds): *Identita SK – Interiér na Slovensku*. Bratislava: STU, s. 26-33. ISBN 978-80-227-4893-3.

BEITL, K. (1997) Región – história – kultúra. Na príklade Vorarlbergu – regiónu „na opačnom konci“ Rakúska. In: *Etnologické rozpravy* roč. 4, č. 1-2, s. 10-15. ISSN 1335–5074.

DANGLOVÁ, O. (2018) Regionálna lokálna identita z pohľadu etnológa. In: KOTRÁDYOVÁ, V., KOČÍK, D., KUČEROVÁ, M. (Eds): *Identita SK – Interiér na Slovensku*. Bratislava: STU, s. 18-25. ISBN 978-80-227-4893-3.

HAMAR, J., TICHÁ, S. (Eds.) (2018) *Reprezentatívny zoznam nehmotného kultúrneho dedičstva Slovenska. Zoznam najlepších spôsobov ochrany nehmotného kultúrneho dedičstva na Slovensku*. Bratislava: MK SR-SĽUK, 75 s. ISBN-978-80-970602-8-2.

HOBSBAWM, E., (1983) Introduction: Inventing Traditions. In: HOBSBAWM, E. & RANGER, T.: *The Invention of Tradition*. Cambridge – New York – Melbourn: Cambridge University Press. ISBN 978-0521246453. Eric Hobsbawm und Terence Ranger: *The Invention of Tradition*. Cambridge University Press, Cambridge 1983, ISBN 0521246458.

PAASI, A. (2009). The resurgence of the region and regional identity: theoretical perspectives and empirical observations on regional dynamics in Europe. In: *Review of International Studies*, 35(S1), 121–146.

PAASI, A. (2012) Regional identities. In Juergensmeyer, Mark and Anheimer, H. (eds.). *Encyclopedia of Global Studies*. London: Sage. [on-line]Dostupný z WWW: https://www.researchgate.net/publication/272487223_Paasi_Anssi_2012_Regional_identities_In_Juergensmeyer_Mark_and_Anheimer_H_eds_Encyclopedia_of_Global_Studies_London_Sage/link/54e5de0d0cf277664ff1af4d/download (18. 10. 2018).

PODOBA, J. (2018) Invented Tradition: Kontinuita a identita v podmienkach spoločnosti neskorej modernity. *Identita SK – Interiér na Slovensku*. In: KOTRÁDYOVÁ, V., KOČÍK, D., KUČEROVÁ, M. (Eds): *Identita SK – Interiér na Slovensku*. Bratislava: STU, s. 42-49. ISBN 978-80-227-4893-3.

Príspevok vznikol v rámci APVV-16-0115 Sociokultúrny kapitál úspešných obcí ako zdroj udržateľného rozvoja slovenského vidieka

Krátké představení autora

Prof. PhDr. Zuzana Beňušková, CSc. od roku 1983 pracuje v Ústave etnológie a sociálnej antropológie SAV v Bratislave a vedecko-pedagogicky pôsobí na Univerzite Konštantína Filozofa v Nitre. Zameriava sa na výskum kultúrnych regiónov Slovenska, obyčajovú kultúru a dejiny etnológie. Je autorkou publikácií *Religiozita a medzikonfesionálne vzťahy v lokálnom spoločenstve* (2004), *Tradičná kultúra regiónov Slovenska* (1998, 2005), *Tekovské Lužany : kultúrna a sociálna diverzita vidieckeho spoločenstva*. (2011), *Občianske obrady na Slovensku* (2017). Z projektov, ktoré viedla vznikli publikácie *Liptovská Teplička od druhej polovice 20. storočia* (2013), *Dejiny slovenskej etnológie v 20. storočí* (2013). Je iniciátorkou audiovizuálneho projektu *Osobnosti slovenskej etnológie*, ktorého výsledky sú prezentované na youtube.com.

III.V PAMIĘĆ O PRZESZŁOŚCI A WYTWARZANIE TOŻSAMOŚCI GRUPOWEJ NA PRZYKŁADZIE MIEJSC PAMIĘCI NA ŚLĄSKU CIESZYŃSKIM

REMEMBRANCE OF THE PAST VERSUS THE RISE OF GROUP IDENTITY. THE CASE OF MEMORY SITES IN CIESZYN SILESIA

Andrzej Kasperek

Uniwersytet Śląski w Katowicach, Ul. Bielska 62, 43-400 Cieszyn, Polska

andrzej.kasperek@us.edu.pl

Abstrakt

Wyznaczenie granicy w 1920 roku na Olzie podzieliło Śląsk Cieszyński na dwie części a tym samym przypieczętowało i wzmocniło proces wytwarzania nowych tożsamości zbiorowych, związanych z kreowaniem narodowych narracji. Niezwykle ważną rolę w tym procesie odgrywa pamięć o przeszłości, która stanowi czynnik tożsamościotwórczy, źródło legitymizacji tożsamości – zmiany pamięci (reinterpretacja, zapomnienie, itd.) są zarazem zmianą tożsamości. W artykule będzie mnie interesować znaczenie miejsc pamięci (np. pomników, obchodów świąt państwowych) dla podtrzymywania tożsamości Polaków i Czechów żyjących na Śląsku Cieszyńskim.

Słowa kluczowe: pamięć zbiorowa, tożsamość, miejsca pamięci, zapomnienie, odpowiedzialność

Abstract:

Delineating the border along the Olza River in 1920 divided Cieszyn Silesia into two parts, confirming in this way and strengthening the process of the rise of new collective identities associated with creating national narrations. What seems of crucial significance in this process is remembrance of the past, as an identity-creating factor and a source of legitimization of the identity – changes in memory (reinterpretation, oblivion, etc.) are at the same time changes in identity. The presented study is focused on the role of memory sites (e.g. memorials, state holiday celebrations) in maintaining the identity of Poles and Czechs living in Cieszyn Silesia.

Keywords: collective memory, identity, memory sites, oblivion, responsibility

1 WSTĘP

Kluczową tezę artykułu jest przekonanie, że tożsamość ma procesualny charakter (nie jest nigdy dana z góry), a proces wytwarzania tożsamości nie może się dokonać bez pamiętania o przeszłości. Teza ta odnosi się zarówno do kreowania tożsamości jednostkowej, jak i tożsamości grupowej. W tym pierwszym przypadku szczególnie wyraźnie widać ten związek: utrata pamięci, na przykład spowodowana nieszczęśliwym wypadkiem, pociąga za sobą utratę tożsamości. Kim jestem? Jako jednostki odpowiadamy na to pytanie odwołując się do własnej przeszłości, wspomnień własnych, ale i innych osób, przede wszystkim członków najbliższej rodziny i przyjaciół. Potwierdzamy tożsamość rozmawiając o własnej przeszłości z najbliższymi, ale i przeglądając zdjęcia z dzieciństwa czy z czasów studiów. Tożsamość jednostkowa wymaga nieustannego potwierdzania, nie jest nam dana raz na zawsze. To samo możemy powiedzieć o tożsamości grupowej, która

także wymaga nieustannego potwierdzania, a zarazem wciąż ewoluuje, ponieważ zmienia się pamięć członków grupy o własnej przeszłości. Czym jednak jest ponadindywidualna tożsamość?

2 PAMIĘĆ A TOŻSAMOŚĆ

Stanisław Judycki argumentuje, że pojęcie ponadindywidualnej tożsamości „nie realizuje” żadnego z trzech istniejących modeli tożsamości. Po pierwsze, nie jest tożsamością „rzeczy fizycznych trwających w czasie”, po drugie, nie jest tożsamością poszczególnych osób, ale nie jest także tożsamością formalną, logiczną ($A = A$) [Judycki 2012: 143-144]. Tożsamość ponadindywidualna opiera się – twierdzi Judycki – na istnieniu pamięci moralnej, „chodź tu o taki udział w duchu obiektywnym danej wspólnoty, który nazywamy jej sumieniem” [Judycki 2012: 146], jest swoistym głosem z przeszłości. „Pamięć ta odnosi się do wielkich, lub przynajmniej do jakości znaczących, czynów i dzieł, które zostały dokonane przed nami oraz wzywa do jakiejś kontynuacji tych wszystkich pozytywności, jakie w minionych czasach ‘zgrupowała’ określona wspólnota” [Judycki 2012: 149]. Pamięć o tym, co uznane za dobre w przeszłości danej wspólnoty jest transmitowana z pokolenia na pokolenie poprzez rzeczywistość kultury.

Początek dwudziestego wieku był szczególnym czasem zainteresowania problematyką pamięci (pamięć moralna byłaby tylko jednym z rodzajów pamięci). Marcel Proust w swoim imponującym siedmiotomowym dziele *W poszukiwaniu straconego czasu* pokazał jak pracuje pamięć jednostki, jak jest odtwarzana i konstruowana. Henri Bergson, William James czy Zygmunt Freud – to tylko niektóre ważne postaci ze świata filozofii i nauki, których twórczość w znacznej mierze poświęcona była problematyce przeszłości i jej przeżywania. To także czas, w którym intensywnie zaczyna się rozwijać refleksja nad społecznym wymiarem pamięci, nad pamięcią zbiorową. Szczególną rolę odegrało w tej refleksji środowisko skupione wokół francuskiej szkoły socjologicznej, zwłaszcza Maurice Halbwachs, należy jednak pamiętać o tym, co ów francuski socjolog zawdzięczał innym badaczom z tej szkoły [zob. Bouglé 1935; Halbwachs 1950; Halbwachs 1969; Banaszczyk 1996]. Nie można także zapominać i o innych ważnych źródłach refleksji nad pamięcią zbiorową (Hugo von Hofmannsthal, Maurice Bloch, Frederic Bertlett czy Aby Warburg) [Nowak 2011: 31]. Socjologicznej refleksji nad pamięcią zbiorową od początków zarzucano błąd hipostazowania, nieuprawnionego traktowania rzeczywistości społecznej tak jakby była ona czymś analogicznym do rzeczywistości jednostkowej. Krytyka ta dotyczyła już stosowania samej terminologii, np. pojęć „świadomość zbiorowa”, „dusza zbiorowa” czy „wyobrażenia zbiorowe”. Pamięć zbiorowa jest pewną analogią w stosunku do pamięci jednostkowej i nie istnieje oczywiście jako byt osobny, to nie grupa ma pamięć, ale jej poszczególni członkowie pamiętają. Podłożem pamięci jednostkowej są struktury ludzkiego mózgu i procesy w nim się dokonujące, pamięć zbiorowa istnieje inaczej, przejawiając się w praktykach społecznych, w rytuałach upamiętniających, w artefaktach a w końcu w publicznym dyskursie (Poole 2008: 156). Nie będzie więc przesady w stwierdzeniu, że pamięć zbiorowa istnieje poprzez kulturę. Pamięć kulturowa istnieje w artefaktach, w pomnikach, rytuałach, w kodach kulturowych (np. strojach czy zachowaniach). O ile pamięć indywidualna istnieje przez bezpośrednie doświadczenie, o tyle pamięć zbiorowa (pamięć kulturowa)¹⁶⁴ istnieje poprzez obiekty wytworzone przez ludzi i praktyki [Poole 2008: 151]. Pamięć jednostkowa, pamięć autobiograficzna, pamięć „kulturowo zapośredniczona” leży u podłoża procesu wytwarzania tożsamości jednostkowej [Hałas 2012: 12]. Analogicznie: pamięć zbiorowa (także kulturowo zapośredniczona) leży u podłoża tożsamości zbiorowej (tożsamości ponadindywidualnej).

Podejmując rozważania nad pamięcią zbiorową, chciałbym jeszcze zwrócić uwagę na znaczenie dwóch pojęć ważnych w dyskursie o pamięci: zapominanie i odpowiedzialność. Rewersem pamiętania jest bowiem zapominanie. Nikt z nas nie pamięta wszystkiego, to truizm, ważne jednak, by zwrócić uwagę na różne przyczyny tej niepamięci. W jednostkowym wymiarze mają one charakter spontaniczny, po prostu większość wydarzeń z przeszłości zaciera się w naszej pamięci (zapominanie może wiązać się oczywiście także

¹⁶⁴ Te dwa pojęcia zasadniczo odróżnia się od siebie dzisiaj, ja chciałbym, nawiązując do polskiej tradycji badania pamięci zbiorowej, zwrócić uwagę na tradycję badania kulturowego wymiaru pamięci zbiorowej w polskiej myśli socjologicznej i nie przeciwstawiać sobie tych pojęć [Tarkowska 2012: 18-19].

i z doznanymi traumami, przeżytymi chorobami), są także wydarzenia, o których nie chcemy pamiętać i w procesie budowania tożsamości staramy się je omijać. Spotykamy się w tym przypadku z intencjonalnym zapominaniem. W przypadku zapominania w perspektywie grupowej sprawa jest jeszcze bardziej skomplikowana. Paul Connerton wskazuje na istnienie 7 typów zapominania, przy czym zauważa także, że nie jest to liczba ostateczna [Connerton 2008: 70]. Może przyjmować szczególnie brutalne formy spotykane w państwach totalitarnych, niszczenie pomników postaci uznanych za wrogów państwa, budowli związanych z „wyklętą” przeszłością, palenie książek autorów z listy „ksiąg zakazanych”, itd. Zapominanie może przyjąć i inne formy (mniej brutalne), także związane z działalnością instytucji państwowych. Tego typu zapominanie wiąże się z próbą ułożenia relacji po traumatycznych przeżyciach i ma w jakiejś mierze pojednawczy charakter. Chodzi o zapominanie (ale nie wybaczenie jak zauważa Connerton), które staje się warunkiem przetrwania [Connerton 2008: 62]. Przykład: Niemcy po 1945 roku. Jeszcze inny rodzaj zapominania jest *conditio sine qua non* procesu budowania nowej tożsamości – to przypadek emigrantów konstruujących nową tożsamość na obczyźnie i wypierający własną przeszłość. Pozostałe formy zapominania: strukturalna amnezja (wybiórcza pamięć o społecznie ważnych przodkach), zapominanie wynikające z nadmiaru informacji (np. w nauce), zapominanie jako cecha społeczeństwa konsumpcjonistycznego (życie chwilą, zmienne mody) i wreszcie zapominanie jako „upokarzająca cisza”, powiązane z wypieraniem z pamięci zbiorowej traumatycznych, np. wojennych przeżyć (naloty bombowe w Niemczech, gwałty, niepokojąca obecność okaleczonych żołnierzy po wojnie) [Connerton 2008: 64-69].

O ile zapominanie jest swoistym rewersem pamiętania i trudno pomijać je w jakichkolwiek rozważaniach na temat pamięci zbiorowej, o tyle problematyka odpowiedzialności za przeszłość, a więc normatywna strona pamięci zbiorowej, nastrocza szeregu wątpliwości, jeśli odnieść ją do zbiorowego wymiaru życia społecznego. W perspektywie życia jednostkowego sprawa jest prostsza. Jak pisał przed laty Roman Ingarden w przypadku odpowiedzialności mamy do czynienia z czterema sytuacjami: 1) ponosimy odpowiedzialność za coś (za kogoś), 2) podejmujemy odpowiedzialność za coś (za kogoś), 3) możemy zostać pociągnięci do odpowiedzialności za coś, 4) możemy działać odpowiedzialnie [Ingarden 1987: 73-74]. Czy możemy ponosić odpowiedzialność za coś, w czym sami nie braliśmy udziału? Czy współcześni Czesi ponoszą odpowiedzialność za śmierć dwunastu polskich żołnierzy, będących jeńcami, zamordowanych przez czeskich legionistów w Stonawie w 1919 roku? Czy współcześni Polacy ponoszą odpowiedzialność za aneksję czeskiej części Śląska Cieszyńskiego w 1938 roku? Czy za te wydarzenia może odpowiadać potomkowie (wnukowie czy prawnukowie) osób bezpośrednio zaangażowanych w te tragiczne wydarzenia sprzed lat? Ross Poole przekonuje, że instytucje (państwo czy rodzina) jako istniejące w czasie przenoszą kwestię odpowiedzialności w przyszłość, zatem jako członkowie pewnej struktury państwowej ponosimy odpowiedzialność za czyny przodków z przeszłości [Poole 2015: 162].

3 ZNACZENIE MIEJSC PAMIĘCI W ŻYCIU SPOŁECZNYM

W najnowszych polsko-czeskich¹⁶⁵ relacjach przykładem wzięcia odpowiedzialności za wydarzenia z przeszłości było bez wątpienia przemówienie prezydenta Lecha Kaczyńskiego wygłoszone 1 września 2009 roku na Westerplatte, w szczególnym dla Polaków miejscu pamięci, miejscu upamiętniającym 70 rocznicę ataku Niemiec na Polskę. Nawiązując do roku 1938 prezydent Kaczyński mówił wtedy: „Przyłączenie się Polski do rozbioru, w każdym razie terytorialnego ograniczenia ówczesnej Czechosłowacji, było nie tylko błędem, było grzechem. I my potrafimy w Polsce się do tego grzechu przyznać i nie szukać usprawiedliwień. Nie szukać usprawiedliwień, nawet gdyby się ich szukać dało”¹⁶⁶.

¹⁶⁵ W dalszej części artykułu będę pisał dla uproszczenia o relacjach polsko-czeskich, a nie polsko-czechosłowackich, choć formalnie w latach 1918-1992 (z przerwą w latach 1939-1944). Ze względu jednak na to, że interesuje mnie wątek lokalny (Śląsk Cieszyński), uzasadnione wydaje mi się pisanie o relacjach polsko-czeskich.

¹⁶⁶ <http://wpolityce.pl/wydarzenia/14431-przemowienie-sp-prezydenta-kaczynskiego-na-westerplatte-z-okazji-70-rocznicy-wybuchu-ii-wojny-swiatowej-w-obecnosci-wladimira-putina> [odczytano 29.08.2019].

Był to ważny gest wypowiedziany przez głowę państwa, egzemplifikacja tego rodzaju pamięci, który określić można mianem pamięci moralnej. Prezydent w imieniu reprezentowanej przez siebie wspólnoty odnosząc się do przeszłości polsko-czeskich relacji, stawiał się swoistym sumieniem narodu – stąd odwołanie do kategorii grzechu, które ma religijne przede wszystkim korzenie. Jeśli prezydent występował jako swoista ekspresja pamięci moralnej wspólnoty, sądzę, że sięgnięcie po tę kategorię jest uzasadnione. Prezydent Kaczyński wypowiedział te słowa w szczególnym dla Polaków miejscu pamięci (*les lieux de mémoire*). Za miejsce pamięci mogą być uznane konkretne miejsca, pomniki, budynki, muzea, cmentarze, ale rocznice ważnych wydarzeń w dziejach jednostek czy grup [Nora 1989: 12]. Miejsca pamięci w sposób szczególny koncentrują w sobie pamięć o przeszłości, stanowią istotny element budujący i podtrzymujący tożsamość członków grupy. Miejsca pamięci, czyli rocznice ważnych wydarzeń, bohaterowie czy pomniki istnieją w świadomości grupy społecznej (np. narodu) jako symbole identyfikacji. „Zwrot ‘miejsce pamięci’ dość wiernie oddaje funkcje pełnione przez nazwy zdarzeń, które w świadomości członków określonej grupy społecznej uznane zostały za ważne. Idzie o to [...], że takie nazwy spełniają jak gdyby rolę miejsca, w którym można odnajdywać coraz to nowe wartości, idee, wzory zachowań [...]” [Szpociński 1989: 19].

W najnowszych polsko-czeskich relacjach związanych ze Śląskiem Cieszyńskim jest co najmniej kilka szczególnie ważnych miejsc pamięci. Z jednej strony budują one poczucie jedności wśród członków wspólnoty narodowej (państwowej), z drugiej, przeciwstawiając sobie odmienne pamięci, wciąż prowokują antagonizmy. Skutkiem I wojny światowej było powstanie nowych granic, a jednocześnie uwypuklenie istniejących antagonizmów. Antagonizm polsko-czeski doprowadził do sytuacji podziału Śląska Cieszyńskiego decyzją Rady Ambasadorów w 1920 roku. Granica, która wcześniej nie istniała podzieliła Śląsk Cieszyński między dwa odrębne organizmy państwowe. Po obu stronach Olzy rozpoczęły się procesy wytworzenia nowych tożsamości zbiorowych, związane z kreowaniem narodowych narracji, zgodnie z którymi zaczęto „pisać” historię tego skrawka ziemi a także inaczej ją pamiętać w zależności od miejsca zamieszkania po jednej bądź drugiej stronie Olzy. Granica państwowa rozbiła więc tożsamość tego regionu i pociągnęła za sobą proces wytworzenia nowych tożsamości. Ważnym elementem tego procesu stały się słupy graniczne, rzeka Olza, odmienne mundury żołnierzy czy policjantów, język urzędowy w instytucjach, podręczniki szkolne, itd. Także pomniki – ważne i przepiękne symboliką narodową miejsca pamięci. Chciałbym zwrócić szczególną uwagę na istnienie i miejsce w życiu mieszkańców Cieszyna jednego pomnika, mianowicie : Ślązaczki (Legionistów, zwany także Cieszyńską Nike).

To tutaj w sposób szczególny splata się pamięć o pierwszej wojnie światowej z pamięcią o polsko-czeskim konflikcie. Ślązaczka została odsłonięta 28 października 1934 roku pod Pałacem Myśliwskim Habsburgów u podnóża Wzgórza Zamkowego. Pomnik wzniesiono wg projektu autorstwa profesora Jana Raszki z Ropicy w dwudziestą rocznicę wymarszu Legionu Śląskiego, w tym samym roku zmieniono także nazwę najważniejszej cieszyńskiej ulicy: nazwę ulicy Głębokiej przemianowano na Legionów. We wrześniu 1939 roku pomnik został zniszczony przez wojska niemieckie, następnie aż do 1989 roku znajdował się w tym miejscu pomnik upamiętniający żołnierzy radzieckich: „Pomnik wdzięczności Armii Czerwonej”. W 2008 roku ponownie w tym miejscu stanęła Ślązaczka (odtworzona wg projektu profesora Jana Hermy nawiązującego do Ślązaczki projektu Raszki). U stóp cokołu pomnika umieszczono 10 kartuszy z nazwami miejscowości, gdzie zginęli w latach 1914-1918 cieszyńscy legionieści (Mołotków, Rafajłowa, Rarańcza, Kaniów, Kostiuchnówka, Polska Góra, Konary, Jastków, Laski, Krzywopłaty, Łowczówek, Tarłów, Kulikowice, Kukle, Nadwórna, Pasieczna, Zielona, Maksymiec, Rokitna) oraz sześć z nazwami miejscowości, w których zginęli polscy żołnierze podczas polsko-czechosłowackiego konfliktu w 1919 roku (Bogumin, Karwina, Bystrzyca, Stonawa, Kończyce, Skoczów). Najwięcej emocji budzi jednak kartusz upamiętniający śmierć 12 żołnierzy z 12 wadowickiego pułku piechoty, którzy zginęli w Stonawie [Gąsior 2008: 22].

Pomnik Ślązaczki pełni ważną rolę w obchodach świąt państwowych. To przy nim kończy się przemarsz pocztów sztandarowych i uczestników biorących udział w państwowych uroczystościach 3 maja, 15 sierpnia i 11 listopada. To tutaj następuje swoista symboliczna erupcja pamięci o przeszłości a jednocześnie odróżnienie od znajdującej się kilkaset metrów dalej innej rzeczywistości, znajdującej się już poza granicami

Polski. Ślązaczka upamiętnia dwa wydarzenia: wymarsz w 1914 roku legionistów z Parku Sikory (obecnie w Czeskim Cieszynie, a szerzej: czyn legionistów. Niesie w sobie ten pomnik pamięć o pierwszej wojnie światowej, która przyniosła Polsce niepodległość po 123 latach nieistnienia suwerennego państwa polskiego. Niesie w sobie zarazem pamięć o polsko-czeskim konflikcie zakończonym podziałem Śląska Cieszyńskiego. Umieszczenie kartuszy upamiętniających polsko-czeski konflikt i składanie pod Ślązaczką kwiatów, manifestowanie uczuć patriotycznych *de facto* kilkaset metrów od polsko-czeskiej granicy jest symboliczne. W czasie obchodów zostaje nie tylko podkreślona polskość Śląska Cieszyńskiego w obecnych granicach, ale i wyeksponowane znaczenie granicy, która dzieli dwa państwa. Wyeksponowane zostaje znaczenie pamięci o wydarzeniach, które rozdarły jedność Śląska Cieszyńskiego, dzieląc go na dwie części. Przenikanie się pamięci o jedności Śląska Cieszyńskiego, pamięci o I wojnie światowej i konflikcie polsko-czeskim najwyraźniej manifestuje się właśnie w przypadku Ślązaczki, która należy bez wątpienia do miejsc pamięci antagonizujących polsko-czeskie relacje. Sama idea rekonstrukcji tego monumentu budziła emocje po drugiej stronie Olzy a rekonstrukcję pomnika Tomáša Garrigue Masaryka (pierwszego prezydenta Czechosłowacji) w Czeskim Cieszynie w 2010 (pomnika, przypomnijmy, zburzonego przez polskie wojska w 1938 roku po wkroczeniu na teren Zaolzia) należy uznać za czeską odpowiedź na odbudowę Ślązaczki, wyraz swoistej walki na miejsca pamięci.¹⁶⁷

Co ważne, piastujący w tym czasie urząd burmistrza Cieszyna, Bogdan Ficek nie był obecny podczas uroczystości odsłonięcia pomnika Ślązaczki (Legionistów). Zarazem jednak razem ze starostą Czeskiego Cieszyna Vítem Slovákkiem złożył kwiaty podczas uroczystości odsłonięcia pomnika Masaryka w Czeskim Cieszynie, usuniętego w 1938 roku przez Polaków po wkroczeniu na terytorium Czeskiego Cieszyna. Jak mówił „Głowski Ludu” Bogdan Ficek: „Miałem obowiązek tu być, tym bardziej, że przyjechał również pan ambasador. Powtórzę jego słowa o tym, że trzeba zostawić za sobą przeszłość i patrzeć w przyszłość. Dla Czechów Masaryk to ojciec niepodległej Czechosłowacji. Można by go porównać do naszego marszałka Piłsudskiego, który inaczej oceniany jest przez Polaków, inaczej na przykład przez Litwinów czy Rosjan. Zresztą prezydent Masaryk podczas swych odwiedzin w Czeskim Cieszynie apelował, by naród czechosłowacki na równi traktował Polaków czy Niemców. Gdyby w Cieszynie odsłaniano pomnik Piłsudskiego, też byłoby mi niezmiernie miło, gdyby w uroczystości wziął udział burmistrz Czeskiego Cieszyna” [Chlup 2010: 1].

Był to moim zdaniem gest pojednania, który stanowił ważną ekspresję (choć także krytycznie oceniany przez część Polaków) pamięci moralnej i wzięcia odpowiedzialności za przeszłość w imię budowy dobrosąsiedzkich relacji dla przyszłości. „Podtrzymaniu pamięci moralnej, konstytuującej ponadindywidualną tożsamość, mogą służyć celowo przedsięwzięte ‘zabiegi mnemoniczne’, takie jak uczczenie kogoś lub czegoś za pomocą pomników, uroczystości itp. W takich wypadkach wspólnota chce dać wyraz istnieniu własnej ponadindywidualnej tożsamości i postanowieniu dotrzymania przyrzeczeń, które przekazały jej przeszłe pokolenia” [Judycki 2012: 150]. Oczywiście, sprawy są, jak zwykle, bardziej skomplikowane. Słynne przemówienie prezydenta Kaczyńskiego czy nieobecność burmistrza Ficka podczas uroczystości odsłonięcia pomnika Ślązaczki i jego obecność podczas uroczystości odsłonięcia pomnika Masaryka w Czeskim Cieszynie spotkały się po polskiej stronie z krytyką i pytaniem, dlaczego „symetryczne” gesty nie zostały wykonane po drugiej stronie. Spory zintensyfikowała jeszcze budowa po czeskiej stronie kolejnego pomnika, kiedy to w 2012 roku część polskiej opinii publicznej zbulwersowała budowa pomnika upamiętniającego generała Josefa Sznajderka, dowodzącego czeskimi wojskami podczas walk z polskimi oddziałami w styczniu 1919 roku.

4 ZAKOŃCZENIE

Oczywiście polsko-czeskie „spory” o „zabiegi mnemoniczne”, upamiętnianie w trakcie uroczystości, mają na Śląsku Cieszyńskim zasadniczo lokalny charakter. „Zabiegi mnemoniczne” stosowane podczas uroczystości

¹⁶⁷ Więcej pisaliśmy o tym w: Rusek, Kasperek 2014: 208-211.

państwowych¹⁶⁸ stanowią jednocześnie ekspresję pamięci moralnej (szerzej: pamięci zbiorowej grupy), a zarazem ważny element procesu konstruowania i utrwalania ponadindywidualnej tożsamości w szerszym, narodowym znaczeniu. Niosąc w sobie potencjalnie antagonizujący ładunek, „zabiegi mnemoniczne” mogą także odgrywać pojednawczą rolę w relacjach między grupami, pod warunkiem jednak, że będą się odwoływać do innego rodzaju pamięci, pamięci, którą Andrzej Szpociński traktuje jako element tradycji ponadregionalnej¹⁶⁹. Takim nieantagonizującym świętem jest na Śląsku Cieszyńskim bez wątpienia Święto Trzech Braci, w czasie którego następuje odwołanie do pamięci o Śląsku Cieszyńskim jako całości, do czasów, gdy jeszcze nie istniała granica polsko-czeska. W czasie Święta Trzech Braci na swój sposób zapomina się o trudnej dwudziestowiecznej historii polsko-czeskich relacji, sięga się do czasów istnienia Księstwa Cieszyńskiego czy też c.k. monarchii, której składową stanowił Śląsk Cieszyński. Miejscami symbolicznymi, miejscami pamięci, które spełniają tutaj funkcje pojednawcze stają się wtedy most Przyjaźni, na którym spotykają się burmistrzowie Cieszyna i Czeskiego Cieszyna i skąd wyrusza barwny korowód, studnia trzech braci czy pomnik cesarza Józefa II w Parku Pokoju w Cieszynie. Pojednawczy bądź antagonizujący charakter miejsc pamięci zależy więc od rodzaju pamięci i związanej z nią tożsamości ponadindywidualnej, do których się odwołujemy.

BIBLIOGRAFIA

- BANASZCZYK, T. (1996) *Durkheim i protagoniści*. Katowice: Wydawnictwo Gnome. 105. ISBN 83-900673-9-0
- BOUGLÉ, C. (1935) *Bilan de la sociologie française contemporaine*. Paris: Librairie Félix Alcan. 172.
- CHLUP D., (2010) Powrót Masaryka do Czeskiego Cieszyna. „Głos Ludu” nr 112(LXV) z 30.09.2010, s. 1. ISSN 1212-4
- CONNERTON, P. (2008) Seven types of forgetting. *Memory Studies* 1(1), s. 59-71. ISSN 1750-6980 (print); 1750-6999 (web).
- GAŚSIOR, G. (2008) Stawianie granicy. *Karta. Kwartalnik historyczny* 55, s. 2-63. ISSN 0867-3764.
- HALBWACHS, M. (1950) *La Mémoire Collective*. Paris : Presses Universitaires de France. 170.
- HALBWACHS, M.(1969) *Společné ramy paměti*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe. 436.
- HAŁAS, E. (2012) Przedmowa. In HAŁAS, E. *Kultura jako pamięć. Posttradycyjne znaczenie przeszłości*. Kraków: Zakład Wydawniczy NOMOS, s. 11-14. ISBN 978-83-7688-101-0
- INGARDEN, R. (1987) *Książeczka o człowieku*. Kraków: Wydawnictwo Literackie. 176. ISBN 83-08-01658-8.

¹⁶⁸ Na przykład podczas uroczystości państwowych w Cieszynie zostaje wyeksponowane znaczenie następujących miejsc (nie wspominając już o Ślązaczce): pomnik Niepodległości, tablica umieszczona na fasadzie Domu Narodowego, upamiętniająca powołanie w październiku 1918 roku Rady Narodowej Księstwa Cieszyńskiego (RNKC) czy tablica upamiętniająca pobyt marszałka Józefa Piłsudskiego w Cieszynie.

¹⁶⁹ Andrzej Szpociński pisze o trzech rodzajach pamięci przeszłości: 1) klasyczny typ pamięci lokalnej (typ I), w którym chodzi o „pamięć o wydarzeniach (osobach, wytworach kulturowych), związanych ze społecznością regionalną lub lokalną, cenionych i upamiętnianych na różne sposoby przede wszystkim dlatego, że reprezentują one wartości (idee, wzory zachowania) ważne z punktu widzenia narodu, którego grupa lokalna (regionalna) jest członkiem” [Szpociński 2006: 338], 2) ponadnarodowa tradycja (typ II), w przypadku której lokalne dziedzictwo wpisane zostaje w ponadnarodowe ramy (w naszym przypadku np. w zostaje przeciwstawiona pamięci przeszłości jako *signum loci* (typ III) – w tym przypadku podkreśla się znaczenie lokalnych tradycji, obyczajów, zwyczajów czy lokalnej kuchni [Szpociński 2006: 343]. II typ pamięci – taką hipotezę stawia Szpociński – pojawia się w tych przypadkach, w których mamy do czynienia z silnie zarysowaną odrębnością kulturową. Zarazem typ ten wydaje się być rozwijany przez wyspecjalizowane instytucje [Szpociński 2006: 347] – w przypadku Cieszyna chodziłoby o instytucje zaangażowane w organizację Święta Trzech Braci, muzeum czy szkoły – a nie ma charakteru spontanicznego.

JUDYCKI, S. (2012) Ponadindywidualna tożsamość i pamięć moralna. In HAŁAS, E. *Kultura jako pamięć. Posttradycyjne znaczenie przeszłości*. Kraków: Zakład Wydawniczy NOMOS, s. 142-152. ISBN 978-83-7688-101-0.

NORA, P. (1989) Between Memory and History: *Les Lieux de Mémoire*. *Representations* 26, s. 7-24. ISSN 0734-6018 (print) 1533-855X (web).

NOWAK, J. (2011) *Społeczne reguły pamietania. Antropologia pamietci zbiorowej*. Kraków: Zakład Wydawniczy NOMOS. 377. ISBN 978-83-7688-055-6.

POOLE, R. (2015) Memory, history and the claims of the past. *Memory Studies* 1(2),s. 149-166. ISSN 1750-6980 (print); 1750-6999 (web).

RUSEK, H., KASPEREK, A. (2014) Memory sites versus antagonism and reconciliation – the case of Polish-Czech relations. In KURCZEWSKI, J. *Reconciliation in Bloodlands. Assessing Actions and Outcomes in Contemporary Central Eastern Europe*, Frankfurt am Main: Peter Lang GmbH, s. 195-213. ISSN 2192-1822, ISBN 978-3-631-64502-4 (print), E-ISBN 978-3-653-03398-4 (E-Book).

SZPOCIŃSKI, A. (1989) *Przemiany obrazu przeszłości Polski. Analiza sluchowisk historycznych dla szkół podstawowych 1951-1984*. Warszawa: Uniwersytet Warszawski. 195.

SZPOCIŃSKI, A. (2006) Różnorodność odniesień do przeszłości lokalnej. In KURCZEWSKA J. *Oblicza lokalności. Różnorodność miejsc i czasu*. Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN, s. 337-348. ISBN 83-7388-099-2.

TARKOWSKA, E (2012) Pamięć w kulturze terażniejszości. In HAŁAS, E. *Kultura jako pamięć. Posttradycyjne znaczenie przeszłości*. Kraków: Zakład Wydawniczy NOMOS, s. 17-42. ISBN 978-83-7688-101-0.

Dr hab. Andrzej Kasperek: doktor habilitowany w dziedzinie nauk społecznych w zakresie socjologii, absolwent socjologii oraz filozofii UŚ, pracuje na stanowisku adiunkta na Wydziale Sztuki i Nauk o Edukacji UŚ w Cieszynie. Interesuje się szeroko rozumianą problematyką kultury współczesnej, socjologią pojednania, socjologią religii. Opublikował między innymi: *Poszukiwanie Godota. Studium socjologiczne o relacjach pomiędzy oczekiwaniem a ładem społecznym*, Śląsk, Katowice 2002; *Kulturowy wymiar przedsiębiorczości. Esej o człowieku aktywnym*, Oficyna Wydawnicza Górnośląskiej Wyższej Szkoły Przedsiębiorczości, Chorzów 2004; *Kultura przedsiębiorczości. Wprowadzenie do problematyki*, Oficyna Wydawnicza Górnośląskiej Wyższej Szkoły Przedsiębiorczości, Chorzów 2005; *Wolność spod znaku undergroundu. Duchowość (po)nowoczesna w perspektywie hermeneutyki kultury i socjologii religii*, Zakład Wydawniczy NOMOS - Uniwersytet Śląski, Kraków 2012.

III.VI TOŻSAMOŚĆ REGIONALNA W PERSPEKTYWIE SOCJOLOGICZNEJ

PRZYKŁAD GÓRNEGO ŚLĄSKA

SOCIOLOGICAL VIEW OF REGIONAL IDENTITY. CASE OF UPPER SILESIA

Anna Śliz

Uniwersytet Opolski, Polska

asliz@uni.opole.pl

Marek S. Szczepański

Uniwersytet Śląski/ Akademia WSB w Dąbrowie Górniczej, Polska

marek.s.szczepanski@us.edu.pl

Streszczenie:

Tożsamość to ważny problem egzystencjalny, gdyż porządkuje relacje człowieka ze światem. Tożsamość to nie tylko człowiek w sensie biologicznym, ale także społecznym i kulturowym. To rezultat samoświadomości oraz relacji społecznych, w które uwikłany jest człowiek, jako aktor społeczny. Tożsamość zatem to z jednej strony ciągłość doświadczenia jednostkowego, jego swoistość i niepowtarzalność, jak ujmuje to Eric Erikson, a z drugiej to rezultat społecznych interakcji. Współczesny świat konfrontujących się kultur tworzy podstawy dla kształtowania się tożsamości w oparciu o różne wartości, normy i wzory zachowań. Jako empiryczny punkt odniesienia proponowanej dyskusji przyjęliśmy Górny Śląsk. To region gdzie tożsamość kształtowała się w wyniku długiej i skomplikowanej historii oraz teraźniejszości. Tutaj tożsamość to wpływy kultury polskiej, niemieckiej, czeskiej i żydowskiej.

Abstract:

For centuries, an identity has been an important existential issue because it organizes human relation with the world. An identity is not only one man's being in a biological sense, but the principle of social and cultural order. The identity is the self-awareness, the result of the social actor's involvement in a variety of network connections which are forming a human being together with the biological dimension. Thus, the identity, on the one hand, is a kind of Erikson's tradition, namely the sense of being human, on the other hand interactionist tradition, modification of identity through a process of interaction. Contemporary world, the world of confronting cultures, raises the need for analysis of identity within many cultures, which has been shaped by continuous contact with different values, norms and patterns of behaviour. Upper Silesia has been our empirical reference point for the discussion on social (regional) identity. The identity of Upper Silesia is the result of a long and complicated history and present day. This identity is created by Polish, German, Czech and Jewish cultural elements.

1 Wstęp i Metafizyka

Poszukiwanie tożsamości to dążenie do odpowiedzi na pytanie: Kim jestem? bądź Kim jesteśmy? To problem egzystencjalny, gdyż tożsamość porządkuje relację człowieka ze światem, zmierzając do sformułowania reguł ładu społecznego i kulturowego. Manuel Castells¹⁷⁰ pisał, że tożsamość to poszukiwanie harmonii jednostki z różnicującym się kulturowo światem, co jest rezultatem procesów globalnych. Wymuszają one w poważnym stopniu redefinicję tożsamości tak indywidualnej, jak i społecznej. Konieczność zmiany postrzegania tożsamości konfrontuje się z historią samego terminu, który wywodzi się od łacińskiego *idem* (identyczność i ciągłość) i już Arystoteles w „Metafizyce” pisał, iż [...] *tożsamość jest pewną jednością wielości rzeczy bądź jednością jednej rzeczy pojmowanej jako wielość*¹⁷¹. Należy przy tym pamiętać, że tożsamość nie jest wyłącznie biologicznym trwaniem człowieka, ale wprowadza zasadę porządku społecznego, w którym istniejemy my i nasza kultura.

2 Konstrukcja tożsamości indywidualnej i społecznej

Tożsamość to świadomość siebie, czyli [...] *zbiór wyobrażeń, sądów, przekonań, które konstruuje podmiot wobec samego siebie, czyli układ autodefinicji aktora społecznego*¹⁷². Właśnie w tym duchu przyjęto się w literaturze socjologicznej określać zarówno tożsamość indywidualną, jak i społeczną. W pierwszym przypadku jest to uwikłanie aktora społecznego w sieci różnorodnych powiązań, które znajdują twarde podłoże z jednej strony w interakcjonistycznej tradycji socjologicznej, z drugiej zaś w psychologii rozwojowej Erika Eriksona, czyli opisywaniu tożsamości osoby w wymiarze biograficznym, jako ciągłość doświadczenia jednostkowego, jego swoistość i niepowtarzalność¹⁷³. Dzięki interakcjonizmowi natomiast, jednostka kształtuje subiektywnie uszeregowaną hierarchię wartości według stopnia ich ważności. Interakcja tworzy i podtrzymuje tożsamość, ponieważ: *Jednostka nie jest strukturą trwałych właściwości, cech, lecz dynamicznym, zmieniającym się aktorem wyposażonym w powoływane interakcyjnie autodefinicje, stanowiące [...] zasadniczy czynnik ewoluujących perspektyw*¹⁷⁴. Tożsamość jest zjawiskiem zasadzającym się na procesie identyfikacji, czyli utożsamiania się z pewnymi konfiguracjami wartości, faktów historycznych i wzorów kulturowych. Świadomi rozróżnienia terminów tożsamość i identyfikacja, przywołujemy Antoninę Kłóskowską, która w socjologii polskiej rozróżnienie takowe wprowadziła. W pracy „Kultury narodowe u korzeni” pisała, że tożsamość to subiektywna konstrukcja samowiedzy i samooczcucia. A identyfikacja (narodowa) to część i czynnik globalnej osobowości i tożsamości, która jest całością i jedną, ale złożoną z wielości, zmienną i czasem pełną napięć (pojawia się, więc czynnik emocjonalny)¹⁷⁵. Tożsamości kształtujące się poprzez identyfikację realizują się pośrednio poprzez dyskurs¹⁷⁶. Współczesny świat redefiniuje proces kształtowania się tożsamości przydając mu, wraz z dyskursywnym charakterem, walor elastyczności i otwartości na społeczną przestrzeń odniesień. Ludzie uzgadniają relacje z samym sobą, i światem zewnętrznym. Jak słusznie zauważa Gordon Mathews: *tożsamością jest to, jak jednostka siebie postrzega, klasyfikuje, nazywa*¹⁷⁷, i stawia wyraźną tezę, iż tożsamość nie jest jasno określona i dana raz na zawsze, ale nie jest również tak krucha, jak chcieliby postmoderniści. Tożsamość nie jest więc gotowym konstruktem, ale staje się w określonym momencie i przestrzeni społecznej.

¹⁷⁰ M. Castells, *Siła tożsamości*. Tłum. S. Szymański. Wydawnictwo Naukowe PWN: Warszawa 2008

¹⁷¹ M. Golka, *Imiona wielokulturowości*. Warszawskie Wydawnictwo Literackie MUZA SA: Warszawa 2010, s. 327

¹⁷² M. Flis, *Etyczny wymiar tożsamości kulturowej [w] M. Flis (red.) Etyczny wymiar tożsamości kulturowej*. Zakład Wydawniczy NOMOS: Kraków 2004, s. 11.

¹⁷³ M. Budyta-Budzyńska, *Socjologia narodu i konfliktów etnicznych*. Wydawnictwo Naukowe PWN: Warszawa 2010, s. 92-94.

¹⁷⁴ Cyt. za B. Pasamonik, *Tożsamość osobowa. Paradoxy antropologii filozoficznej Teilharda de Chardin*. Zakład Wydawniczy NOMOS: Kraków 1999, s. 28

¹⁷⁵ A. Kłóskowska, *Kultury narodowe u korzeni*. Wydawnictwo Naukowe PWN: Warszawa 1996

¹⁷⁶ B. Misztal, *Teoria socjologiczna a praktyka społeczna*. Universitas: Kraków 2000, s. 143.

¹⁷⁷ G. Mathews, *Supermarket kultury. Kultura globalna a tożsamość jednostki*. Tłum. E. Klekot. Państwowy Instytut Wydawniczy: Warszawa 2005, s. 36.

Tożsamość indywidualna nie jest związana na stałe z tożsamością społeczną, która odwołuje się między innymi do świadomości zbiorowej autorstwa Émila Durkheima, stanowiącej konstytutywny element społeczeństwa, jako rzeczywistości *sui generis*. Tożsamość społecznej nie redukuje się prosto do *my self* aktora społecznego, ale jest rozumiana jako zwielokrotniona tożsamość indywidualna oparta o wspólne lub zbliżone dla wszystkich, albo większości aktorów systemu wartości, norm, obyczajów, zwyczajów, języka, gospodarki czy określonego terytorium. Ujmując rzecz lapidarniej: *tożsamość społeczna to przeżywanie i przyswajanie tradycji, teraźniejszości i wspólnym dla grupy definiowaniu przyszłości*. Tożsamość jednostkowa i społeczna nie są jednak odrębnymi bytami, ale splatają się ze sobą w różnych aspektach. Człowiek widzi siebie poprzez cechy społeczne, czyli uwikłanie w struktury społeczne i kulturowe, które potwierdzają tożsamość jednostkową w aktualnym jej kształcie. Zmiana struktur wymusza przeobrażenia tożsamości. To ważne z punktu widzenia współczesności, która akcentuje ciągłość zmiany i modyfikację tożsamości indywidualnej, wynikającej z wchodzenia jednostek w dyskurs z wciąż zmieniającą się społeczną rzeczywistością. To rozumienie tożsamości odmienne od podejścia tradycyjnego, które gloryfikowało stałość więzi międzyludzkich i przywiązanie do konkretnego miejsca zarówno w rozumieniu wertykalnym, jak i horyzontalnym. Rzeczywistość ową charakteryzowała idea *status quo*, która w znacznym stopniu była przypisana także jednostkowej tożsamości.

3 Tożsamość i miejsce

W socjologii tradycyjne rozumienie tożsamości eksponuje trwałe więzi międzyludzkie oraz przywiązanie do konkretnego miejsca, co w najwyższym stopniu charakteryzowało świat tradycyjny. Wówczas tożsamość była rodzajem soczewki skupiającej elementy socjalizacji, przebiegającej w utrwalonej strukturze kulturowej, najczęściej narodowej i regionalnej, oraz społecznej. Wyznaczały one miejsce (terytorium) życia jednostki, najczęściej za murami małej społeczności, w której przebiegały trajektorie człowieczych losów.

Przejściu do nowoczesności, a później ponowoczesności towarzyszyła powolna utrata centralnego miejsca przez zamieszkanie i pracę na rzecz wolności i indywidualizmu jednostki. Człowiek, związany dotychczas z terytorium i więzią społeczną z innymi jednostkami, stał się człowiekiem poszukującym nowych przeżyć, doświadczeń. Zdaniem Ulricha Becka to właśnie *społeczeństwo industrialne osłabia się w procesie samorealizacji*¹⁷⁸, a jednostki wykazują chęć życia własnym życiem, przejawiającą się w dokonywaniu nieskrępowanych wyborów w wielu dziedzinach i podejmowaniu na własną rękę autonomicznych decyzji i działań.

Człowiek stał się punktem początkowym działania, jego inicjatorem, a nie istotą reagującą wyłącznie na bodźce i osadzoną w przypisane z urodzenia miejsce w strukturze kulturowej i społecznej. W tym kontekście miejsce traci znaczenie w obliczu mechanizmów wykorzeniających, a podstawowym czynnikiem zmiany tego stanu rzeczy nie jest nasilenie ruchliwości, ale fakt, że miejsca uległy całkowitemu spenetrowaniu przez mechanizmy wykorzeniające, które powiązały lokalne działania w relacje przestrzenno-czasowe o wciąż rosnącym zasięgu. Miejsce staje się złudzeniem¹⁷⁹, co można oddać greckim terminem *atopon* (gr., od *átopos* – bez miejsca, nieumiejscowiony, „miejsce nigdzie”). Oznacza on to, co pozbawione miejsca, co wymyka się utrwalonym schematom i rodzi zadziwienie¹⁸⁰, a w konsekwencji potrzebę naukowego opisu i wyjaśnienia. Również kultura, przede wszystkim narodowa, z fundamentalnym systemem aksjonormatywnym, która była w przeszłości enklawą porządku, doskonałości i górowała nad ludzkim działaniem, traci dzisiaj pozycję czynnika silnie integrującego. Zdarzenia społeczne nabierają dynamizmu i odrywają jednostkę oraz życie

¹⁷⁸ U. Beck, *Społeczeństwo ryzyka. W drodze do innej nowoczesności*. Tłum. S. Cieśla. Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2002, s. 22.

¹⁷⁹ A. Giddens, *Nowoczesność i tożsamość. „Ja” i społeczeństwo w epoce późnego kapitalizmu*. Tłum. A. Szulżycka. Wydawnictwo Naukowe PWN: Warszawa 2001.

¹⁸⁰ Z. Dziuban, *Atopia – poza miejscem i „nie-miejscem”* [w] K. Wilkoszewska (red.) *Czas przestrzeni*. Universitas: Kraków 2008, s. 303

społeczne od utrwalonych wzorów i praktyk. W zamian rozwija się refleksyjność¹⁸¹, czyli stosunek jednostki do świata poddawany jest rewizji ze względu na nowe doświadczenia (kontakt z odmiennymi kulturami) i nową wiedzą. Umarły hierarchiczne systemy wartości, a dominującą współcześnie formą jest świat różnorodnych kultur w jednej społecznej przestrzeni. Świat, który wytworzył nowy typ tożsamości wymagającej naukowej refleksji i redefinicji.

4 Tożsamość regionalna: perspektywy i wymiary

Istotą tożsamości społecznej jest zarówno poczucie więzi z własną grupą, jak i dystans zbudowany wobec innych. Specyficzną odmianą tożsamości społecznej i kulturowej jest tożsamość regionalna, która w najwyższym stopniu opiera się na tradycji regionalnej, odnoszonej do wyraźnie zdefiniowanego terytorium. Odwołuje się również do cech społecznych, kulturowych, gospodarczych, topograficznych czy ekologicznych regionu, co stanowi o jego kompetencji wyróżniającej. Tak zdefiniowana tożsamość regionalna łączy się z tożsamością etniczną. Ponad nimi rozciąga się tożsamość narodowa, czyli *zbiór przekonań, postaw i emocji, który zostaje ukształtowany w świadomościach członków zbiorowości narodowej w związku z poczuciem więzi z narodem i przeżywaniem przez nich uczestnictwa w grupie narodowej. Są to przekonania, postawy i emocje poddające się w istotnym zakresie procesom upodobnienia czy uniformizacji*¹⁸².

Tożsamość regionalną można dzisiaj analizować poprzez odwołanie się do kilku płaszczyzn. Są to:

- Płaszczyzna psychologiczna: indywidualna identyfikacja z regionem, jego społecznością i kulturą. Ta identyfikacja wyraża się niekiedy gotowością do działań altruistycznych na rzecz regionu. Odrzucenie lub przyjęcie innej niż regionalna identyfikacji odbywa się poprzez eliminację odwołań do regionu i jego tradycji oraz przyjęcie postawy izolacji wobec regionu.
- Płaszczyzna socjologiczna: świadomość podziału na „my” i „oni”. Takie widzenie rodzi poczucie odrębności. Tutaj chodzi także o odwoływanie się do małych ojczyzn, które są nieodzownym elementem każdego z nas. Ważna jest również gra o władzę, gdyż to ona w poważnym stopniu jest odpowiedzialna za utrzymanie spektakularnego charakteru regionu, jego rozwój, zachowując równocześnie, na ile jest to możliwe, utrwalony przez setki czy dziesiątki lat etos. Po drugie, to struktura społeczna, która odzwierciedla obraz mieszkańców. To podziały, które wynikają z różnorodności cech takich jak wykształcenie, zamożność, wykonywany zawód, dziedziczenie pozycji przodków, jakość i styl życia.
- Płaszczyzna edukacyjna: zarówno ta zinstytucjonalizowana, jak i spontaniczna może kształtować postawy wzmacniające identyfikację z regionem, jak i osłabiającą ją. Jest to uzależnione od przekazu historycznego czy kulturowego związanego z dziejami regionu.
- Płaszczyzna ekonomiczna: gwarancja miejsc pracy. To umiejętność przyciągania wszelkich inwestycji. To wspólnota gospodarowania, czyli kooperacja i konkurencja w skali kraju, kontynentu a nawet systemu światowego. Ważny jest także dostęp do sieci komunikacyjnych – autostrady, trasy szybkiego ruchu, trakcje kolejowe, ale przede wszystkim lotnisko, gwarantujące potrzebną mieszkańcom ilość i jakość połączeń krajowych i globalnych. Praca zaspokajająca potrzeby człowieka jest silną kotwicą, która w konsekwencji wzmacnia siłę identyfikacji z regionem.
- Płaszczyzna politologiczna i światopoglądowa: względnie trwała preferencja polityczna mieszkańców regionu. Dzisiaj bez większego wysiłku można określić polityczny kierunek myślenia ludzi zamieszkujących określone terytorium. Jest to proste etykietowanie, ale utrwalone zarówno historią wielu wyborów, jak i długotrwałą tradycją. Preferencjom politycznym towarzyszy najczęściej światopogląd mieszkańców. Jest on ściśle związany z dominującym wyznaniem religijnym także utrwalonym przez stulecia.
- Płaszczyzna historyczna: związek indywidualny i społeczny z dziejami regionu, jego bohaterami i instytucjami historycznymi: przykładem jest Gdańsk z Pomnikiem Solidarności czy Westerplatte. Ta płaszczyzna przyjmuje perspektywę „długiego trwania” (*la langue durée*), czyli skrupulatne i rzetelne

¹⁸¹ A. Giddens, *Ramy późnej nowoczesności* [w:] A. Jasińska-Kania, L.M. Nijakowski, J. Szacki, M. Ziółkowski (wybór i opr.), *Współczesne teorie socjologiczne*, t. 2. Wydawnictwo Naukowe Scholar: Warszawa 2006, s. 687-691

¹⁸² Z. Bokszański, *Tożsamości zbiorowe*, Wydawnictwo Naukowe PWN: Warszawa 2005, s. 133

rejestrowanie faktów. Ważna jest tutaj pamięć społeczna, która tworzy historyczne fundamenty miasta i regionu. Przykładem są Kaszubi czy Ślązacy.

- Płaszczyzna antropologiczna i etnograficzna: sens kulturowy regionu, czyli przede wszystkim świadomość dziedzictwa kulturowego, którego granice są pokłosiem stworzenia wspólnego i podzielanego przez mieszkańców systemu kulturowego. Dzisiaj, w dobie rewolucji migracyjnej systemy kultury wzajemnie się przenikają, ale mieszkańców charakteryzuje rdzeń kulturowy związany najściślej z tradycją, językiem, religią, czasami specyficznym strojem.
- Płaszczyzna geograficzna: przypisanie do terytorium a dokładnie do „miejsca” i „przestrzeni”, gdyby odwołać się Yi-Fu Tuana. Za formę przestrzeni przyjmował on mieszkanie, a miejsca dom, zwłaszcza dom rodzinny. Mieszkanie kupujemy lub wynajmujemy. Dom natomiast to element tradycji, który należy do rodziny nawet od wielu pokoleń. Jest więc spektakularną przystanią dla każdego człowieka. Równocześnie należy pamiętać, że życie społeczne kształtuje się w określonej przestrzeni, której zadaniem jest konieczność zaspokajania potrzeb jej mieszkańców.
- Płaszczyzna urbanistyczno-architektoniczna: dominujące formy budowlane i rozwiązania urbanistyczne w regionie. Mają one najczęściej zbliżone bądź identyczne cechy i parametry techniczne i planistyczne. Wystarczy spojrzeć na zabudowę, jaką spotykamy na Górnym Śląsku, przede wszystkim charakterystyczne, bo zbudowane z czerwonej cegły familoki.
- Płaszczyzna ekologiczna: dbałość o przyrodę i świat naturalny. Chodzi o zachowanie specyficznej flory i fauny charakterystycznej dla regionu. Wyzwaniem ekologicznym jest także przyjęcie założeń zrównoważonego rozwoju, który nie tylko został wpisany do Konstytucji RP, ale w poważnym stopniu kształtuje życie różnych społeczności. Ekologia staje się przedmiotem szerokiego zainteresowania, co przekłada się chociażby na walkę ze smogiem czy wzywaniem Polaków do segregacji śmieci i ograniczeniu używania plastiku.

Powyżej wskazane i opisane płaszczyzny tożsamości regionalnej, która tworzy się na fundamencie odwołań do konkretnego terytorium oraz jego kluczowych cech i imponderabiliów, korespondują z zasadniczą problematyką prezentowanego tekstu. Stąd jako empiryczny punkt odniesienia przyjęliśmy region Górnego Śląska¹⁸³, gdzie od ponad dwóch dekad trwa dysputa o jego tożsamości. Jest ona istotna, ponieważ dotyczy ważnego regionu Polski, a wcześniej Prus i Niemiec. Górny Śląsk był sceną na której zmagaly się geograficzne, ekonomiczne i historyczne siły tworzące nowoczesną Europę. To miejsce [...] *gdzie krzyżowały się topograficzne i intelektualne szlaki wędrówek między regionami i narodami Europy, nauka stawiała się ponadgraniczną fascynacją, religia jawiła się jako źródło przeżycia Transcendencji, na śląskich bogactwach naturalnych zbudowano podstawy wielkiego przemysłu [...]*¹⁸⁴. W przeszłości region był drugim pod względem ważności, obok Zagłębia Ruhry, obszarem przemysłowym najpierw Prus, a później zjednoczonych Niemiec. Tutaj zainstalowano jedną z pierwszych na kontynencie maszyn parowych, tutaj też przygotowano krem Nivea, wynaleziono prysznic, wcześniej uruchomiono tramwaje, tutaj notowano powszechny alfabetyzm, a dwunastu mieszkańców historycznego Śląska nagrodzono Noblem w zakresie fizyki, chemii czy ekonomii. Współczesny górnośląski pejzaż uzupełniają wysoki poziom infrastruktury (autostrady, drogi, transport, telekomunikacja) i infostruktury (infostrady, sieci światłowodowe). Ale równocześnie Górny Śląsk to region pogranicza kulturowego, ulokowany peryferyjnie i kresowo wobec centrów polityczno-administracyjnych, z wyraźną świadomością społecznej odrębności przełamującej się w tożsamości regionu. Jej podstawę stanowi kulturowa i polityczno-ekonomiczna przeszłość regionu, której charakterystyczną cechą jest

¹⁸³ Górny Śląsk definiujemy jako obszar obejmujący katowicką i opolską część Śląska. Jest to wycinek historycznego Śląska, którego granice rozciągają się między Górlitz w Republice Federalnej Niemiec, Zgorzelcem, Legnicą, Wrocławiem, Opolem, Bytomiem, Katowicami a Opavą i Krnovem w Republice Czeskiej. Nie chcemy tutaj podejmować zagadnień precyzyjnej delimitacji regionu ani w sensie geograficznym, ani historycznym.

¹⁸⁴ T. Sławek, *Tożsamość i wspólnota* [w] J. Janeczek, M.S. Szczepański (red.) *Dynamika śląskiej tożsamości*. Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego: Katowice 2006, s. 28

zderzenie kilku systemów aksjologicznych i normatywnych. W rezultacie wyłonił się współczesny obraz Górnego Śląska z wyraźnym zróżnicowaniem kulturowym i niejednoznacznymi opcjami narodowymi. Tak więc tożsamość Górnego Śląska to tożsamość regionalna pojmowana jako szczególny przypadek tożsamości społecznej i kulturowej. Jest ona oparta na regionalnej tradycji, odnoszonej do wyraźnie zdefiniowanego terytorium, regionu (miejsca), jego specyficznych cech społecznych, kulturowych (symbolicznych), gospodarczych czy topograficznych, wyróżniających go spośród innych obszarów¹⁸⁵. To tożsamość emocjonalna, czyli przeżywana i oparta na codziennym doświadczeniu człowieka, ale i funkcjonalna, wynikająca z gry interesów zbiorowych. Górny Śląsk posiada więc własne uniwersum symboliczne, którego fundamentem są skumulowane wartości tożsamości regionalnej. Winny być one odczytywane w perspektywie długiego trwania, czyli *la longue durée* – terminu wprowadzonego do języka naukowego przez Fernanda Paula Braudela¹⁸⁶. Zgodnie z postulatem współtwórcy historycznej Szkoły Annales tożsamość Śląska to wielość skrupulatnie zapamiętanych faktów, które na przestrzeni dziejów ukonstytuowały współczesny obraz regionu.

5 Kontekst historyczny i współczesna tożsamość Górnego Śląska

O tożsamościowej specyfice Górnego Śląska decyduje kulturowy pejzaż regionu. Dzieje górnośląskiej przestrzeni sięgają czasów Piastów śląskich, kiedy proces kolonizacji zwiększył liczbę ludności niemieckiej w miastach i na wsi, oraz w klasztorach żeńskich i męskich. Coraz częściej posługiwano się językiem niemieckim, oraz otaczano rycerstwem i duchowieństwem niemieckim. Podporządkowanie księstw górnośląskich Koronie Czeskiej włączyło te ziemie w domenę kultury czesko-niemieckiej, w której język czeski obowiązywał do XVIII wieku, a od XVI towarzyszył mu język niemiecki. W rezultacie wojen śląskich w XVIII wieku ziemie górnośląskie znalazły się w większości w granicach Prus, które nie zmieniły kulturowego obrazu ziemi zamieszkiwanej przez Polaków, Niemców, Morawian (Czechów) i Żydów. Wraz z procesem industrializacji na teren Górnego Śląska napływała coraz liczniejsza rzesza Niemców zatrudnianych jako kadra techniczna, nauczyciele i kupcy¹⁸⁷.

Życie mieszkańców na Górnym Śląsku, podobnie jak cały górnośląski świat, zmieniało swój status z upływem kolejnych lat i wieków. Najtragiczniejszy okres to czas drugiej wojny światowej i lata tuż po jej zakończeniu. Wówczas to ludność niemiecka, zamieszkująca ziemie Górnego Śląska, została przesiedlona do Niemiec, a na terytorium Śląska coraz liczniej przybywała ludność z terenów Polski centralnej i wschodniej. Górny Śląsk pozostawał zatem kulturowym tygłem, [...] w którym mieszały się doświadczenia kulturowe i historyczne ludności miejscowej, poddanej szczególnej lustracji przez władzę ludową ze względu na przynależność do różnych list narodowych z okresu wojny (tak zwana *volkslista*), napływowej ludności z centralnej i wschodniej Polski, przesiedleńców z terenów II Rzeczypospolitej wcielonych w 1945 roku do ZSRR oraz repatriantów z Francji i Belgii [...] wraz z ludnością polską na Górny Śląsk przyjechali między innymi Ukraińcy przyznający się do polskości, jako że byli obywatelami II Rzeczypospolitej oraz Żydzi ze wschodnich terenów Rzeczypospolitej¹⁸⁸. Region zamieszkiwała coraz bardziej liczna rzesza Polaków, którzy przybywali tutaj z różnych kulturowych regionów Polski w poszukiwaniu pracy i lepszych warunków życia. Jednocześnie liczebnie znaczące pozostawały również mniejszości narodowe i etniczne, które osiadły na Śląsku w wyniku wcześniejszych migracji.

W okresie realnego socjalizmu w Polsce (1944-1989) podejmowano rozmaite wysiłki zmierzające do homogenizacji zróżnicowanego pod względem kulturowym i narodowym Górnego Śląska. Wejście Polski na drogę wolności i demokratyzacji stworzyło ponownie atmosferę pluralizmu kulturowego, którego rezultatem

¹⁸⁵ M.S. Szczepański, *Od identyfikacji do tożsamości. Dynamika śląskiej tożsamości – prolegomena* [w] J. Janeczek, M.S. Szczepański (red.) *Dynamika śląskiej tożsamości*. Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego: Katowice 2006, s. 19-28

¹⁸⁶ F.P. Braudel, *Morze Śródziemne i świat śródziemnomorski w epoce Filipa II. Tom 1 i 2*, Gdańsk 1976 i 1977; F.P. Braudel, *La dynamique du capitalisme*, Flammarion, Paris 1985

¹⁸⁷ L. Szafraniec, *Wielokulturowość Górnego Śląska*. Muzeum Śląskie: Katowice 2007, s. 7-8.

¹⁸⁸ *Ibidem*. s. 10.

jest dzisiejsze kulturowe zróżnicowanie Górnego Śląska wyraźnie stanowiącego o tożsamości regionu. To m.in. kontakt różnych kultur otwarcie manifestowanych przez mniejszości narodowe i etniczne.

Spis Powszechny z 2011 roku pokazał, że terytorium górnośląskie zamieszkuje 809 tys. osób deklarujących narodowość śląską i 109 tys. deklarujących przynależność do mniejszości niemieckiej¹⁸⁹. Taki obraz regionu łączy w sobie zarówno płaszczyzny tradycyjnego rozumienia tożsamości – przywiązanie do terytorium i silnej tradycji dziejowej, jak i będące efektem współczesnych procesów globalnych, które coraz wyraźniej zwracają się do unieważnienia terytorium, tworząc w zamian silne więzi w sferze symbolicznej. Tożsamość regionu śląskiego przejawia się dzisiaj przede wszystkim w potencjale mieszkańców, którzy swoją biografią tworzą specyfikę Górnego Śląska. To mieszkańcy regionu podejmują rozmaite działania zmierzające do umocnienia tożsamości regionu. Przykładem jest najnowsza inwestycja w Katowicach, czyli Muzeum Śląska, którego powstanie wciąż wzbudza wiele kontrowersji. Ważnym odniesieniem walki o śląską tożsamość regionalną są starania o uznanie mowy śląskiej za język regionalny, jak również polityczno-ekonomiczna działalność Ruchu Autonomii Śląska w kierunku uznania regionu za autonomiczny w granicach przedwojennych. Ale trzeba pamiętać, że tożsamość regionalna posiada janusowe oblicze: wyzwała zarówno postawy prospołeczne, jak i egocentryczne i partykularne. Współczesna dyskusja o śląskiej tożsamości trwa od lat 90. ubiegłego wieku, a związana jest z konfrontacją centralistycznego modelu zarządzania społeczeństwem i modelu opartego na akceptacji regionalnych odmienności. Napięcie to doprowadziło do powstania wielu organizacji, towarzystw i ruchów społecznych, których wspólną ideą stała się dbałość o powrót do śląskiej *ethnos*.

6 Zakończenie: socjologiczne peregrynacje

Współczesna tożsamość Górnego Śląska przejawia się zarówno w trudnej i zawitej pamięci historycznej regionu, jak i wszelkich działaniach, których celem jest manifestacja górnośląskiej specyfiki w kontekście kulturowo-społecznym, ale także gospodarczym i politycznym. Widzimy więc starania o zachowanie kulturowej różnorodności związanej z ulokowanymi tutaj mniejszościami etnicznymi i narodowymi, a w tym dążenie do sformalizowania regionalnej mowy jako języka śląskiego. W kontekście regionalnej tożsamości nie możemy zapominać o wyjątkowym krajobrazie Górnego Śląska z czerwonymi familokami i szybami kopalnianymi, które coraz częściej przeobrażają się w symbole Centrów Handlowych (Silesia City Center) czy muzeów (Muzeum Śląskie). Ważnym aspektem jest śląska religijność, regionalni bohaterowie i artyści czy tradycyjna kuchnia. Ale Górny Śląsk to również silny region gospodarczy i ekonomiczny Polski. Tożsamość Górnego Śląska przejawia się więc w wielu płaszczyznach życia, tworzy silne poczucie wspólnoty „my” oraz fundament wyróżniający region spośród innych obszarów Polski.

Literatura:

Beck U. 2002. *Społeczeństwo ryzyka. W drodze do innej nowoczesności*. Tłum. S. Cieśla. Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa

Boksański 2005. *Tożsamości zbiorowe*, Wydawnictwo Naukowe PWN: Warszawa

Braudel F.P. 1976 i 1977. *Morze Śródziemne i świat śródziemnomorski w epoce Filipa II*. Tom 1 i 2, Gdańsk

Braudel F.P. 1985. *La dynamique du capitalisme*, Flammarion, Paris

Budyta-Budzyńska M. 2010. *Socjologia narodu i konfliktów etnicznych*. Wydawnictwo Naukowe PWN: Warszawa

¹⁸⁹ Dla większej precyzji należy dodać, iż spośród 809 tys. osób deklarujących śląską narodowość, 362 tys. wskazało wyłącznie śląską identyfikację, a 415 tys. jako tożsamość śląską i polską. Aż 418 tys. osób wskazało tożsamość śląską jako pierwszą. Równocześnie wśród 109 tys. deklarujących przynależność do mniejszości niemieckiej, 49 tys. wskazało ten wybór jako pierwszy: P. Jedlecki, K. Katka, J. Pszon, Ponad 800 tys. Ślązaków, „Gazeta Wyborcza”, 23 marca 2012, s. 4

- Castells M. 2008. *Siła tożsamości*. Tłum. S. Szymański. Wydawnictwo Naukowe PWN: Warszawa
- Dziuban Z. 2008. *Atopia – poza miejscem i „nie-miejscem”* [w] K. Wilkoszewska (red.) *Czas przestrzeni*. Universitas: Kraków
- Flis M. 2004. *Etyczny wymiar tożsamości kulturowej* [w] M. Flis (red.) *Etyczny wymiar tożsamości kulturowej*. Zakład Wydawniczy NOMOS: Kraków
- Giddens A. 2006. *Ramy późnej nowoczesności* [w] A. Jasińska-Kania, L.M. Nijakowski, J. Szacki, M. Ziółkowski (wybór i opr.), *Współczesne teorie socjologiczne*, t. 2. Wydawnictwo Naukowe Scholar: Warszawa
- Giddens. A. 2001. *Nowoczesność i tożsamość. „Ja” i społeczeństwo w epoce późnego kapitalizmu*. Tłum. A. Szulżycka. Wydawnictwo Naukowe PWN: Warszawa
- Golka M. 2010. *Imiona wielokulturowości*. Warszawskie Wydawnictwo Literackie MUZA SA: Warszawa
- Kłoskowska A. 1996. *Kultury narodowe u korzeni*. Wydawnictwo Naukowe PWN: Warszawa
- Mathews. G. 2005. *Supermarket kultury. Kultura globalna a tożsamość jednostki*. Tłum. E. Klekot. Państwowy Instytut Wydawniczy: Warszawa
- Misztal B. 143. *Teoria socjologiczna a praktyka społeczna*. Universitas: Kraków
- Pasamonik B. 1999. *Tożsamość osobowa. Paradoksy antropologii filozoficznej Teilharda de Chardin*. Zakład Wydawniczy NOMOS: Kraków
- Sławek. 2006. *Tożsamość i wspólnota* [w] J. Janeczek, M.S. Szczepański (red.) *Dynamika śląskiej tożsamości*. Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego: Katowice
- Szafraniec L. 2007. *Wielokulturowość Górnego Śląska*. Muzeum Śląskie: Katowice
- Szczepański M.S. 2006. *Od identyfikacji do tożsamości. Dynamika śląskiej tożsamości – prolegomena* [w] J. Janeczek, M.S. Szczepański (red.) *Dynamika śląskiej tożsamości*. Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego: Katowice

Prof. dr hab. Anna Śliz: socjolog, profesor w Instytucie Socjologii Uniwersytetu Opolskiego. Główne pola naukowego zainteresowania to socjologia teoretyczna, socjologia konfliktów społecznych i etnicznych, zmiana i rozwój społeczny, wielokulturowość we współczesnym świecie. Jest autorką bądź współautorką ponad 200 prac naukowych. Członek Korpusu Ekspertów Narodowego Centrum Nauki, Polskiego Towarzystwa Socjologicznego.

Prof. zw. dr hab. Marek S. Szczepański: socjolog, profesor zwyczajny w Instytucie Socjologii Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach oraz Akademii WSB w Dąbrowie Górniczej. Główne pola naukowego zainteresowania to socjologia teoretyczna, socjologia regionu i społeczności lokalnych, miasta i przestrzeni, zmiany i rozwoju społeczne. Jest autorem bądź współautorem ponad 300 prac naukowych. Członek Korespondent Polskiej Akademii Nauk, Członek Centralnej Komisji ds. Stopni i Tytułów oraz Komitetu Socjologii PAN.

III.VIIPREPLETENCE IDENTITY A JAZYKA V STREDOEURÓPSKOM PRIESTORE (POHLÁD SOCIÁLNOPSYCHOLOGICKÝ)¹⁹⁰

HOW IDENTITIES AND LANGUAGES INTERTWINE IN CENTRAL EUROPE (SOCIO-PSYCHOLOGICAL PERSPECTIVE)

Magda Petrjánošová

*Ústav výskumu sociálnej komunikácie SAV, Dúbravská cesta 9, Bratislava, Slovenská
republika*

magda.petrjanosova@savba.sk

Alicja Ewa Leix

nezávislý výzkumník

Alicjaleix@gmail.com

Abstrakt:

V príspevku prepájame zistenia z viacerých prevažne kvalitatívnych medzinárodných výskumov z obdobia 2003-2018 a všímame si, ako spolu súvisia a ovplyvňujú sa vnímanie identity (vlastnej, či pripísanej iným na národnej, či lokálnej úrovni) a používanie jazyka (v rámci vlastnej skupiny aj v medziskupinovej komunikácii). Detailnejšie sa venujeme empirickému materiálu z otvorených odpovedí v dotazníku, kde respondenti a respondentky boli z Českej republiky, Nemecka, Poľska, Rakúska a Slovenska. V závere sa zamýšľame nad možným vývojom do budúcnosti.

Klíčová slova: *jazyk, identita, národné skupiny, etnicita, pohraničí, percepčný bilingvismus.*

Abstract:

In this paper we link findings from several (mostly qualitative) international research projects from 2003-2018 and focus on the relationships between perception of identity (own or ascribed to others, on the national or local level) and use of language (in the in-group, and also in the intergroup contact and communication). We focus in more detail on empirical material from open questions from a questionnaire where the respondents were from Austria, Czech Republic, Germany, Poland and Slovakia. In the conclusion we muse on possible evolution in the future.

Key words: *language, identity, national groups, ethnicity, borderland, perceptive bilingvism.*

1 Úvod

Jednoznačná spojitosť medzi jazykom a identitami je pozorovateľná vo výsledkoch každého výskumu, na ktorom sme spolupracovali. Vzhľadom ku skromnému rozsahu tohto príspevku sme sa tu rozhodli zamerať detailnejšie hlavne na empirické zistenia z jedného veľkého stredoeurópskeho výskumu o medziskupinovom

¹⁹⁰ Tento príspevok čerpá zo zistení viacerých výskumov, ako vysvetľujeme nižšie. Chceme menovite uviesť aspoň najväčší z nich, výskumný grant GA ČR Meziskupinové postoje a kontakt v pěti středoevropských zemích, P407/10/2394.

kontakte na národnej úrovni a vzájomných postojoch u Čechoch a ich susedov. K tejto ose budeme „pripiepať“ zistenia z viacerých ďalších výskumov. Pozrieme sa v širších súvislostiach na témy okolo používania/hodnotenia jazykov a deklarovania/pripisovania identít. V závere tiež využijeme fakt, že východzí empirický materiál ma už zhruba 10 rokov a otvára sa tu výnimočný priestor pre pozorovanie eventuálnych zmien a tiež pre úvahy, ako odhadujeme, my – autorky a aj vy – čitateľky a čitatelia, vývojové trendy do budúcnosti. K tejto otázke sa vrátíme v závere.

Východzí výskum mal rozsiahlejšiu dotazníkovú časť, ktorá je podrobne analyzovaná inde (Graf et al., 2015), tu sa sústredíme iba na kvalitatívne analyzovaný materiál z otvorených výpovedí českých, slovenských, poľských, nemeckých a rakúskych participantov o tom, akú majú skúsenosť s príslušníkmi toho druhého národa spoza hranice, a ako ho hodnotia. Konkrétne táto otázka znela (príklad z česko-slovenského pohraničia): „*Na úvod si pokuste vybaviť nějakou svoji zkušenost se Slovákem/ Slovenkou, ať už při Vaší návštěvě v zahraničí nebo zde v České republice. Jak se v této konkrétní situaci Slovák/Slovenka choval/-a? Jak jste se chovali Vy? Popište, prosím, tuto událost do volného prostoru.*“ Niektoré výpovede mali rozsah len jednej stručnej vety, iné dlhého odseku, ale všetky spolu, hlavne v komparatívnom pohľade, poskytli veľmi bohatý a zaujímavý materiál. Mali sme k dispozícii zhruba 200 výpovedí z jednej a 200 výpovedí z druhej strany hranice pre každý susedský pár.

2 Jazyk, príbuznosť, odlišnosť, identita

2.1 O DÔLEŽITOSTI JAZYKA

Hneď na začiatku treba jasne zdôrazniť, že na jazyk, v akom kontakt príslušníkov a príslušníčok rôznych národných skupín prebiehal, sme sa vôbec nepýtali. Napriek tomu boli spontánne referencie k jazyku také početné, že z toho môžeme usúdiť, že je práve jazyk pre participantov jedným z najdôležitejších aspektov komunikácie s členmi inej národnej skupiny.

Nie je to v skutočnosti prekvapivé. Veď čo najčastejšie a najľahšie ľudia pozorujú a hodnotia na iných ľuďoch, členoch a členkách iných skupín? Ich konanie, ich „mentalitu“, čiže akí sú (alebo presnejšie akí sa javia) a reč, akou hovoria. Jazyk má v triáde s konaním a mentalitou vo viacerých ohľadoch špecifický status. Predovšetkým tu zohráva úlohu, že inakosť v etnickom význame sa dá často odhadnúť (aj deklarováť navonok, aj zatajiť) z toho, aký jazyk človek (dokonale, bez prízvuku) používa a identita jednotlivca je preto často spolukonstruovaná práve cez používanie jazyka.

Jazykové a lingvistické kompetencie sú kľúčovými faktormi v konštruovaní etnolingvistickej identity (Carli et al. 2003) a zároveň rôzne jazyky majú rôznu prestíž (viď napr. Appel & Muysken 2006). V dôsledku toho je možné pozorovať množstvo sociálno-psychologických fenoménov spojených s témou jazyka a súčasne s témou moci, ako sú hodnotenia rôznych jazykov, pozitívne a negatívne postoje k nim – vrátane ochoty sa ich učiť a/alebo nimi komunikovať, atď. (Phillipson 1992 in Carli et al. 2003).

V nasledujúcich odsekoch sa pozrieme, ako vyzerá praktické použitie jazyka v kontaktoch medzi členmi rôznych národných skupín, a ako jazyk funguje ako úplne zrejmý marker identity – vlastnej aj a *tých druhých*.

2.2 JAZYK POUŽITÝ V KOMUNIKÁCIÍ S ČLENKAMI A ČLENMI SUSEDNEJ NÁRODNEJ SKUPINY

Veľká časť referencií k jazyku vo voľných výpovediach sa týkala jazyka, akým prebiehala komunikácia a hodnotenia tejto interakcie. Akými jazykmi teda spolu komunikovali rôzne národne definované skupiny? Poliaci aj Slováci s Čechmi komunikovali zväčša tak, že každý používal svoj rodný jazyk a viac či menej si rozumeli, aj keď častým námetom výpovedí bolo práve porovnávanie významov a vzájomné učenie sa slovíčok, keďže predsa len ide o rôzne jazyky. V česko-poľských kontaktoch pritom prevláda názor, že Česi

poľštine rozumejú lepšie, než Poliaci češtine. Jedným z dôvodov by mohla byť relatívne neškodne pôsobiaca písaná forma poľštiny, ktorá má oproti češtine omnoho menej špeciálnych znakov. Špecifické bolo aj to, že poľské výpovede o Čechoch boli emotívnejšie, čo je iste spojené s vysokou popularitou Českej republiky u jej severných susedov (Leix, 2012).

V česko-slovenských kontaktoch má samozrejme vplyv hlavne bývalý spoločný štát a vtedy preferovaný prístup predpokladaného *percepčného bilingvizmu*, čiže predpoklad, že každý môže hovoriť svojím jazykom, ale druhému jazyku pasívne dobre rozumie. Od rozdelenia federácie významne klesol počet situácií, kde sú Česi vystavení slovenčine, čo participanti systematicky považujú za dôvod fenoménu, že české deti už dobre slovenčine nerozumejú. Toto vidia obe strany s nevôľou a niektorí dokonca navrhujú možné opatrenia, ako tomu zamedziť. Ak nerozumejú slovenčine dospelý Čech alebo Češka, je to zo slovenskej strany zväčša interpretované ako nedostatočná snaha, resp. ako zámerné neporozumenie, ktoré je potom vysvetľované aroganciou a pocitom nadradenosti.

Nemci a Rakúšania komunikovali s Čechmi zväčša v nemčine, výnimočne v angličtine. Táto asymetria je skoro všetkými očakávaná a málokedy tematizovaná. O možnosti komunikovať v češtine sa uvažuje len veľmi výnimočne a sú to českí participanti, ktorí ju navrhujú ako riešenie dilemy voľby komunikačného jazyka podľa toho, na území ktorého štátu sa kontakt odohráva. Veľmi často je však neznalosť nemčiny udávaná ako dôvod nekomunikovania navzájom a to zo všetkých strán. Ak participanti hovoria o tejto asymetrii ako o vyžadovaní nemčiny, alebo neochote používať iný jazyk ako nemčinu, je to tiež vysvetľované aroganciou a pocitom nadradenosti nemecky hovoriacich (Petrijánošová, Leix, 2013).

2.3 OTÁZKA STATUSU JEDNOTLIVÝCH JAZYKOV

Po tom, ako sme stručne ukázali špecifiká komunikácie, podľa toho, či materinské jazyky komunikujúcich boli z tej istej jazykovej skupiny (a bolo teda pre obe strany možné použiť svoj vlastný jazyk), ale nie (a museli sa teda „dohodnúť“, akým jazykom budú komunikovať), sa teraz zameriame na témy okolo hodnotenia a statusu rôznych jazykov.

Medzi Českou republikou a jej susedmi existujú mnohé objektívne rozdiely, napríklad vo veľkosti teritória, počte obyvateľov, v HDP. Ale ako podotýka Holly a kolegovia (2003), navyše ešte vždy existuje množstvo iných, menej objektívnych a menej zjavných asymetrií. Takýmto príkladom môžu byť práve asymetrie v sémantických konštrukciách národov a mentálnych mapách štátov, ktoré sa ukážu skôr v kvalitatívnej než v kvantitatívnej analýze. Sú totiž úzko prepojené so stereotypmi o vlastnej skupine aj iných (národných) skupinách, vrátane emočných a hodnotiacich elementov. Ľudia nehovoria o týchto témach neutrálne, ale zo svojej pozície, kontextuálne, čiže ako členovia tej zvýhodnenej alebo tej nezvýhodnenej skupiny vyjadrujú (prípadne kritizujú) buď nadradenosť alebo podradenosť. Zároveň sa s asymetriami vyrovnávajú rôznym spôsobom. Takto boli niektoré asymetrie spojené s jazykovou kompetenciou niektorými skupinami participantov ignorované (napr. keď Rakúšania a Nemci zväčša vôbec nespomínajú, že nehovoria česky, ale naproti tomu Česi zdôrazňujú, že musia hovoriť nemecky, alebo že nemôžu, lebo ten jazyk neovládajú). Pre iné asymetrie boli ponúkané rôzne kompenzačné alebo benígne vysvetlenia (napr. keď Nemci vysvetľujú, že čeština je veľmi komplikovaná, a preto ju nebudú študovať), alebo boli preformulované do pozitívnych pojmov (napr. Česi zdôrazňujúci dobrú vôľu Nemcov, ktorí hovorili nemecky pomaly, aby im bolo rozumieť, atď. (viac detailov viď in Holly et al., 2003).

Jedna z asymetrií spomínaných vyššie je aj rôzny status pripisovaný rôznym jazykom (detailnejšie viď Appel, Muysken, 2006). Napríklad nemčina je „silná“ reč, používajú ju ľudia viacerých národných štátov s veľkými populáciami, ktoré sú aj ekonomicky veľmi vyspelé, preto má vyšší status a ľudia z Českej republiky sú skôr ochotní ju študovať a používať. Na druhej strane nemecky hovoriaci susedia sa zväčša neučia češtinu, ktorá má nižší status. Čo sa týka špeciálne postojov k jazykom, participanti z Českej republiky považujú nemčinu skôr za užitočnú, než za krásnu a nemecky hovoriaci participanti zasa češtinu za veľmi komplikovanú. Ale keďže čeština má celkovo ako jazyk nižší status a zároveň sme sa v dotazníku nepýtali na postoje k jazyku

explicitne, Rakúšania a Nemci viac neelaborovali ohľadom jej užitočnosti alebo krásy, akoby o takom niečom vôbec nepremýšľali.

Situácia je iná medzi národmi, ktoré používajú jazyky z tej istej jazykovej rodiny a teda si navzájom – viac či menej – rozumejú. Aj tak sa však zdá, že napríklad v prípade komunikujúcich Čechov a Slovákov, je to čeština, ktorá má vyšší status. Česi a Slováci totiž zväčša komunikujú spolu každý svojím vlastným jazykom, ale keď je kvôli dorozumeniu potrebná zmena jazykového kódu (či už celkovo, alebo len pre niektoré termíny), participanti nám referovali len o takejto zmene do češtiny, nikdy nie naopak. Taktiež sú Slováci omnoho ochotnejší čítať v češtine, než je tomu naopak. Oba národy chvália jazyk *tých druhých* ako mimoriadne melodický a krásny, ale táto tendencia je silnejšia z českej strany (možno ako kompenzačné opatrenie na vyrovnanie sa s asymetriou?).

Tu je na mieste ešte jedna poznámka: Spomínali sme vyššie, že v niektorých prípadoch bolo pri kontakte Čechov a Slovákov neporozumenie zo strany Čechov opisované ako naschvál (ako *nedostatok snahy* alebo *dobrej vôle porozumieť*) a hodnotené veľmi negatívne. Za takýchto okolností ho participanti vysvetľovali v termínoch *arogancie* a *nerovnosti*. Rady by sme zdôraznili, že takéto voľné výpovede slovenských participantov o arogancii zo strany Čechov, sa veľmi podobajú na výpovede českých participantov, keď sa sťažujú na tiež údajne arogantné nepoužívanie češtiny Nemcami a Rakúšanmi.

Česi a Poláci také spolu komunikujú väčšinou každý svým vlastným jazykom. Poľsko je mnohým väčšou zemou, než je Česká republika, a Poľákov je zhruba štyrikrát viac, než Čechov, takže teoreticky vzato status poľštiny by mal byť vyšší než češtiny. Pritom niektorí čeští respondenti otvorene uvádzajú, že sa jim poľština nelíbí (analogické výpovedi na poľskej strane nejsou), a mnozí poľští respondenti sa vyznávajú ze svých vřelých sympatií k češtině a informujú, že se tento jazyk učí. Tyto informace se shodují s aktuální celostátní „módou“ českého jazyka a kultury v Polsku a mnohým méně vřelým vztahem Čechů k Polákům. Tento příklad ukazuje, jak je důležité se při pokusech o pochopení a hodnocení zjišťovaných jevů neopírat pouze o teorie, ale orientovat se rovněž v širších, sociokulturních souvislostech vzniků těchto jevů.

2.4 RŮZNÉ TYPY SOUSEDŮ A DALŠÍ SOUVISLOSTI KOMUNIKACE NAPŘÍČ NÁRODY

Ďalšou témou, ktorá je úzko prepojená s jazykom, je konštruovanie skupinových, napr. národných identít. Keď sa pozrieme na to, ako participanti pripisovali identity, je dôležité vedieť, že hranice medzi národnými štátmi aj medzi lingvistickými skupinami sú v oblasti nášho výskumu vo všetkých štyroch pohraničiach veľmi jasne definované a zároveň sa zhodujú – napr. kde končí Česká republika, končí aj územie, kde sa hovorí po česky. V takejto situácii je pochopiteľné, že vo svojich výpovediach participanti konštruovali členstvo v národných skupinách aj hranice medzi týmito skupinami v závislosti od používania jazyka – ak niekto v česko-nemeckom pohraničí hovoril (perfektne) nemecky, bez rozmýšľania bol zakategorizovaný ako Nemeček.

Výše jsme uváděly rozdělení respondentů do triád podle dorozumívacích jazyků. Lze hovořit o ještě jednom rozdělení, vzniklém na základě výpovědi respondentů. V každém z osmi souborů se vyskytovaly výpovědi, ve kterých respondenti jakoby stavěli znak rovnosti mezi dvěma národnostmi. Typicky se jednalo o variance tvrzení: *neznám žádného Rakušana, ale znám několik Němců*, anebo *Neznám žádného Čecha, ale mám v rodině Poláky*. Vznikly tak dvě skupiny národností, které jsou respondenty považovány za natolik příbuzné, že jsou považovány v jistých situacích dokonce za „zaměnitelné“. Jedná se o skupiny: Česi – Slováci – Poláci a Němci – Rakušané. Jakékoliv „záměny“ byly respondenty nabízené pouze v rámci těchto skupin; participanti vnímali rozdělení na Slovany a Germány takřka automaticky.

Zbývá se vypořádat s pomyslnou hranicí probíhající mezi pojmy *my* a *oni*. Slováci a Česi vysvětlovali, že díky příbuzenství jazyků nechápou jazyk sousedů jakožto „opravdu cizí jazyk“, stejně jako samotní sousedi pro ně nejsou „opravdoví cizinci“. Když jsme porovnali výpovědi v rámci obou zkoumaných triád, tento efekt dokonce nabyl na síle a zároveň se dodatečně vykryštalizoval do dvou podob pojmu *oni*. Zatímco Česi všechny své sousedy vnímali jako *oni*, v případě Rakušanů a Němců tito byli jednoznačně vnímání jako *oni-sousedé*,

ale o Polácích a Slovácích se Češi vyjadřovali v kategorii *my-sousedé*. Spojení mezi způsobem vnímání sousedů a mírou pochopení jejich rodného jazyka je zde zřejmé; hranice mezi jazykovými rodinami se zdá být v tomto aspektu podstatnější, než hranice státní (Petrjánošová, Leix, 2013).

Ve výpovědích respondentů z triády Češi-Slováci-Poláci lze dokonce pozorovat celou škálu vnímání a pojmenování sousedů podle různého stupně blízkosti. Máme zde *cizince, ne-cizince, bratry (a sestry), sousedy, nejlepší sousedy, naše, atd.*

Dalo by sa zhrnúť, že faktická príbuznosť bola spomínaná hlavne medzi Slováckmi a Čechmi (z oboch strán) a príbuznosť na úrovni štátov bola deklarovaná medzi Čechmi a Poliakmi (viac z poľskej strany), aj medzi Čechmi a Slováckmi (relatívne symetricky z oboch strán). Ďalej je zaujímavé, že deklarácie Čechov smerom ku slovanským susedom boli výrazne triezvejšie, než od Slováckov a Poliakov smerom k nim. A ako posledný bod chceme zdôrazniť vyzdvihovanie spoločného Slovanstva, ktoré sme našli výlučne u poľských participantov, keď hovorili o Čechoch, v žiadnom inom susedskom páre (Leix, Petrjánošová, 2012).

Díky porovnání v rámci triád Češi-Poláci-Slováci a Češi-Němci-Rakušané zřetelně vidíme souvislost mezi možností používat v rámci komunikace svůj vlastní jazyk (a rozumět jazyku souseda) a pocitem blízkosti. V okamžiku, když svůj rodný jazyk používat nemohu – a nemohu tak mít i naději na hlubší pochopení - takřka automaticky nastupuje silné rozdělování aktérů kontaktu na *my* a *oni*. Toto rozdělení, běžné ve výpovědích Čechů o Němcích a Rakušanech a *vice-versa*, se ve výpovědích v triádě respondentů používajících v rámci komunikace především své rodné jazyky vyskytovalo sporadicky.

3 Závěry a možný budoucí vývoj

V tomto příspěvku jsme ukázaly, jak participantů z České republiky a všech čtyř sousedních států – Polska, Slovenska, Německa a Rakouska – mluvili o používání svého nebo cizího jazyka v meziskupinovém kontaktu s lidmi z druhé strany hranice. Výsledky prezentovaného výchozího šetření se zde shodují s výsledky jiných rozsáhlých výzkumů a poukazují na jednoznačně propojení jazyka s identitou. Zájemci o jednotlivá témata, prezentovaná v textu, mají k dispozici odkazy na články, které se těmto tématům věnují podrobněji. Nachází se tam také větší množství výpovědi respondentů v originálním jazykovém znění a v překladech.

Zde bychom chtěly zdůraznit pouze jedno ze zjištění, které se nám v době rozmanitých konfliktů a usilovného hledání prostorů pro spolupráci zdá být obzvláště závažné: schopnost a možnost dorozumět se s někým (a nevztahuje se to pouze na sousedy) neznamena pouze výhodu komunikační. Tato možnost se zdá být zároveň propojená s dojmem blízkosti a pochopení vzhledem k celé zemi, ze které tento člověk pochází. Mimochodem, potvrzuje to opět známý jev z oblasti výuky cizích jazyků, kde kvalitní výuka je zásadně spojená s poznáváním kultury mluvčích tohoto jazyka. Vyplývá z toho jednoznačné doporučení: komu záleží na podporování dobrých vztahů mezi sousedy, měl by investovat do výuky jazyků, kterými sousedé hovoří.

Nyní přejdeme k predikcím ohledně možného vývoje vztahů spojených s používáním toho kterého jazyka. Soustředíme se zde na sousedské vztahy, které máme možnost dlouhodobě pozorovat a všimnout si tak eventuálních vývojových trendů.

Keď sa pozrieme na susedskú triádu Česi-Nemci-Rakušania, najväčší vplyv do budúcnosti asi bude mať postupné vyrovnávanie alebo aspoň približovanie ekonomických síl krajín. Potom môžeme očakávať oslabenie mocenských asymetrií, súvisiacich s ekonomikou, smerom pracovnej migrácie, atď., aj keď stále ostane napr. Nemecko veľkou a v rámci EÚ dôležitou krajinou v porovnaní s Českom. Čo sa týka spomínaných asymetrií pri používaní nemeckého jazyka pri vzájomnej komunikácii na oboch stranách hranice, uvidíme, ako sa prejaví silnejší vplyv angličtiny ako hlavného a žiaľ často aj jediného jazyka, ktorým sa ľudia dorozumievajú s cudzincami. Na Slovensku je už badať veľký rozdiel po tom, ako ministerstvo školstva oficiálne prikázalo angličtinu ako prvý povinný cudzí jazyk. Počty detí a mladých, ktorí študujú nemčinu, klesol za pár rokov o štvrtinu a celkovo sa kvôli neskoršiemu štartu menej ľudí dostane na úroveň plynulých znalostí. To môže spôsobiť rovnostárskejšie komunikovanie v angličtine, ale zároveň stratu znalostí kultúry tých druhých, aj keď fungovalo iba zo strany Slováckov k nemeckým hovoriacim susedom a extrémne zriedkavo opačne.

Pokud se jedná o sousedskou triádu Češi-Poláci-Slováci, charakterizují ji dlouhodobě celkově dobré vztahy. Vymyká se zde pouze vztah Čechů k Polákům, kde Češi až tak neopětují jednoznačné sympatie Poláků, hraničící občas s „čechofilii“ (Leix 2011, 2013a; Leix, Petrjánošová 2012), ovšem zdá se, že se i zde blýská na lepší časy. V posledních letech lze totiž pozorovat rostoucí zájem Čechů o ekonomickou spolupráci s Polskem a také zájem o poznávání – paradoxně doposud pro ně málo známou – zemi svých severních sousedů. Vývoj v těchto oblastech lze sledovat prostřednictvím tvrdých dat z oblasti ekonomiky a turismu (Dębicki, Leix 2017). Věříme, že i zde časem zafungují ověřené zákony ze sociální psychologie a silné negativní stereotypy, zachycené v předchozích výzkumech, se vlivem častějších osobních kontaktů zmírní – u vysokoškolských studentů to funguje (Leix, 2013b). Časem se možná v nabídkách jazykových škol objeví i polština – tak, jak je přítomná čeština v Polsku.

Jazykovo je to trochu zložitejšie medzi Slováckmi a Čechmi, keďže v minulosti bolo porozumenie lepšie a teraz sa zhoršuje kvôli menšiemu počtu možností stretnúť sa so susedným jazykom aj vo svojej krajine. Opäť, až budúcnosť ukáže, ako bude toto „zabúdanie“ postupovať a do akej miery ho prípadne vyváži vplyv bežného predaja českých kníh a prekladov na Slovensku a zároveň vysokých počtov slovenských študentov a množstva slovenskej populárnej hudby v Českej republike. Celkovo je tu ale ešte stále pocitovaná blízkosť medzi jazykmi aj ľuďmi.

Pokud se ještě k tomu zlepší fyzická dostupnost mezi Polskem a Slovenskem (aktuální vlakové a autobusové spoje a taky rychlostní silnice jsou naprosto nedostatečné), nevidíme momentálně nic, co by mohlo zásadně ohrozit dobré sousedské vztahy mezi těmito tři slovanskými sousedy. Sice nelze si nevšimnout negativního vlivu médií, ale naštěstí v posledních letech potkáváme stále více lidí, kterých názory na sousedy neovlivňují novinové články o zkaženém mase a nebezpečném alkoholu. U této příležitosti bychom rady poukázaly na zpěvačku Ewu Farnou a kněze Zbigniewa Czendlika jako na příklady osobnosti fungující ve dvou kulturách (zde v Polsku a v Česku), které se od začátků svého veřejného působení neúnavně snaží o lepší pochopení mezi oběma kulturami. V době dnešní mediální (ne)kultury, zdůrazňující hlavně všemožné konflikty, bychom si přály více takových hlasů.

Literatura

APPEL, R., MUYSKEN, P. (2006). *Language Contact and Bilingualism*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

CARLI, A., GUARDIANO, C., KAUČIČ-BAŠA, M., SUSSI, E., TESSAROLO, M., USSAI, M. (2003). Asserting Ethnic Identity and Power through Language. *Journal of Ethnic and Migration Studies* 29(5), 853–883.

DĘBICKI, M., LEIX, A. (2017). Nie znam, ale nie lubię. Postawy Czechów wobec Polaki i Polaków – wybrane ilustracje i szerszy kontekst. In KASPEREK, A. (Ed.) *Polacy i Czesi w mediach. Obserwacje i prognozy*. Katowice: Polska Akademia Nauk Oddział w Katowicach, Stowarzyszenie Rozwoju i Współpracy Regionalnej „Olza“, s. 11-52.

GRAF, S., HŘEBÍČKOVÁ, M., PETRJÁNOŠOVÁ, M., LEIX, A. (2015) *Češi a jejich sousedé: Meziskupinové postoje a kontakt ve střední Evropě*. 1. Vyd. Praha: Academia. 352 s. ISBN 978-80-200-2489-3.

HOLLY, W., NEKVAPIL, J., SCHERM, I., TIŠEROVÁ, P. (2003). Unequal Neighbours: Coping with Asymmetries. *Journal of Ethnic and Migration Studies* 29(5), 819–834.

LEIX, A. (2011). Srdečně, nebo s rezervou? Postoj k susedům ve výpovědích Poláků o Čechách a Čechů o Polácích. In Fedáková, D., Kentoš, M. (Eds.) *Sociálne procesy a osobnosť 2010. Zborník príspevkov*. Košice: Spoločenskovedný ústav SAV, s. 209-213. ISBN 978-80-89524-01-3.

LEIX, A. (2012). My jim rozumíme, oni nám ne: specifika česko-polské komunikace očima Čechů a Poláků. In MASARYK, R., PETRJÁNOŠOVÁ, M. LAŠTICOVÁ, B. (Eds) *Diverzita v spoločenských vedách*. Bratislava: Ústav výskumu sociálnej komunikácie SAV, s. 185-192. ISBN 978-80-970234-2-3.

LEIX, A. (2013a). „Pepiki” i „Pšonci”: co u siebie wzajemnie lubią, co ich zaskakuje, czego nie lubią, a co wywołuje ich uśmiech? In DĘBICKI, M., MAKARO, J. (Eds.) *Sąsiedztwa III RP – Czechy. Zagadnienia społeczne*. Wrocław: Gajt, s.117-141. ISBN 978-83-62584-32-1.

LEIX, A. (2013b). I was expecting her to be a fanatic catholic, but she was not. How international exchange programmes reduce prejudices. *The New Educational Review*, vol. 31, no. 1, pp. 205-216. ISSN 1338-3965.

LEIX, A., PETRJÁNOŠOVÁ, M. (2012). Spoluobčané, pokrevní bratři a "Čechoslováci" – reflexe "příbuzenství" ve výpovědích Čechů, Poláků a Slováků. In HALAMA, P., HANÁK, R., MASARYK, R. (Eds.). *Sociálne procesy a osobnosť 2012: Zborník príspevkov z 15. ročníka medzinárodnej konferencie*. Bratislava: Ústav experimentálnej psychológie SAV, s. 31-35. ISBN 978-80-88910-40-4.

LEIX, A., PETRJÁNOŠOVÁ, M. (2017). Stosunek Słowaków do Polaków. Kompleksowy obraz na podstawie badań jakościowych i ilościowych. In DĘBICKI, M., MAKARO, J. (Eds.) *Sąsiedztwa III RP – Słowacja. Zagadnienia społeczne*. Wrocław: Gajt, s. 102-121. ISBN 978-83-62584-94-9.

PETRJÁNOŠOVÁ, M., LEIX, A. (2013). Languages of border lands, borders of languages: native and foreign language use in intergroup contact between Czechs and their neighbours. In *Human Affairs: Postdisciplinary Humanities and Social Sciences Quarterly*, 2013, vol. 23, no. 4, pp. 658-679. ISSN 1210-3055.

Magda Petrjánošová, PhD. je sociálna psychologička, pracuje na Ústave výskumu sociálnej komunikácie Slovenskej akadémie vied v Bratislave. Zároveň je dieťa z československej rodiny, ktoré v roku 1993 muselo oficiálne deklarovat svoju etnicitu a podľa toho dostalo nový občiansky preukaz. Neskôr strávila 10 rokov života pendlovaním kvôli štúdiu a práci medzi Slovenskom a Nemeckom. Hovorí po slovensky, nemecky, anglicky, francúzsky, trochu taliansky a čínsky. Asi aj vďaka týmto vplyvom ju jazyky a identity zaujímajú odkedy si pamätá. Výskumne sa im venuje viac ako 15 rokov.

Alicja Ewa Leix, Ph.D. Psychologické a lingvistické vzdelání uplatňuje jako nezávislý výzkumník, lektor, konsultant a soudní tlumočník. Spolupracuje s řadou státních, veřejnoprávních a neziskových institucí (v ČR mj. Masarykova univerzita a Univerzita Palackého, Justiční Akademie, Evropský ústav práva a soudního inženýrství, Akademie věd, Národní ústav pro vzdělávání). Zajímá ji mj. kvalitativní metodologie, polsko-české a polsko-slovenské vztahy, vzdělávání učitelů, paměť, čeština pro cizince. Rodačka z polské Wroclawi, v České republice žije od roku 2000, vychovává zde bilingvní dceru. Mluví polsky, český a anglicky, domluví se německy a čínsky.